

БОБОҚУЛОВА ДИЛФУЗА МЕНГЛИБОВНА

ЎҚУВЧИЛАРИГА ДАСТЛАБКИ
ТАДБИРКОРЛИҚ, ТЕЖАМКОРЛИК
ВА ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯГА ОИД
ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

ТОШКЕНТ-2022 й.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

ДЕНОВ ТАДБИРКОРЛИК ВА ПЕДАГОГИКА ИНСТИТУТИ

БОБОҚУЛОВА ДИЛФУЗА МЕНГЛИБОВНА

ЎҚУВЧИЛАРИГА ДАСТЛАБКИ
ТАДБИРКОРЛИК, ТЕЖАМКОРЛИК ВА
ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯГА ОИД
ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Тошкент - 2022 й.

УДК-
373,6
ББК-
74200526
Х-95

Бобокулова Дилфуза Мелибоевна. Ўқувчиларига дастлабки тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияга оид тушунчаларни шакллантириш. Услубий қўлланма. Тошкент. "Таълим нашриёти" МЧЖ. 2022 й, 120-бет.

Мазкур "Ўқувчиларига дастлабки тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияга оид тушунчаларини шакллантириш" номли услубий қўлланма бакалавр йўналишидаги барча педагогика олийгоҳ талабаларига мўлжалланган бўлиб, унда бўлажак педагогик фаолияти билан банд бўлган ота-оналарга тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияга оид тушунчаларини шакллантиришда асосий манба сифатида фойдаланишга кўмакчи бўлиб, унда барча тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияга оид маълумотларни ёритишга ҳаракат қилинган.

Масъул муҳаррир:

Абдулаева Ш.А.-Педагогика фанлари доктори, профессор;

Такризчилар:

Худойкулов Х.Ж. – Мирзо Улугбек номидаги ЎЗМУ "Педагогика ва умумий психология" кафедраси профессори, Педагогика фанлари доктори;

Ашуров Н.Р.–Денов тадбиркорлик ва педагогика институти "Мақтабгача ва бошланғич таълим" кафедраси мудир. Педагогика фанлари номзоди.

Денов тадбиркорлик ва педагогика институти ўқув-услубий кенгаши йиғилишининг 31.01.22 йил № 6-сонли баённомасига асосан нашрга тавсия этилди.

ISBN 978 9943 6970-9-3

@ Д.М.Бобокулова 2022 й.
@"Таълим нашриёти" 2022 й.

КИРИШ

Бугунги глобаллашган ривожланиш ва тарақиёт даврида келажагимиз бўлган ёш авлод тарбияси алоҳида аҳамиятга эга бўлган ва зарурий муаммолардан биридир. Бу борада ёшлар тарбияси, айниқса уларни бошланғич синфдан бошлаб тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантириш ва тарбияни тўғри йўлга қўйиш зарурий эҳтиёжлардан бирига айланмоқда. Айниқса юртимизда олиб борилаётган янги ривожланиш даврида барча касблар, шу жумладан тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия соҳасида туб ислохотлар олиб борилмоқда. Буларнинг барчаси тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияга оид тушунчаларни шакллантириш билан уйғунлашган ҳолда олиб борилади. Шу билан бир қаторда таълим-тарбия тизимида ҳам бир қатор ўзгаришлар, ислохотлар амалга оширилмоқда. Жумладан 2020-йил 23- сентябрда қабул қилинган Ўзбекистон Республикасининг янги «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ҳам қайта ислох этилди ва ўзгартиришлар киритилди. Бугунги тараққиёт ва ривожланиш Ўзбекистон Республикасининг ўзига мос, бозор қонунарига хос ишлаб чиқаришдаги ўзгаришлар ҳам замон талабларига тўғри келишини талаб этади. Ушбу қонунда кўрсатиб ўтилганидек бўлажак мутахассисларга тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисод тўғрисидаги тушунчаларни билиш муҳим аҳамият касб этади. Бундай тушунчалар албатта бошланғич синф ўқувчиларидан бошлаб, оилада, мактабда ва ўзаро муносабатларда шакллантириб борилади.

Мамлакатимиз мустақилликка эришгандан буён давлатимиз томонидан кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлиқнинг янги ички маҳсулот ишлаб чиқаришда, балки унинг аҳоли фаровонлиги ва даромадларини орттиришда, ишсизлик муаммосини ечишда ҳам муҳим омилга айлантиришга эришиш йўлида кўплаб ишлар амалга оширилмоқда. Амалдаги қонун ҳужжатларимизга мувофиқ хусусий тараққиётга катта имконият ва шарт-шароитлар яратилмоқда, бунинг натижасида сифатида тадбиркорлик фаолияти кенг ривожланмоқда.

"Мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий-мафкуравий тараққиётининг ҳозирги босқичида тадбиркорлик қобилятининг ривожланиши кишиларда мулкдорлик маданиятини шакллантириш, ва унумли фойдаланиш орқали тежамкорликни ўргатиш, мамлакат иқтисодиётини том маънода юксалтириш, аҳолида иқтисодий билимлар

тафаккурнинг қанчалик ривожланганлиги билан кечади”¹.

Дунёда юз бераётган молиявий-иқтисодий инкирознинг Ўзбекистон шароитида олдини олиш учун ёшлардан тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий билимларни ўргатиш ва унга мослаштириш бугунги кун талаб шунини таъкидлаётганлиги кўзга ташланади.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2021 йил 20 август кунини юзлаб тадбиркорлар билан очик, юзма-юз ва онлайндаги бевосита мулоқоти ва учрашуви, ҳамда ундаги очик маърузаси тадбиркорларни юрт ривожланишида ўз ўрни борлиги яна бир бор тасдиқланди. “2021 йил 20 август Ўзбекистонда тадбиркорлар-куни”-деб эълон қилинди. Шундай экан, ёшларда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияга оид тушунчаларни шакллантириш ва бу борада оила билан ҳамкорлик қилиш бугунги куннинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Юқорида қайд этилган фикрлардан шунини кўришимиз мумкинки, ҳозирги куннинг долзарб масалаларидан бири бошланғич синф ўқувчиларидан бошлаб тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияга оид фикрларни тўғри йўлга қўйишдир. Шундай экан бугунги ёшларни тарбиялаш жараёнида улар онгига ва қалбига ота-боболаримиздан бизларгача етиб келган улкан боймаънавий меъросидан фойдаланиб улар онгига яъни тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тушунчаларни сингдириш муҳим аҳамият касб этади.

Тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тушунчаларни бошланғич синф ўқувчиларига ўргатишдан асосий мақсад, уларнинг онгига бугунги бозор қонунларига мос рақобатбардошликдан чиқиб кетадиган тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодга оид билимлар, кўникма ва малакалар билан қуроллантиришдир.

Ўқувчиларни тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия беришда ўқиш, математика дарсларида ўқувчилар вақтини тежашга, ўқув қуролларни тежашга, асрашга ўргатиб борилади. Умуман айтганда мактабда ҳар бир дарсжараёнида ўқувчилар тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияга ҳос тушунчалари шаклланади ва тарбияланади. Бу эса мавзунинг нақадар долзарб эканлигини кўрсатади.

Ўзбекистон Республикасида бўлаётган иқтисодий ўзгаришлар, Президенти Шавкат Мирзиёевнинг Ўзбекистон Республикасининг 2017-21-ларга мўлжалланган ривожланишнинг бешта устувор йўналиши

¹ Ражабов Ў. Д. Иқтисодий таълимнинг иқтисодий тафаккурга таъсири. -Т.: “Замонавий таълим” журнали. 2017 й. 11-14-бет

“Ҳаракатлар стратегияси”да кўрсатилган ташаббуслар асосида “Буюк қалажогимизни мард ва олижаноб ҳалқимиз билан бирга қурамиз”, “Миллий тараққиёт йўлимизни қатъият билан давом эттириб янги боёқчиға кўтарамиз” ва Ҳаракатлар стратегиясидан ривожланиш стратегиясига ўтиш бугунги кун талабидир, шундай экан жамиятимизнинг ҳар бир соҳасида ривожланиш бугунги давлатимизнинг асосий сиёсатидир. И. Каримовнинг “Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисодиёт, сиёсат, мафкура”, “Юксак маънавият – енгилмас куч” каби асарлари биз олиб борган тадқиқот иши учун методологик асос бўлиб хизмат қилди. Аммо бу борада бошланғич синф ўқувчиларга тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия бериш билан боғлиқ илмий-методик мақола ва қисман тайёрланган ишлар кўзга ташланади. Мазкур масала олимларимиз томонидан тизимли равишда етарлича ўрганилмаганлиги кўзга ташланади.

Ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорликнинг асосий мақсади ўқувчиларига илк иқтисодий тарбиянинг янги шакл, усул ва воситаларни ишлаб чиқишдан иборат. Унинг вазифаларига қўйидагилар қиради:

Ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологиясига бағишланган республика ҳамда хориж адабиётларини таҳлил қилиш орқали долзарб педагогик муаммо эканлигини асослаш бериш;

Ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологиясига бағишланган интерфаол метод, виртуал электрон дастур воситасида тарбиялашнинг ҳамкорлиги технологиялари моделини ишлаб чиқиш;

Ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологиясига бағишланган тарбиявий тадбирлар режасини ишлаб чиқиш, синфдан ва мактабдан ташқари тарбиявий ишлар жараёнида ўз-ўзини бошқариш ва меҳнат орқали оилада тадбиркорликни қўллаш;

Ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологияси асосида, унинг самарадорлиги бўйича тажриба-синов ишларини ташкил қилиш, натижаларни математик-статистика усуллари ёрдамида таҳлил қилиш орқали ва самарадорлигини таъминлаш бўйича ҳулоса ва тавсиялар ишлаб чиқиш.

**1.ЎҚУВЧИЛАРИГА ТАДБИРКОРЛИК, ТЕЖАМКОРЛИК ВА
ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯ ТУШУНЧАЛАРИНИ
ШАКЛЛАНТИРИШДА ОИЛА БИЛАН ҲАМКОРЛИК
КИЛИШНИНГ БУГУНГИ БОЗОР ТАЛАБИ АСОСИДА
РИВОЖЛАНИШИ ВА УНИНГ МОҲИЯТИ**

“Ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиби, азми қатъий,тадбиркор ва ҳушёр бир киши, минг-минглаб, тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир”.

Амр Темур (Темур тузуклари).

Иқтисодий тарбия илимларни ўрганиш иқтисодий жараёнларнинг туб моҳиятини тўғри тушунишда олиб келади. Шунинг учун бундай билимларни ёшлиқдан ўзлаштириб олиш яхши самара беради ва натижада ҳар бир фуқарода тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришга онд имкониятлар пайдо бўлади. Шудай экан жамият тараққиётининг асоси бўлган тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодиёт тарбия тушунчаларини ўргатиш, бошланғич синф ўқувчиларидан бошлаш муҳим аҳамиятга эгадир.

Узлуксиз иқтисодий таълим концепциясини амалга оширишдан қўзлаган асосий мақсад халқаро ҳамжамият томонидан қабул қилинган таълим андозаларига мос юқори малакали кадрларни тайёрлашдир. Ривожланган мамлакатларнинг деярли барчасида таълим тизимини ислоҳ қилиш жараёнида педагогик технологиялар ривожланишида бурилиш, керакли ахборотни мустақил излаб топиш, муаммоларни аниқлаш ва уларни оқилона ҳал этиш йўлларини топиш, ўзлаштирилаётган билимларни танқидий таҳлил қилиш ва янги вазифаларни белгилашда улардан фойдаланиш кўникмасини шакллантиришга қаратилган бўлса, бошланғич синф ўқувчиларидан бошлаб тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодиёт тарбия тушунчаларини шакллантириш ва ўргатиш айни зарурий ҳолатлардан биридир.. Тайёр билимларни ўзлаштириш ва умумлаштириш асосий мақсад эмас, балки инсоннинг интеллектуал ривожланишига кўмаклашувчи воситалардан бири ҳисобланади. Ҳар қандай ижтимоий технологиянинг мазмуни ва вазифаси жараёнини оптималлаштириш, фаолиятнинг ижтимоий самарага эришиш учун зарур бўлмаган барча турларини ундан чиқариб ташлашдан иборат. Бошланғич синф ўқувчиларида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодиёт тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик

технологиялардан фойдаланиш, бошқарув харажатларини камайтириш, бошқарув фаолиятининг самарадорлигини ошириш имконини берувчи бош ресурс ҳисобланади. Ривожланиш инсон нимага эга эканлиги билан эмас, балки инсоннинг кимлиги, у ўз ихтиёрида мавжуд нарсалар билан нима қилишга қодир эканлиги билан белгиланади ва бу борада бозор қонунарига амал қилган ҳолда ўзининг ижтимоий-иқтисодий имкониятларини йўлга қўйишни билиши асосий масала ҳисобланади. Бу инсониятнинг глобал муаммоларини ҳал этишда мактаб, оила ҳамкорлиги ва таълим-тарбия муҳимаҳамият касб этиши лозимлигини кўрсатади. Жамият ривожланишига қараб даромад манбаи сифатида билимлар, инновациялар ва уларни амалда қўллаш усуллари кўпроқ амал қилиши, айниқса, кучли иқтисодий имкониятларда намоён бўлади. Иқтисодий ривожланишда билим биринчи даражали аҳамият касб эта олиши ижтимоий ҳаётда таълим-тарбиянинг ўрни тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодиёт тарбия тушунчаларини шакллантириш каби соҳаларнинг ўзаро нисбати бутунлай ўзгаришига олиб келади. Янги билимлар, ахборот ва кўникмаларни ўзлаштириш, уларни янгилаш ва ривожлантиришга қараб мўлжал олиш саноатлашувдан кейинги тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодиётда банд бўлган инсонларнинг фундаментал хусусиятларига ва иқтисодий ривожланишини белгиловчи муҳим омилга айланади. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, ахборот ва назарий билим мамлакатнинг стратегик ресурслари ҳисобланади ва таълимнинг ривожланиш даражаси билан бир қаторда, унинг суверенитети ва миллий ҳавфсизлигини кўп жиҳатдан белгилайди. Қайд этиш лозимки, ривожланган мамлакатларнинг деярли барчаси ўз миллий тарбия тизимларини ислоҳ қилишни амалга оширдилар, уларга кўп миқдорда молиявий маблағларни киритдилар. Жамиятнинг ҳозирги ривожланиш даражаси таълим олувчиларда келажакни режалаштириш қобилияти, келажак учун жавобгарлик ҳисси, ўзига ва ўз касбий қобилиятларига ишончни шакллантиришга қодир бўлган янги тарбия тизими

– инновацион таълимни талаб қилади. Республикамизда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий ривожланишнинг глобаллашуви шароитида давлатнинг рақобатбардошлиги унинг мавжуд илмий-маърифий ва фан-техника салоҳиятидан тўлақонли фойдаланиш, инновацияларни тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодиётгагина эмас, балки таълим-тарбия соҳасига ҳам самарали жорий этиш имкониятлари билан бевосита боғлиқлиги кўрсатиб ўтилади. Анъанавий касблар таркибиди,

ходимларнинг иқтисодий хулқ-атворида, касб танлашда кадрият ва миллий урф-одатлар тизими ҳамда уни меҳнатда татбиқ этиш соҳаларида бугун жиддий ўзгаришлар юз берди. Бу касбларнинг янгича типи – инновацион фикрлаш услубига эга ходим пайдо бўлганини тасдиқлайди. Меҳнат фаолиятининг амалий натижалари, ишлаб чиқаришнинг техник жиҳатдан янгиланиши, турли соҳаларда инновациялар, янги маҳсулот турларининг пайдо бўлиши билан янги эҳтиёжларнинг юзага келиши, кишилар ҳаёт фаровонлигига қаратилган турли техник воситаларнинг яратилиши–илм ривожланиш даражасининг янги поғоналарига кўтарилганлигини кўрсатмоқда. Сўнгги йилларда зиёилик билан бирга, билимлардан тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий устунлик сифатида фойдалана олиш турли иқтисодий тизимларнинг рақобатбардошлигини белгилловчи муҳим омилга айланди. Аксарият мутахассисларнинг фикрига кўра, ривожланган таълим тизими рақобатбардошлик даражасини белгилловчи омиллардан бири ҳисобланади. Ҳозирги саноат, экологик ва ахборот технологиялари тизимлари шу даражада мураккабки, бирор-бир минтақа ёки давлат улар билан боғлиқ муаммоларни мустақил ҳал этишга қодир эмас. Бунинг учун турли давлатлар, минтақаларнинг чуқур интеграциялашуви талаб этилади. Айнан шу сабабли давлатлар ҳамжамияти ҳар бир давлат ривожланишида юксак даражага эришишидан манфаатдордир. Агар жамият аъзоларидан бирида технологияларнинг ривожланиш даражаси паст бўлса, у бутун жамиятга таҳдид солади. Юксак технологиялар бу жараёнда иштирок этувчи кишилардан юксак даражада касбий маҳорат, танқидий ва таҳлилий фикрлаш қобилияти, тўғри қарорлар қабул қилиш қўникмасига эга бўлишни талаб этади. Айни шу сабабли бугун бошланғич синф ўқувчиларидан бошлаб тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантирин технологияси оила билан ҳамкорликда олиб бориш, шу жумладан глобал фикрлаш салоҳиятига эга бўлишлари, ўз минтақаси, мамлакатадагина эмас, балки бутун дунёда юз бераётган жараёнларни билишлари ва тушунишлари лозим. Бу таълимнинг мазмун ва моҳиятига нисбатан бутунлай янгича ёндашувдир.

Пайгамбаримиз саллаллоҳу алайҳи васалламдан ривоят қилинган ҳадиси шарифларда ҳам исрофгарчиликдан қайтарилиб, тежамкорликка тарғиб этилади: “Аллоҳнинг нозу неъматларидан хоҳлаганча еб-ичинглар, хайру-эхсон қилинлар, кийиниб ясанинглар, лекин исрофгарчилик ва манманликка йўл қўймангизлар!”-дейилган.

Дарҳақиқат ҳар бир нарсанинг ўртаси яхши дегандек, мол-дунё

сарфлашда ҳам меъёрни сақлашни билиш барча учун лозим бўлган одатдир. Кимки тежамкорлик фазилатларига эга бўлса у дунёдаги энг ҳурматли, файзу-баракали ва бой инсон инсондир деб ҳисоблашган.

Чунки давлатнинг эртанги кун тадбиркор, тежамкор ва иқтисодий қудратга эга бўлган ёшларга боғлиқ. Шунинг учун ҳам ёшларга тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия бериш орқали биз давлатимизни ҳар томонлама қудратли давлат эканлигини кўрсата олашимиз керак. Шу бонс ҳам иқтисодий тарбияда – фан техника ютуқларидан оқилона фойдаланишга эътиборни кучайтириш шу куннинг муҳим долзарб вазифаларидан бири ҳисобланади.

Юртимизнинг ҳар бир фуқороси ўз юртининг тинчлиги, барқарорлиги ва унинг иқтисодий ривожланиши учун ўз ҳиссасини қўшса тараққиёт ўз-ўзидан олға силжийди. Фанларни ўқитиш жараёнида ўқувчилар онгига ва қалбига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тушунчаларни сингдириш

орқали уларда иқтисодий билимлар шакллантирилади. Буни амалга ошириш учун эса биринчи навбатда бошланғич синф ўқувчилардан бошлаб тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий билимларни бериш ва у орқали иқтисодий муомила маданиятини йўлга қўйиш мақсадга мувофиқдир. Бу эса биз педагоглар томонидан олиб богилаётган илмий тадқиқот иши мавзусининг долзарблигини белгилайди.

Маълумки, азалдан ота-оналаримиз болаларни ҳўжалик ишлари билан таништириб, оиланинг қирим ва чиқим ишларини уларга ўргатиб келишган. Шу тарзда, болада оиланинг моддий аҳволи ҳақида тасаввур ҳосил бўлишига эътибор берилган.

Ўқувчиларни тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия беришда халқимизнинг миллий ва маънавий меросидан кенг ва самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқдир. Ҳар бир давирда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия бериш ҳам муҳим ахлокий тарбия ҳисоблангани каби, бу масала бугунги кун учун ҳам катта аҳамиятга эга. Биз тадбиркорликни, тежамкорликни ва иқтисодий тарбия давлат сиёсати даражасида қўтарилишида энг аввалло, ўқувчиларда иқтисодий тежамкорлик тушунчаларини шакиллантиришдан бошлаш лозимдир. Ҳозирги кунда ўқув адабиётларида тадбиркорлик, тежамкорлик тарбиясига тўлиқ эътибор қаратилган бўлиб, дарсликларда тежамкорликка оид мавзулар қисман киритилиб ўтилган.

Мактабда бошланғич синф ўқувчиларини тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбиялаш ҳар бир дарснинг назарий асоси

хисобланади. Меҳнат, табиатшунослик, ўқиш, она-тили, математика ва умуман бошқа дарсларда боланинг тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбиялаш хислатлари шакллантирилади. Бу дарсларда ўйинчоқларни ёки ўқув қуролларини тоза сақлашдан тортиб, табиатни асраш, атроф-муҳит ҳимоя этиш ва мамлакатимиз ресурсларидан оқилона фойдаланишгача бўлган малака ва кўникмалар ўқувчиларга етказиб борилади.

Ўқувчилар меҳнат дарсларида бирон-бир нарсга ёки ўйинчоқни яшаш давомида ҳар бир ўқув қуролини асраб авайлашга, қоғоз, қалам, елим ва яна бошқа иш қуролларни тежаб ишлатишга, исроф қилмасликка ўргатилиб борилади. Шунингдек чиқинди материаллар (матро қолдиги мева-ларнинг уруғи ва бошқалар) дан турли нарсалар ясашни ўрганиб, ўқувчилар тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбиялаш кўникмалари шаклланади.

Табиатшунослик дарслари ҳам тежамкорлик тарбиясини ўқувчилар онгига сингдиришда муҳим аҳамиятга эга бу дарсда ўқувчилар сув, тупроқ ҳаво табиат бойликлари, ўсимликлар, ҳайвонлар тўғрисида маълумотга эга бўлиши билан бир қаторда мана шу табиат бойликлари тежаб ишлатишга, исроф қилмасликка, асраб авайлаш орқали иқтисодий тарбияга ўргатилади.

Бошланғич синфларда она-тили дарсларида ҳам ўқувчиларга тежамкорлик тарбияси сингдирилади. Бу дарс орқали тежамкорлик тарбиясини бериш, диктант, баён, иншо, ҳикоя ёздириш мобайнида шакллантирилади. Бунда маъна шу иншо, диктант, баён матнлари тежамкорлик мавзусида танланади ва ёздирилади.

Бу борада “Бошланғич синф ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологияси” нинг бугунги бозор талаби асосида ривожланиши ва унинг аҳамияти мавзусидаги илмий иш, унинг олдидан турган вазифаларни, узоқ давр давомида иқтисодий билимларнинг шаклланиши ва иқтисодий тарбиянинг вужудга келиши борасида қисқача тўхталиб ўтиш зарурий эҳтиёж деб ҳисоблайман.

Тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда, бевосита ҳар бир ёш авлодни жамиятга кириб келишида, шахсни иқтисодиёт асослари билан таништириш, тежамкорлик, меҳнатсеварлик, ташаббускорлик, ишбилармонлик, иқтисодий ҳисоб-китоб ва шу қабили ҳақида фикрлай олиш қаби фазилатларни камол топтиришдан иборатдир.

Тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия бу таълим олувчиларга иқтисодий билимларни бериш негизида мамлакат иқтисодий барқарорлигини таъминлаш, бозор инфраструктураси қондаларига амал қилиш, ички бозорни тўлдириш, кичик ва ўрта бизнесни яратиш борасидаги фаолият жараёнида иштирок этиш кўникма ва малакаларни ҳосил қилиш, инсон меҳнати билан бунёд этилган моддий бойликлари асраш, уларни кўпайтириш, қайгуриш туйғуларини қарор топтириш, иқтисодий маданиятни шакллантиришдир.

Ишбилармонлик муҳитини тубдан яхшилаш, тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия фаолиятини амалга ошириш учун энг қулай шарт-шароитларни яратиш, тадбиркорлик субъектлари фаолияти билан боғлиқ тартиб таомилларнинг турлари ва сонини қисқартириш, соддалаштириш ва очик-ойдинлик даражасини ошириш, бизнесни юритиш шарт-шароитларини баҳолаш мезонларининг жаҳон амалиётида мавжуд қабул қилинган тизимини жорий этиш ва шу асосда мамлакатимиз ишбилармонлик ва инвестиция муҳити даражасининг халқаро рейтингини янада ошириш мақсадида изчил ислохотлар амалга оширилмоқда. Бугунги кунда мамлакатимизда олиб борилаётган тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия ислохотлар самараси тадбиркорлар фаолиятини эркинлаштиришда, уларга кенг йўл очиб берган ҳолда назорат қилувчи органларнинг ваколатларини аниқ-равшан белгилаб олишда ва албатта, тадбиркорлик субъектлари ҳуқуқларининг ҳимоясини амалда таъминлашда кўринмоқда. Дарҳақиқат, бугун ҳар биримиз тадбиркорликнинг ривожланиши жамиятимиз равнақи, аҳоли фаровонлигини таъминлаш ҳамда барқарор иқтисодий ҳаётни барпо этишнинг муҳим омили эканлигини чуқур ҳис этмоқдамиз.

Тадбиркорлик (инглизча—enterprise, enterprising, русча—предпринимательство) – фойда олиш мақсадида фуқаролар ва юридик шахсларнинг ўз ташаббуси асосида мустақил фаолиятидир. Соҳибқирон Амир Темур тадбиркорлик фаолиятини қўллаб-қувватлаб ва тадбиркорларни улуғлаб, уларнинг нафакат ўзи балки жамият учун ҳам катта нафи тегишини, инсон доимо фаол бўлишини таъкидлаб, ўз тузуқларида “Ишбилармон, мардлик ва шижоат соҳиб, азми қатъий, тадбиркор ва хушёр бир киши, минг-минглаб, тадбирсиз, лоқайд кишилардан яхшидир”², деб кўрсатади.

² Темур тузуқлари. //Форсчадан А. Соғуний ва Ҳ. Кароматов тарж.; Б. Аҳмедов таҳрири остида. - Т.: Нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991. 15 бет

Тадбиркорлик ва иқтисод тушунчалари ўзаро боғлиқ тушунчалар бўлиб, бир бирини тўлдиради. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар фақат товар ишлаб чиқариш, ишларни бажариш ва хизматлар кўрсатишга оид муносабат эмас, балки тадбиркорлик субъектларини ташкил этиш, қайта ташкил этиш ва тугатиш, ишлаб чиқаришни амалга ошириш учун ер участкаси олиш, бино олиш ёки қуриш, ёқилғи, хом ашё, асбобускуналарга эга бўлиш билан боғлиқ муносабатларни ҳам қамраб олади. Улар тадбиркорлик ҳуқуқининг предметини ташкил этувчи муносабатлар бўлиб, бевосита даромад (фойда) олишга қаратилмаган бошқа мақсадлар билан ҳам боғлиқ бўлади. Жумладан, мулкни бошқариш, қорхонани тузиш ва тугатиш бўйича ташкилий мулккий муносабатлар билан боғлиқ барча фаолиятлардир. Бозор муносабатларини тобора ривожланиб бориши, янги-янги мулкдорлар гуруҳини, тадбиркорларни келтириб чиқарадиган бу гуруҳлар тадбиркорлик муносабатларининг мустақил субъекти ташкилий-ҳуқуқий шакли бўлиб иштирок этади. Улар ўртасидаги мулккий муносабатларнинг аксарияти тадбиркорлик қонунчилиги билан тартибга солинади. Тадбиркорлик ҳуқуқий муносабатлар доираси, бозор иқтисодиётининг ривожланиб бориши билан бирга, борган сари кенгайиб боради. Хусусан товар ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш соҳасида қорхоналар, фермерлар, деҳқон хўжаликлари, банклар, биржалар ва шунга ўхшаш бошқа субъектлар ўзига хос махсус фаолият кўрсатадилар. Бундай кишилар ўз тадбиркорлиги билан юрт фаровонлиги ва тараққиётига ўз ҳиссасин қўшадиган, халқ ва ўзи учун мустақил яхши имкониятлар яратадиган инсонлардир.

Иқтисодиёт “юнонча” сўздан олинган бўлиб “уй хўжалигини бошқариш” деган маънони билдиради. Иқтисодиёт инсон фаолиятининг истеъмол маҳсулотларини ишлаб чиқариш, унинг натижаларини ўзлаштириш, мавжуд моддий ва меҳнат имкониятларидан фойдаланиш соҳасидаги ижтимоий муносабатларнинг муҳим томонидир.

Иқтисодий таълим-тарбия бу махсус тайёрланган кишилар (мутахассис педагоглар) раҳбарлигида амалга ошириладиган жараён бўлиб, унда таълим олувчига иқтисодий тарбия бериш, яъни иқтисодиётнинг маълум тамойиллари, қонун-қоидаларини ҳамда категорияларини тушунтириш ва иқтисодий муносабатларни тарбиялаб, маълум соҳалари ҳақидаги билимларни ўқитишни амалга оширилади. Иқтисодий таълим педагогикаси иқтисоднинг умумий асослари ҳақида баҳс юритади. Иқтисодий таълимнинг асосий мақсади ўқувчи (талаба)га

иқтисодий фаолият субъекти сифатида қаралган ҳолда ўқувчиларнинг келажакдаги ҳаёт фаолиятларини ошириш ва бунинг учун иқтисодий фаолият тузилишини ўрганиш, ундаги ўзининг ўрнини ҳис этиш, замонавий иқтисодий ҳулқ-атвор меъёрларини иқтисодий маданиятни эгаллаш, замонавий иқтисодий фикрлашни шакллантириш, меҳнат воситаларига ва натижаларига тежамкорлик муносабатини тарбиялашдан иборат. Инсоният ҳаёти ва унинг тараққиёти жараёнларида фан, маданият, сиёсат, мафкура, ахлоқ, маънавиятга оид билимларни ўрганиб уларни ўзлаштириб бориши натижасида ўз мақсадлари сари олға қадам ташлайди. Инсон ўз умридавомида орзу қилиб, унга эришиб яхши кун кечиришлари учун, уларга доимо озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой ва турли ҳаётий эҳтиёж воситалари зарур. Қачонки инсонлар ушбу эҳтиёжни қондиришда маълум кўникма ва малакаларга эга бўлсалар улар риал ҳаётда иқтисодий ва маънавий инкирозларга дуч келмайди.

Ўзбекистон Республикаси биринчи президенти И.А. Каримовнинг бу борадаги иқтисодий сиёсатини маъқуллаб, унинг жаҳон молиявий иқтисодий инкирози ва уни Ўзбекистонда бартарф этиш чора-тадбирлари деб номланган асарини ўрганилганда, иқтисодий фаолият нима деган саволга, иқтисодий ресурслардан унумли фойдаланиб, кишиларнинг яшashi, қамол топиши учун зарур бўлган ҳаётий воситаларни ишлаб чиқариш ва истеъмолчиларга етказиб беришга қаратилган, бир-бири билан боғлиқликда амал қиладиган турли-туман фаолиятлар яхлит қилиб, бир сўз билан, иқтисодий фаолият деб аталади- деган жавобини олишимиз мумкин. Қадимда иқтисодий фаолиятнинг асосий шакли уй хўжалиги доирасида рўй берган. Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримовнинг “Юксак маънавит енгилмас - куч” асарида ёшларни ҳар томонлама етук шахс қилиб тарбиялаш йўллари кўрсатиб ўтар экан, ёшларни иқтисодий билимлар билан қуроллантиришда миллий кадриятлардан кенг фойдаланиш яхши натижа беради¹.

Юртбошимиз “Ҳозирги энг муҳим, энг долзарб вазифамиз жамиятимиз азоларини, авваламбор, вояга етиб келаётган ёш авлодни қамол топтириш, уларнинг қалбида миллий ғоя, миллий мафкура, ўз ватанига меҳр садоқат туйғусини уйғотиш, ўзлигини англаш, миллий ва умумбашарий кадриятлар руҳида тарбиялашдан иборатдир” - деб алоҳида таъкидлаб ўтганлар.

¹ Каримов И.А. “Юксак маънавит енгилмас куч. -Т.: Маънавит, 2008 й. уоти 2008. 146-б)

Шунинг учун қадимги юнон олимларининг (Ксенафонт, Платон, Аристотел) асарларида иқтисодиёт ҳўжалиги ва уни юритиш қонунлари деб тушунтирилган. Лекин ҳозирги даврда иқтисодиёт кенг маънони англатиб, фақатгина уй ёки индивидуал ҳўжалик юритиш ёки тежамкорлик маъносини англатмайди, балки иқтисодиёт - йирик хусусий ҳўжалик, жамоа ҳўжалиги, ҳиссадорлик жамиятлари, давлат ҳўжаликларидан, молия ва банк тизимларидан, ҳўжаликлараро, давлатқараро бирлашмалар, корпорациялар, консернлар, қўшма корхоналар, давлатлар ўрасидаги турли иқтисодий муносабатлардан иборат ўта мураккаб ижтимоий тизимни англатади. Бунинг устига барча ресурсларимиз пул маблағлари, табиий бойликлар, малакали ишчи кучлари, ишлаб чиқариш воситалари, истеъмол товарлари ҳаммаси чекланган миқдордадир.

Мана шу чекланган иқтисодий ресурслардан оқилона фойдаланиб, аҳолининг тўхтовсиз ўсиб боровчи эҳтиёжларини қондириш мақсадида эришиш, ресурслар ва маҳсулотларни тўғри тақсимлаш йўлларини топиш иқтисодиётнинг асосий мазмунини ташкил этади. Бу тушунчаларни бўлажак ўқитувчилар, бошланғич синфларда фаолият кўрсатаётган ўқитувчиларнинг ўзи яхши англаб етса, унинг асл моҳиятини ўқувчиларга етказиб бериш осон кечади. Иқтисодиётнинг бу турлари, даражалар, шакллари қандай бўлишдан қатий назар уларнинг ҳаммаси бир мақсадга бўйсунган, у ҳам бўлса инсониятнинг яшаши, кўпайиши ва камол топиши учун шарт-шароит яратиб бериш, турли хил ҳаётий воситаларни яратиб уларнинг эҳтиёжларини қондириб боришдан иборатдир.

Инсон ҳамма товар сотувчи товар оловчи ролини бажаради.

Бу жараёнда улардан бир қисми ишлаб чиқарувчи иккинчи қисми эса истемолчи, демак ишлаб чиқарувчи истемолчилар мавжуд. Демак, инсонларга озиқ-овқат, кийим-кечак, уй-жой, уй-рўзғор буюмлари, транспорт иситиш ва совутиш, узатгич, ёритгич каби бир қатор воситалар керак. Унинг барчаси яшаши учун керак бўлганлиги сабабли биз уларни эҳтиёжлар деб атаймиз.

Эҳтиёжлар: -табиий эҳтиёж; -моддий эҳтиёж; -маънавий кўринишда бўлади. Иқтисодий ресурслар деганда жамият, мамалакат, айрим корхона ва фирма, оила ихтиёрида тўпланиб, айни вақтда мавжуд бўлган, товар ишлаб чиқариш, хизмат кўрсатиш, уларни истеъмолчиға етказиб беришда ҳамда истеъмол жараёнларида фойдаланиш мумкин бўлган имкониятлар ва барча манбалар тушунилади.

Бизга маълумки, иқтисодга оид эҳтиёжлар ва уларга мос товарлар деимо инсон учун кизикарли манба бўлган ва унга эришиш йўллари деимо инсон тафаккурининг биринчи босқичларидан ўрин олган. Мисолларга мурожат қилсак. Иқтисод илк бор ҳаётдан бошланиб, антик адабиётлар Платон, Аристотел қадимги Миср, Хирой, Ҳинд ва Марказий Осиё олимларининг асарларидан ҳам кенг ўрин олган. Бундай буюк инсонлар ўз асарларида инсон ҳаёти учун зарур бўлган хом ашё буюмлари ишлаб чиқарилган товарлар нақадар зарур эканлигини кўрсатибгина қолмасдан, балки уни қўлга киритиш, ундан фойдаланиш, уларга сайқал бериб ва келгуси авлодга етказиш технологияларини ишлаб чиққанлар.

Бошланғич синф ўқувчиларига иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда иқтисодиётдаги чигал муаммолар ечимида янгича йўналишларни юзага келтиради. Шундай қилиб мактабларда иқтисодий тарбиянинг педагогик жараёни қуйидаги сифат босқичларига эга бўлиши лозим:

-давлатнинг иқтисодий аҳволини жуда яхши билиш;

-турли мулк турлари ва корхоналар фаолиятининг иқтисодий асосларини билиш;

-далилларни ҳолисона баҳолаш ва мавжуд иқтисодий асосларни таҳлил этиш учун саводхонлик;

-ишлаб чиқариш ва ҳўжалик ишларида, иқтисодий муносабатларда ташаббускорлик.

Иқтисодий тарбия шартлари ўқувчилардан турли саволлар хилмаҳиллигини талаб этади. Уларга қуйидагилар киради:

-оилада ва умумий ўрта таълим мактабларида иқтисодий тарбиянинг боғлиқлиги, унинг мақбул бўлиши;

-ўқувчилар билим олишида дидактик тамойилларнинг роли;

-мактабда ўқув фанларини ўқитиш жараёнида амалий тажрибалар ҳулосаси ва шу билан биргаликда илмий-технологик тараққиётнинг тезлашувида илм-фаннинг ролини тушунтириш орқали ўқувчиларни иқтисодий тарбиялаш;

-давлат ва хусусий мулкни эҳтиёт қилиш, электр энергия, газ, ўқув адабиётлар, асбоб-ускуналар, мактаб биноси, уй жиҳозлари ва ҳокозо;

-моддий захиралардан тежаб-тергаб фойдаланишнинг иқтисодий жиҳатларини тушунтириш;

-ўқувчиларга дарсдан ташқари вақтларида иқтисодий тарбия беришни ташкил этиш;

-умумий ўрта таълиммактаб ўқувчиларини олий ўқув юртлари ва ундан кейинг шароитлар ҳақида кўникмалар ҳосил қилиш учун иқтисодий фикрлашга ўргатиш. Янги иқтисодий тафаккур шаклланишида иқтисодий тарбиянинг янги босқичлари, иқтисодий соҳада кадрлар тайёрлашни янада яхшилаш йўлларини аниқлаб олиб, қуйидаги йўллар билан ўқувчиларнинг иқтисодий таълим-тарбиясини ошириш мумкин:

-олинган назарий билимлар асосида амалий ишларини бажариш жараёнини ташкил этиш;

-касбий ўқитиш ва ҳар бир ўқувчи малакасини ошириш учун лозим бўлган иқтисодий тайёргарлик мажбуриятлари;

-ишлаб чиқариш ва меҳнат характери, иқтисодий соҳада кадрларни ўз соҳаларини билиш даражасини аниқлаш;

-иқтисодиёт соҳасида янги билимларни эгаллаш тизими, янги ахборот технологияларини эгаллаш (илмий адабиётлар ва интернет).

Бу жараёнда бола ҳисоб-китоб қилишни ҳам ўрганади, ишбилармонлик ва ташаббускорлик хусусиятларига эга бўлиш билан бирга, тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия кўникмаларига эга бўлади. Фарзанд оилада ота-она тажрибалари таъсирида тарбия кўради. Ота-она ҳар қадам, ҳар нафасда болага сабоқ беради: Масалан бошланғич синф ўқувчилари билан ишлаганда:

Асбобни ишлатгач, дарҳол ўрнига, ёпиқ жойга олиб, қўй. У ёмғир эмас, шудринг тегса ҳам занглайди, ўтмаслашиб қолади;

Товонингни тўғри бос, пойафзалнинг пошнаси ейилмасин; Сувнинг бир томчиси ҳам азиз. Уни кадрланг;

Ноннинг уволи турмушга, қоғознинг уволи обрўга путур етказди;

Увоқни кўрдингми, кўзингга сурт, қоғоз парчасини четга олиб қўй;

Рўзгорингда ҳеч бўлмаса, ўтин ёки ун, ёғ ортиб туриши керак;

Икки киши учун тайёрланаётган маставага икки дона картошка, бир дона пиёз, ярим пиёла гурунч этади.

Эртага ичаверамиз деганинг хато, қолган овқат совийди, қуюлиб қолади, ачийди. Овқатни ҳар куни янгидан ҳозирлаш керак деган мазмуни оламча бўлган бу ўғитлар ота-оналар томонидан фарзандлар онгига сингдирилаётгани ҳасислик аломатлари эмас, балки турмуш тажрибасининг дурдона хулосаси, тежамкорликка ундашдир.

Тежамкорлик тарбиясига ахлоқий тарбиянинг ҳисоб-китоб билан яшашга ўргатадиган муҳим соҳаси саналади. Ишлаб чиқариш

корхонасидами, рўзгордами, табиат қўйнидами, қаерда бўлмасин, тежалган неъмат катта ижтимоий аҳамиятга эга. Агар биз ўзимизга берилган ризку рўзимизни тежамкорлик билан истеъмол қилсак, жамиятимиз бойлигини тежаган бўламиз. Жамият мулкани, бойлигини тежаб борсак, унинг нафи ҳар бир кишига тегиши мукаррар.

Демак, жамият мулкани тежаш орқали ўзимиздан ташқари жамиятга маълум даражада фойда келтирган бўламиз. Ҳам шахсий, ҳам ижтимоий мулкни баробар тежаш эса биздан дунёқарашимиз ва ахлоқимиз, турмуш тарзимиз даражасини намоён этади. Тежамкорлик жараёни оила ёки давлатнинг моддий қудратини мустаҳкамлашдан ташқари, одамларни турмуш кечириш меъёрига амал қилишни ҳам вужудга келтиради. Нон, туз, қоғоз, ёкилги, электр қуввати, газ, нефт, руда, мато, қўйингки, барча неъматлар-азиз. Аммо инсон ўзи яратувчи, ўзи истеъмолчи, ўзи назоратчи бўлганлиги учун ҳам, уларнинг ҳаммасидан арзонроқдир. Шу сабабли, аввало, инсоннинг ўзини унинг умри, кучи, ақл-заковати, истеъдоди, қайфиятини, меҳнатга қобилиятини асраш умрининг узайтириш тежамкорлигининг энг хусусиятли томони ҳисобланади.

Вақт инсон ихтиёридаги бебаҳо ҳазина. Уни фақат дунёни ўрганиш ва ўзгартиришга, шахсий манфаати ва эл-юрт хизматида, меҳнат самардорлигини ошириш ва маҳсулот таннархини арзонлаштиришга сарф этиш хусусияти ҳар

бир кишида шаклланиши зарур бўлган улугвор фазилатдир. Тежамкорлик хусусиятлари кишиларда уларнинг мажозий ҳислатларига мувофиқ равишда шаклланади ва ҳасислик, пишиқлик, сахийлик, ҳалоллик тарзида кўзга ташланади. Ҳасис кишилар ўз имкониятларини тежашга доимо интиладилар, аммо ўзгаларнинг ва жамият манфаатини ҳимоя қилишга мойил ўлмайдилар, ундайлар шахсий манфаат, бойлигини кўпайтириш жаъаваси билан ёниб, инсоф, мурувват ва одамийликни унутиб яшайдилар. Бундай кишилар сархил мевамиз бозорига, сутимизнинг қаймоғи харидорга, нонимизнинг мазалиси, кўрпа-тўшакнинг янгиси, қонамизнинг чиройлиси меҳмонга, ўзимиз сифациз неъматларни тозалаб еб, лаби учган идишлар ишлатсак ҳам, яшасак ҳам бўлавереди, деб тушунадилар. Бу билан обрў орттиришга интиладилар. Улар "Топганингдан етарлисини еб-ичиб, қий, саломат, тетик, беармон яша", деган гояга қарши иш тутиб, фаровонлигимизнинг асл мазмунига путур етказадилар: яшаш ва даромад қилишнинг виждонга, тарбияга ҳилоф усулларини қўлаб, баъзан кўпчиликнинг нафратига дучор бўладилар, ўз ҳасисликлари, ясама хушомадлари, ёлгон мулозаматлари билан турмуш

кечириш, меҳмон кузатиш ва фарзанд тарбиялаш маданиятига доғ туширадилар.

Пишиқлик даромад ва харажатни тўғри режалаштириш, исрофгарчиликка йўл қўймаслик, хўжасизликнинг олдини олиш манбандир. Рўзгорда ёки хўжаликда бор нарсани қизғанмаслик, инсон кадрини моддий жиҳатдан рағбатлантириб бориш сахийлик аломатидир. Сахийлик кишиларда камтарлик, соддалик, кўнгилчанлик, раҳмдиллик, самимийлик, меҳмондўстлик, муҳтожни қўллаш, берилган ёрдамни таъна қилмаслик хусусиятлари устун бўлади. Сахийлик юксак даражадаги инсонпарварликдир. Шу билан бирга сахийлик, тежамкорлик руҳи билан суғорилмоғи керак. Ёшларга даромад ҳажмини белгилаш ва харажатнинг меъёрини барқарорлаштириш, бошқача айтганда, неъмат яратиш ва уни тасарруф этиш режасини ишлаб чиқиш ва унга қатъий амал қилиш кўникмаси сингдирилиши даркор. Қиймати қай даражада бўлишидан қатъий назар, нарсани эгасидан сўраб ёки рози қилиб олиш, омонатни эҳтиётлаб ишлатиш ва қайтариш ҳалоллик белгисидир.

Ёшларга нимани, қачон, нима учун ва қай даражада асраш лозимлиги, тежашнинг моҳияти ва усуллари тўғри аңглатиш тежамкорлик тарбиясининг мақсади ҳисобланади. Бу мақсаднинг тўлақонли амалга ошиши ота-оналар, ўқитувчилар, тарбиячилар, раҳбарлар, жамоатчиликнинг фаоллигига боғлиқ. Ҳар қандай ота-она ўз фарзандини вояга етказиб, уйли- жойли қилгунга қадар, ҳатто ундан кейин ҳам ўтдан, сувдан, шамол ва офатдан, синиш, чиқиш, захарланиш, ғафлат ва ҳаёсизликдан, саёқлик ва беғамликдан, моддий танглик ва жиноят қилишдан, хижолатлик ва ганимлар назаридан қудрати етгунча эҳтиётлайди, асрайди.

Демак, тежамкорлик тарбиясининг мазмуни, таъсирчанлиги ва самараси билан болалар дастлаб ўз оилаларида танишадилар. Ота-онанинг ҳал қилувчироли ана шу танишувдан бошлаб юзага чиқади ва секин-аста кучая боради. Намуна кўрсатиш, ишонтириш, насиҳат қилиш, маслаҳат бериш йўли билан фарзандларни тежамкор бўлишга сафарбар этиш, улар фаолиятини доимо назорат қилиб бориш, лозим бўлса, исрофгарчилик қилганлари учун жазолаш ва ота-оналарнинг тарбиялай олиш маҳоратларига боғлиқ. Тарбиявий таъсир тарбияланувчи шахсида қисқа муддатли, узок муддатли, беқарор ёки тургун асорат ҳосил қилиши мумкин. Таъсир қанчалик тўғри, асосли ва кучли бўлса, фарзандларда тежамкорликка мойиллик, ишқибозлик шу қадар мустаҳкам шаклланади.

Ота-оналар ҳовли ва хонадонларни тартибга солиш, овқат пишириш, қириниш ва кийим-кечакни ямаш, рўзгор асбоблари ва уйдаги жиҳозларни таъмирлаш соҳасида болалар меҳнатини ташкил этадилар.

1. ЎҚУВЧИЛАРИГА ТАДБИРКОРЛИК, ТЕЖАМКОРЛИК ВА ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯ ТУШУНЧАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ОИЛА БИЛАН ҲАМКОРЛИКНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ПЕДАГОГИКАСОСЛАРИ

Ҳозирги бозор иқтисодиётига асосланган жамиятда яшаш инсонлардан, айниқса ёшлардан кенг иқтисодий билимларга эга бўлишни талаб қилади. Шунинг учун ҳам уларни ёшлигиданок иқтисодий билимлар билан қуроллантириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади. Ўзбекистон давлатининг моддий ва маънавий ўсиши борасидаги иқтисодий қонунияти билан ўқувчилар табиий фанлар мазмунида танишадилар. Одобинома дарсларида болалар халқ фаровонлигини юқори даражага кўтариш учун қандай тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантириш ва тарбиялашда оила билан ҳамкорлик иқтисодий вазифалар бажариши лозимлигини ўрганадилар. Табиатшунослик, она тили, меҳнат ва кейинчалик таълим жараёнига киритилган иқтисодий билим, тежамкорлик асослари фанларини ўқитишда, дарсдан ташқари турили тарбиявий тадбирларда ҳам ўқувчиларни иқтисодиётимизга оид кўплаб масалалар билан таништириш мумкин.

2001-йилда Қ.Абдуллаева, М.Ю.Усупова, М.Махмудова, М.Мавлоновалар ҳаммуаллифлигида чоп этилган 2-синфлар учун Ўқиш дарелигида тежамкорлик тарбияси шакллантирилган бир қанча мавзулар келтирилган. Мисол қилиб “Тежамли бўлинг” матни, “Вакт кадри” ҳикояси, “Китоб дейди” шеърларини келтиришимиз мумкин.

Бу мавзулар ўқувчиларга китобни йиртмай, асраб-авайлаб, ўзидан кейинги ўқувчиларига яхши аҳволда етказиш, исрофгарчиликка йўл қўймаслик, вақтни бефойда сарфламаслик лозимлигини уқтиради.

Мамлакатимизнинг биринчи президенти И. А. Каримовнинг деярли барча нутқ ва асарларида иқсодий масала алоҳида ўрин эгаллаган. Масалан, “Ўзбекистоннинг ўз истиклол ва тарикӣт йўли” (1992) асарида “Ички

сийosatнинг негизи-инсон манфаатларига қаратилган меҳнатини рағбатлантириш кучли механизмга эга бўлган ва аҳолини ижтимоий ночор

катламларини давлат йўли билан ҳимоя қиладиган бозор иқтисодиётини қуришдан иборатдир”⁴, дейилади. Асарда бозор иқтисодиётига ўтиш йўллари вабосқичлари ҳақида фикр билдирилади.

“Ўзбекистон иқсодий сиёсатининг устувор йўналишлари” (1993) рисолада эса: “Ўзбекистон танлаб олган йўл республика ва унинг халқининг манфаатларига нисбатда мос қиладиган, ижтимоий жиҳатдан йўналтирилган бозор иқтисодиётини шакллантиришга қаратилган иқтисотдир”⁵, - деб кўрсатилади. Асарда корхоналарни давлат тасарруфидан чиқариш ва хусусийлаштириш, нарх-наволарни босқичма-босқич эркинлаштириш, хўжалик алоқаларини ҳар томонлама ривожлантириш, иқтисодиёт таркибини қайта қуриш каби бозор иқтисодиётига ўтиш йўллари ҳақида тўхталиб ўтиладики, бу фикрларни ўқувчиларга тушинитириб бериш ўта зарур. Чунки ўқувчиларда тадбиркорлик, тежамкорлик тушунчаларини шакллантириш ва тарбиялашда оила билан ҳамкорлик технологиясининг ёшлар онгига сингдириш орқали биз уларда иқтисодий тарбияни шакллантириб борамиз. Иқтисодий тарбия нима деган саволга эса қуйидагича жавоб беришимиз мумкин.

“Иқтисодий тарбия” деганда ўқувчиларда тадбиркорлик, тежамкорлик, меҳнатсеварлик, ташаббускорлик, ишбилармонлик, иқтисодий ҳисоб-китоблар ҳақида аниқ фикрлай олиш қобилиятини камол топтиришдир деб тушунадилар.. Иқтисодий тарбия мазмуни Шарқ мутафаккирлари томонидан доимий бойитиб келинган. Ал-Хоразмий, Фаробий, Ибн Сино асарларида иқтисодий тарбия ва уни болаларга ўргатиш ҳақидаги муҳим фикрларни кўриш мумкин. Болаларни ишбилармонлик, тежамкорликка ўргатиш оиладан бошланади. Ўқувчилар мактабда турли фанларни ўқиш жараёнида ҳам иқтисодий билимларга эга бўладилар. Давлатимизнинг моддий ва маънавий юксалиши борасидаги иқтисодий қонунлар билан ўқувчилар табиий фанларни ўрганишда танишса, табиатшунослик, она тили ва меҳнат дарсларида халқ фаровонлигини юқори даражага кўтаришда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий билимлар зарур бўлади деган фикрни педагогика фанлари доктори Х.Ж.Худойкулов ўзининг илмий асарларида бериб ўтган.

⁴ Каримов И.А. Ўзбекистоннинг ўз истиқлол ва тарикати йўли. -Т.:Ўзбекистон. 1992.

⁵ Каримов И.А. Ўзбекистон иқсодий сиёсатининг устувор йўналишлари. -Т.:Ўзбекистон. 1993.

Шу билан бир қаторда олимлар ҳам меҳнат дарсларининг ҳам иқтисодий тарбия беришдаги ўрнига ҳам тўхталиб ўтади. Айниқса ижтимоий фойдали меҳнат орқали онлада ва мактабда, шунингдек бошлангич синфларида ўтиладиган барча фанлар замирида иқтисодий тушунчаларни ёшлар онгига сингдириш орқали уларни ҳаётга тарбиялаб бориш йўлга қўйилмоқда.

Бошлангич таълимнинг 4-синфларида ўқувчиларга сингдирилиши лозим бўлган тушунчалар нафақат дарс жараёнида балки дарсдан ва мактабдан ташқари машғулотларда ҳам, ҳар хил ўйинларни ўтказиш жараёнида ўқувчилар онгига сингдириб борилади. Шунинг алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки ўқувчиларда иқтисодий тарбияни юксалтиришда меҳнатнинг ўзига хос таъсир этиш кучи бор. Шунинг учун ҳам ўқувчида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияни шакллантиришда меҳнат тарбияси билан интеграциялаш муҳим аҳамият касб этади. Шу боис ҳам меҳнат тарбиясига тўхталиб ўтишни мақсадга мувофиқ деб билдик.

Меҳнат тарбияси болаларда меҳнат қилиш истаги ва интилишини таркиб топтириши, уларни жамиятимиз таракқиёти йўлида меҳнат қилишга амалий тайёрлаш лозим. Бунинг учун болаларда меҳнатга муҳаббат, меҳнат аҳлига чуқур ҳурмат ҳисларини тарбиялаш керак. Ўқувчиларга турли дарслар жараёнида ва дарсдан ташқари тадбирларда, онладаги ўзаро муносабатларда меҳнат тарбияси бериш мумкин. Айниқса, меҳнат дарсининг меҳнат тарбияси беришдаги ўрни жуда каттадир. Меҳнат, меҳнатқашлар ҳақида суҳбатлар, мунозаралар, меҳнат факрийлари ва илғорлари билан учрашувлар, мактабларда ўтказиладиган ҳосил байрамлари, наврўз байрами ва бошқалар орқали ҳам меҳнат тарбияси бериш мумкин. Бизга маълумки, қадимдан ота - боболаримизнинг қундалик ҳаётига бўлган эҳтиёж қун сайин ошиб борган. Шу сабабли ҳам улар яшаш учун қурашганлар.

Бунда ота боболаримиз ўзларидаги табиий эҳтиёжни табиат қонунлари доирасида қондириб бориш жараёнида айрим тўсиқларга дуч келганлар. Мисол учун, бундай тўсиқлар қаторига табиатда юз бериб турадиган табиий офатлар ҳамда ҳайвонларнинг мавсумга қараб ўз жойларини ўзгартириб туришлари уларни яшаш учун қурашишга ундаган. Шунинг учун ҳам уларда табиий эҳтиёж билан бир қаторда моддий эҳтиёжлари қучайиб борганлиги сабабли ҳам ўзлари учун керакли бўлган озуқаларни қамлаш, сақлаш, керакли жойларга олиб бериш, табиий офатлардан сақланиш воситаларини ихтиро қилган. Улар совукдан

сақланиши учун иссиқ пана жойлар излаши натижасида, горлар, уйлар, ясаганлар. Кейинчалик эса, уни иситиш воситаси зарурлигини сезиб, куёш тафтини қумсаганлар. Хом озуқаларини пиширишга бўлган эҳтиёжлари кучайган, натижада олов кашф қилган.

Қадимдан ота-боболаримиз тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисоднинг ҳамма нарсадан устунлигини тушуниб етганлиги боис ҳам ёш авлодлар онгига иқтисодий билимларни аста-секинлик билан сингдириб келишган. яъни, шахснинг ақлий, ахлоқий, жисмоний, эстетик, иқтисодий, экологик, ҳуқуқий, мафкуравий ҳамда меҳнат маданиятини шакллантириш каби тарбиянинг бош мақсадини амалга ошириш имкониятини яратишдан иборатдир. Юқоридаги тарбияга оид тушунчаларни ўқувчилар онгига сингдиришда ҳамда ижтимоий буюртмани тўлақонли амалга ошириш нуқтаий назаридан бир қатор олимларимиз ёшларни баркамол шахс қилиб тарбиялашга ўзларининг беназирхиссаларини қўшиб келмоқдалар.

Ўқувчи пулнинг вазифасини, оила ва мактаб бюджети структурасини, товарлар нархи қандай ва уларнинг нималарга боғлиқ бўлишини, бойликнинг қандай шаклланиши ва унинг манбалари нималардан иборатлигини ва ҳоказоларни аниқ тасаввур қилиши лозим.

Бундан кўзланган мақсад шундан иборатки ёшларда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияни юксалтириш орқали гуллаб яшнаб келаётган юртимизнинг иқтисодиётини янада юксалтириш ва унинг тараққиётига ҳисса қўшишдан иборатдир.

Тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий билимларни бошланғич синф ўқувчиларига айнан 4-синф ўқувчиларига ўргатишда 1-синфдан 4-синфгача бўлган жараёнда ўргатилган тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тушунчалар такомиллаштирилади, бойитиш янада яққол ҳаётий масалалар билан тушунтирилади. Иқтисодий қонунлар - иқтисодий ҳаётнинг турли томонлари, иқтисодий ходиса ва жараёнлар ўртасидаги доимий такрорланиб, барқарор сабаб-оқибат алоқаларини, уларнинг ўзаро боғлиқлигини ифодалайди. Тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия ишлаб чиқаришнинг жамиятдаги тутган ўрни, ишлаб чиқариш воситалари ва иш қуролларининг моҳияти, улар орасидаги узвий алоқадорликни ўргатиш ва одамларда шу билимларга қўникма ҳосил қилишдан иборатдир.

Бошланғич синф ўқувчиларини тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий билимлар билан қуроллантириш нима учун керак? деган саволга ҳечиккиланмасдан шундай жавоб бериш мумкин бўлади. Бугунги

кун, кечаги кун билан шуниси билан фарқ қиладики биз бозор иқтисодиётига асосий даврда яшайпмиз. Демак, бизнинг фарзандларимиз бозор иқтисодиёти шароитида ўз ўрнини топиши керак. Уларга тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия беришда, иқтисодий қонунлар, обектив иқтисодий воқеликнинг назариясини, обектив реаллиқни, илмий башоратни ўргатиб боришимиз керак. Бизга маълумки, тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия қонунлари, уларнинг ривожланиши алоҳида шахсларнинг истагига, кишиларнинг онгига қараб амалга оширилмайди. Маълум тарихий даврларда, ишлаб чиқарувчи кучларнинг ривожланиши даражасига, мавжуд иқтисодий тизимнинг ҳусусияти ва шарт-шароитга мос келадиغان иқтисодий қонунлар вужудга келади ва амал қила бошлайди.

Тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий қонунлар кишиларнинг иқтисодий фаолиятдан ташқарида, улардан ажралган ҳолда амал қилмайди, балки айнан уларнинг фаолияти, хатти-ҳаракатлари, иқтисодий хулқ-атвори

туфайли таркиб топади ва улар орқали намоён бўлади. Шунинг учун инсонлартадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия қонунларнинг ҳусусиятини билиб, уларнинг, талабларини ҳисобга олиб, улардан фойдаланишлари лозим бўлади. Масалан, одамлар вақтни тежаш қонунини, ишлаб чиқариш ёки бозормувозанати қонунлари талабларини билиб, шунга биноан фаолият юритса, иш вақти ва бошқа чекланган ресурслар сафини тежаш билан бирга ўз фаолиятларини самарали олиб боришлари мумкин. Бу талабларга зид ҳар қандай қарор ва хатти-ҳаракатлар кишиларнинг хоҳиш-иродасидан қатъи назар, муқаррар равишда хўжалик фаолиятида кийинчиликларга, ресурслар нерофгарчилигига олиб келади.

Иқтисодий қонунлар ҳам табиат қонунларга ўхшаб, уни билиб, ўз фаолиятида фойдаланилса инсониятга, катта фойда келтиради, агар унинг мавжудлигини тан олмасдан, талабларини билмасдан ёки менсимасдан кўр-кўрона хатти-ҳаракат қилинса, бу катта салбий ижтимоий-иқтисодий оқибатларга олиб келди. Лекин иқтисодий қонунлар табиат қонунлари билан тамомила бир хил эмас. Уларнинг фарқи шундаки, табиат қонунлари доимийдир, иқтисодий эса ижтимоий ҳаёт қонунлари бўлиб, тарихдир ва ўзгарувчандир, чунки у кишиларнинг фаолияти билан боғлиқ бўлиб кишилиқжамияти мавжуд бўлганда пайдо бўлади ва амал қилади.

Тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия категориялари

доимо такрорланиб турадиган, иктисодий жараёнлар ва реал ходисаларнинг айрим томонларини ифода этувчи илмий назарий тушунчадир. Тадбиркорлик, тежамкорлик ва иктисодий тарбия категориялар (илмий тушунчалар) кишилартомонидан ўйлаб топилмаган балки, реал иктисодий ходисаларни ифода этадиган илмий тушунча бўлиб, илмий фикрлаш маҳсулидир. Масалан, бозор, капитал, ишчи кучи, иктисодий мувозанат, молия, кредит боскичлари шулар жумласидандир. Иктисодий қонунлар билан тадбиркорлик, тежамкорлик ва иктисодий тарбия категорияларнинг фарқи шундаки, биринчиси иктисодиётнинг турли бўғинлари, соҳалари бўлаклари орасидаги боғлиқликни уларнинг бири ўзгарса, албатта, иккинчиси ҳам ўзгариши мумкинлигини кўрсатади.

Тадбиркорлик, тежамкорлик ва иктисодий тарбия категорияси илмий тушунчалари эса, иктисодий ходисаларнинг бир томони, унинг мазмунини ифода этади. Масалан, нарх, талаб деган тушунчалар орқали биз, энг аввало, бу тушунчаларнинг иктисодий мазмунини тушуниб оламиз. Талаб қонуни орқали эса, талаб ҳажми билан нарх ўртасидаги алоқадорликни билиб оламиз. Шунинг учун, ҳар бир иктисодий қонун атрофида икки ёки бир неча илмий тушунчалар бўлиши мумкин-ки, уларни билмасдан туриб иктисодий қонуннинг мазмунини тушуниш ва унинг табиатини билиш қийиндир. Масалан, биз юқорида айтганимиздек, талаб қонуни моҳиятини билиб олишимиз учун нарх ва талаб тушунчалари мазмунини билишимиз зарур бўлса қиймат қонунини тушуниш учун товар, пул, қиймат, нарх, меҳнат каби тушунчаларнинг мазмуни билан таниш бўлишимиз лозим. Умуман олганда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иктисодий тарбия қонунлари ва категориялар бир-бирлари билан боғлиқ бўлиб улар бир-бирини тўлдиради. Уларни биз ўзимиз тўлиқ англаб етганимиздан кейин, ўқувчиларга иктисодий билимлар беришимиз ва шу орқали ўқувчиларда иктисодий, билим, иктисодий маданият, иктисодий дунёқарашлар амалга оширилади. Иктисодий қонунларни ўргатиш орқали биз ёшларни жамиятда ўз ўрнини топишга, қилаётган савий- ҳаракатлари самарали бўлишга, тежашга, моддий имкониятлардан авайлаб фойдаланишга ўргатиш лозимдир.

Тадбиркорлик, тежамкорлик ва иктисодий тарбия масалларини такомиллаштирилган экан, бевосита бугунги бизнесни молиялаштириш ва молия кредит масалаларини такомиллаштириш ишларига алоҳида эътибор берилмоқда.

Ҳар қандай тадбиркор бу масалаларни яхши билиши лозим.

Бошланғич синф ўқувчиларида тадбиркорлик, тежамкорлик тушунчаларини шакллантириш ва тарбиялашда оила билан ҳамкорлик технологиясининг йўлга қўйишида юртимиздаги илмий-назарий жиҳатларни билишимини такоза этади. Республикаimizдаги тадбиркорлардан келиб тушган мурожаатларнинг 40 фоизи бизнесни молиялаштириш ва молия-кредит масалалари билан боғлиқ бўлиб, ушбу мурожаатларнинг асосий қисмида кредит ставкаларининг юқорилиги ва кўнраб кредитларнинг қисқа муддатга, тадбиркор учун ноқулай шартларда берилаётгани қайд этилган.

Ҳақиқатан ҳам, тан олиб айтишимиз керак, тадбиркорларга бугунги кунда берилаётган аксарият кредитларнинг муддати 3 йилдан ошмайди.

Шунингдек, банклар томонидан 18 мингга яқин тадбиркорга йиллик 8 — 10 фоизда хорижий валютада берилган кредит, валюта курсининг мунтазам ўсиши ҳисобидан, қўшимча харажатларни юзага келтирмоқда.

Биринчидан, банкларнинг капиталини ошириш бўйича қўшимча имкониятлар ишга солинади. Келгусида банкларга Тикланиш ва тараккиёт - жамғармасидан бозор тамойиллари бўйича қўшимча 600 миллион доллар ажратилади. Бу маблағлар танлов асосида, ҳам давлат, ҳам хусусий банкларга жойлаштирилади.

Иккинчидан, юқорида қайд этилган маблағларни жалб этмокчи бўлган банкнинг ўзи ҳам ташқи ва ички молия бозорларидан камида 30 фоиз қўшимча ресурслар жалб қилади. Жумладан, банклар томонидан келгуси йили халқаро молия бозорларида миллий валютада 5 триллион сўмлик евробондлар чиқарилади.

Шунингдек, Ўзбекистон бозорида ишлашга тайёр, замонавий технологияларга эга бўлган йирик хорижий банкларнинг юртимизга кириб келиши учун кенг имкониятлар яратилади. Бу ўз навбатида, тадбиркорларимиз учун қулай шароитлар тақдим этади ва банк тизимида биз учун ниҳоятда керак бўлган соғлом рақобатни шакллантиради.

Учинчидан, банклар четдан ресурсни қандай валютада жалб этишидан қатъи назар, тадбиркорларга кредитни миллий валюта — сўмда ва бизнес вакиллари учун мақбул фоизларда бериш тизими йўлга қўйилади. Шу учун Молия вазирлиги ҳузурида Валюта хатарларини бошқариш компанияси ва ҳудудларда унинг филиаллари ташкил этилади. Ушбу компания банклар томонидан чет эл валютасида жалб қилинаётган маблағларни сўмга ўтказиб, кредитни ички бозорда факат миллий валютада бериш учун зарур шароит яратади.

Тўртинчидан, бундан буён Ҳукумат томонидан халқаро молия

ташкilotларидан жалб қилинаётган имтиёзли маблағлар ҳисобидан банкларга бериладиган кредитларнинг муддатини чеклаш амалиёти бекор қилинади.

Бешинчидан, жорий йил 1 октябрдан бошлаб илгари 1 миллион долларгача хорижий валютада олинган 6 мингга яқин тадбиркорнинг жами 1 миллиард долларга яқин кредитлари, тадбиркор ва тижорат банклари ўртасидаги келишувга асосан миллий валютага ўтказиб берилди.

Умуман, юқорида таклиф этилаётган механизмлар ҳисобидан тижорат банкларида ҳар йили ўртача 30—40 триллион сўмлик миллий валютадаги узоқ муддатли қўшимча ресурслар шаклланади. Бунинг ҳисобидан тадбиркорлар миллий валютадаги кредитларни узоқ муддатга ва ҳозирги ставкалардан камида 5 фоиз арзон олиш имкониятига эга бўладилар.

Лекин кредит бўйича фоиз ставкаларини сунъий пасайтирилиши, пул-кредит бозоридаги мувозанат бузилади. Шунинг учун иктисодиётга арзон кредит берамиз деб, макроиктисодий барқарорликни унутиб қўймаслигимиз лозим. Барқарорлик бўлмаса, иктисодий ўсиш бўйича қўзлаган мақсадларимизга эриша олмаймиз.

Бу борада фоиз ставкаларига бевосита таъсир этадиган инфляцияни, яна такрор айтаман, инфляцияни пасайтириш ҳамда банк орқали кредитлаш жараёнини тўлиқ бозор механизмларига ўтказишга қаратилган ишларни изчилдавом эттирамиз.

Замонавий бозор тамойилларида ишлаш учун ҳудудларда банклар лойиҳа фабрикалари ва тадбиркорликка ўқитиш марказларини ташкил этиб, хорижий мутахассисларни жалб қилмоқда. Ушбу марказлар тадбиркорларга, айниқса, ёшларга ўз гоёларини амалиётга татбиқ этиш, бизнес режаларни ишлаб чиқиш, маблағлар жалб қилишга ёрдамлашади ҳамда уларга бизнес жараёнининг барча занжирида қўмақдош бўлади.

Умуман, инфляция даражасини жорий йилдан 10 фоизгача, кейинчалик 5 фоизга тушириш режалаштирилмоқда. Бу эса табиий равишда кредит ставкаларини ҳам мақбул даражага тушириш ва муддатини узайтириш имконини беради.

Олтинчидан, ислохотларнинг муҳим бўлган оилавий тадбиркорлик йўналишида ҳам кўплаб мурожаатлар келиб тушган. Бу янги тизимда одамларимиз тадбиркорлик учун кредит оламан деб ҳокимиятга, банкка ёки бошқа идорага бориб юрмайди, асбоб-ускуналарни сотиб олиш учун - таъминотчини қасрдан топаман, деб, бош қотиришга зарурат қолмайди.

Кредитни расмийлаштиришдан тортиб, маҳсулотни олиш ва сотишгача бўлган барча жараёнлар электрон тарзда, онлайн шаклида халқчиланади. Ўз навбатида, ушбу платформа таъминотчи корхоналар учун ўзлари ишлаб чиқарган асбоб-ускуналар, хом ашё ва тайёр маҳсулотларни тўғридан-тўғри сотиш имконияти яратилади.

Еттинчидан, Президентимизга йўлланган кўплаб мурожаатларда бизнесни молиялаштириш манбаларини янада кўпайтириш мақсадида банкдан ташқари кредит ташкilotларини очиш ва юритишга бўлган мавжуд талабларни камайтириш ва енгиллаштириш сўралган. Шунинг учун жорий йилдан микромолия ташкilotларини лицензиялаш тартиби тўлиқ бекор қилинади. Энди улар ўз фаолиятини бошлаши учун факатгина Марказий банкреестрига киришлари kifоя.

Шунингдек, бундан буён уларга касса учун хоналар ташкил этиш, ҳудудларда филиаллар очишда Марказий банкнинг розилигини олиш шарт бўлмайди. Улар томонидан тадбиркорларга бериладиган микрокредит (300 миллион сўм) ва микролизинг (600 миллион сўм) учун амалдаги чекловлар ҳам олиб ташланади.

Шу билан бирга, микромолия ташкilotларига бошқа ташкilotлардан маблағлар жалб этиш, облигациялар чиқариш ҳуқуқлари ҳам берилди. Шунингдек, ушбу ташкilotлар, худди банклар каби, тўловларни қабул қилиш ваколатига ҳам эга бўлишади.

Умуман, ушбу янги имкониятлар ҳисобидан ҳам кредит бозорида тадбиркорларимиз учун йилига қўшимча маблағ шаклланади.

Ҳар қандай тадбиркорлик, тежамкорлик ва иктисодий тарбия бевосита солиқ тизимини такомиллаштириш ва бизнесга солиқ юкини камайтириш учун янги чораларни излаб топишга ҳаракат қиладилар. Маълумки, сўнгги уч йилдасолиқлар тури 16 тадан 9 тага қисқарди. Мол-мулк, даромад солиғи ва ижтимоий солиқлар ставкалари 2 баробар камайтирилди.

Бу эса, ўз навбатида, тадбиркорлар ихтиёрида қолган ўз маблағини бизнес фаолиятига сарфлаш имконини беради.

Биринчидан, Бу борада Президентимиз аниқ қилиб 2020 йил февраль ойида “Маҳсул иктисодий зоналар тўғрисида” ги Қонун қабул қилингунга қадар иктисодий зоналарда рўйхатдан ўтган тадбиркорларга берилган имтиёзлар сақлаб қолинади деб айтиб ўтдилар. Бунга қонун билан қафолат берилган. Жумладан, ушбу тадбиркорлар инвестиция микдорида келиб чиқиб, мол-мулк, ер ва сув солиқларидан 10 йилгача озод қилинган эди.

Шунингдек, ички бозорда тенг рақобат бўлиши учун экспорт маҳсулотлари ишлаб чиқаришга олиб келинган хом ашё импорт божидан озод этилади.

Айни пайтда бир нарсани аниқ тушуниб олиш лозим. Ҳозирги кунда Республикамизда қўшилган қиймат солигининг узлуксиз занжирини яратиш бўйича катта ислохотлар олиб борилаёпти. Шу боис махсус иқтисодий зоналар иштирокчиларига қўшилган қиймат солигининг ортқча қисмини 7 кун ичида қайтариб бериш тартиби жорий қилинади. Бундай тартиб тадбиркорларга бир йилда ўртача 350 миллиард сўм қўшилган қиймат солигини қисқа муддатда қайтариб олиш ва айланма маблағларини кўпайтириш имкониятини беради.

Бундан ташқари, четдан олиб келинган товарлар учун қўшилган қиймат солигини 120 кун давомида бўлиб-бўлиб тўлашда тадбиркорларга фоиз ҳисобланмайди ва гаров талаб этилмайди.

Иккинчидан, мамлакатимизда қурилиш соҳасида ҳам катта ўзгаришлар амалга оширилмоқда.

Масалан, ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ цементнинг таннархиди — 14 фоиз, асфальтда — 10 фоиз, кум-шағал аралашмасида — 7 фоизни ташкил этади.

Шу боис норуда қазилмаларга (қум-шағал, оҳактош, гипс, доломит каби) ер қаъридан фойдаланганлик учун солиқ ставкаси 2 баробар камайтирилади.

Учинчидан, биз хизматлар соҳасини ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратяпмиз. Қисқа муддатда янги иш ўринларини яратадиган соҳалардан бири ҳам сервис соҳаси ҳисобланади.

Бу борада умумий овқатланиш ва туризм корхоналаридан ўтган йили - берилган имтиёزلарни узайтириш бўйича 300 дан ортқ мурожаатлар келиб тушган. Шу боис жами 13 мингта умумий овқатланиш корхонаси йил якунига қадар ер ва мулк солиғидан озод этилади.

Шу билан бирга, туризм компаниялари ва меҳмонхоналарни туристик йиғимлардан 2 йил муддатга озод этилса бу — ҳозирги қийин шароитда тушуни камайиб кетган 2 минг нафар тадбиркор ихтиёрида 150 миллиард сўм қолишини аниқлатади.

Тўртинчидан, бугунги кунда 5 мингга яқин тадбиркорлик субъектларининг ташқи савдо операциялари бўйича дебитор қарздорлиги мавжуд. Пандемия сабабли ушбу тадбиркорларга жарима солиш ва ҳозирги пайтгача қўлланган 6 триллион сўмлик жарималарни ундириш жорий йил якунига қадар тўхтатилади.

Бешинчидан, солиқ маъмурчилигини соддалаштириш, солиқ идораларининг назорат функцияларини такомиллаштириш юзасидан жиддий чораларни амалга оширишимиз зарур.

Ҳисоботларни кечиктириб топшириш билан боғлиқ молиявий санкцияларни қўллаш тартиби эса тўлиқ бекор қилинади.

Олтинчидан, амалдаги тартибга биноан, тадбиркорлар қўшилган қиймат солиғи бўйича ҳисобот топшириш билан бирга, ундаги фарқни қайтариш учун солиқ идораларига алоҳида мурожаат қилишган ва тадбиркорнинг фаолиятига бевоқифа боғлиқ бўлиб, улар учун қўшимча вақт, ортқча сарсонгарчиликдан озод деганини аниқлатади.

Тадбиркорларга ер ажратиш

Тадбиркорларни энг кўп қийнаётган муаммолардан яна бири — ер ажратиш масаласи ҳисобланади.

Жорий йилда ушбу йўналишда катта ислохотларни бошланди. Бу борада Олий Мажлис палаталари томонидан маъқулланган қонунни қуни неча имзоланди. Бу ҳужжатнинг қабул қилиниши мамлакатимизнинг янги тарихида ислохотлар йўлидаги энг катта қадамлардан бири бўлди. Мана шу ислохотларнинг маъно-мазмунини тармоқ ва ҳудуд раҳбарлари ҳам, тадбиркорлар ҳам, аҳолимиз ҳам яхши тушуниб олишлари зарур.

Биринчидан, ерларни иқтисодий оборотга киритиш, уларни олди-сотди ва гаров объектига айлантириш учун мустақкам ҳуқуқий замин яратилди.

Иккинчидан, биз барча ерларни икки тоифага, яъни кишлок хўжалиги ерлари ва кишлок хўжалигига кирмайдиган ерларга ажратилади.

Кишлок хўжалиги ерлари — бизнинг бебаҳо миллий бойлигимиз, бу — озиқ-овқат хавфсизлигининг асоси, оддий кишлок аҳолисининг қундалиқ ҳаёти, дегани. Шунинг учун ушбу ерлар очик танлов асосида фақат ижарага берилади. Танлов — ҳар бир ер участкаси бўйича “бу ерни олишга ким энг кўп ҳақли?” деган саволга адолатли жавоб топиш учун ўтказилади.

Бу танловда барча — деҳқон ҳам, фермер ҳам, агрофирма ва кластерлар ҳам тенг шартларда иштирок этади.

Учинчидан, кишлок хўжалигига кирмайдиган ер майдонлари эса фақат аукцион орқали сотилади.

Биз сўнгги бир ярим йил давомида ерларни аукцион орқали очик-ошкорасотиш бўйича етарли тажриба орттирдик. Лекин таҳлиллар шунини

кўрсатмокдаки, аксарият ҳолларда аукционга қўйилган ер майдонлари тадбиркорга маъқул жойлардан эмас, балки олис, чекка ҳудудлардан, инфратузилмаси бўлмаган жойлардан берилган.

Бундан буён ер майдонлари фақат ва фақат очиқ-ошкора аукцион орқали хусусий мулк сифатида сотилади ёки ижарага берилади.

Бир нарсани аниқ билиб олиш зарур: хусусийлашгани билан ер майдонлари камайиб ёки кўпайиб қолмайди, лекин унинг бозор қиймати пайдо бўлади. Ери бор одам ҳақиқий мулкдорга, капитал эгасига айланади.

Тўртинчидан, кўпчилик тадбиркорларни ўз корхонаси жойлашган ер майдонининг тақдири эртага нима бўлади, деган саволлар қийнаётгани ҳам бор гап. Ушбу корхоналарнинг ҳозир эғалик қилиш, фойдаланиш ёки ижара ҳуқуқи асосида эгаллаб турган ер майдонлари, уларга мулк қилиб расмийлаштириб берилади. Яъни, бу ерни бошқа одам сотиб ололмайди, уни хусусийлаштиришга фақат ер эгасининг ўзи ҳақли бўлади. Бунда ернинг турига қараб, унинг жойлашган ҳудудидан келиб чиқиб, ерлар имтиёзли - шартлар асосида ушбу корхоналарга хусусийлаштириб берилади.

Бундан кейин тадбиркорлар ердан юқори ликвидли актив ва гаров объекти сифатида фойдаланиш имкониятига эга бўлади.

Ўйлайманки, бундай янгилıklar тадбиркорларимиз узоқ йиллар кутган тарихий адолатни рўёбга чиқаради.

Бешинчидан, бундан буён давлат мулки объектларини улар жойлашган ер билан бирга, ягона мулкый мажмуа сифатида аукцион орқали сотилади.

Бинони сотиб олган тадбиркорлар унга бириктирилган ерга ҳам хусусий мулк ҳуқуқи асосида эғалик қилади.

Олтинчидан, бундан кейин янги ер майдонларини аукционга чиқаришдан олдин ҳар бир ҳудудни ривожлантириш бўйича аниқ режани тузиб олишимиз зарур.

Кўплаб тараққий топган давлатлар тажрибасини ўрганганимизда, бирорта мамлакатда ер майдонларини режасиз бериб юбориш мумкин эмаслигига гувоҳ бўлдик. Олдин аниқ ҳудуд танлаб олиниб, унинг "мастер-плани" ишлаб чиқилади.

Қаерда — уй, қаерда — мактаб, қаерда — ишлаб чиқариш бўлиши аниқ белгиланиб, инфратузилмалар яратиш режаси тузилади. Шундан кейингина еручасткалари аниқ лойиҳа билан савдога чиқарилади.

Шунинг учун вилоят ҳокимлари кадастр ва архитектура идоралари

билан бирга, ушбу тажриба асосида ишларни ташкил этишлари, аниқ ҳудудни белгилаб, режасини тасдиқлаб, кейин ерлар аукционга қўйилади.

Шунингдек, ҳар бир вилоятда махсус жамғармалар ташкил этилади ва ер майдонларини сотишдан тушган маблағ тўлиқ туман ва шаҳарлар иқтиёрида қолдирилиб, тадбиркорлар учун инфратузилма яратиш ва ривожлантиришга йўналтирилади.

Ишлаб чиқаришда яхши натижага эришишда четга масулотларни чиқариш ва яхши даромад олишдир. Бунда Экспортер корхоналарни қўллаб-қувватлаш кичик бизнесни экспорт фаолиятига кенг жалб этишни таъминлаштириш лозимдир.

Экспортёр корхоналарни қўллаб-қувватлаш, кичик бизнесни экспорт фаолиятига кенг жалб этиш борасида ҳам бошлаган илохотларимиз қатъий давом эттирилади.

Биринчидан, ўтган йили пандемия даврида тўқимачилик корхоналарига экспортдан валюта тушумини кутмасдан, қўшилган қиймат солиғини қайтариб бериш тартиби амалда ўз самарасини берди.

Иккинчидан, кўплаб экспорт қилувчи корхоналарнинг асосий муаммоларидан бири, бу — айланма маблағ етишмаслигидир.

Энди бу имкониятлар янада кенгайтирилиб, йилига 20 миллион доллардан ортиқ экспорт қилувчи корхоналарга 5 миллион долларгача имтиёзли кредитлар ажратилиши режалаштирилган.

Учинчидан, кўплаб тадбиркорлар юқори сифат ва назорат тизимида эга бўлган мамлакатлардан (Европа Иттифоқи, АҚШ, Япония, Жанубий Корея каби) сертификатланган асбоб-ускуна ва хом ашёларни олиб келганида, миллий сертификат олиш талаби мавжудлигини эътироз сифатида қайд этишган.

Тўртинчидан, ишлаб чиқарилаётган саноат махсулотлари рақобатбардошлигини ошириш ҳамда таннархни камайтириш мақсадида божхона божлари 2 баробар пасайтирилган.

Махсулотларни рақобатбардош бўлиши, янги бозорларга чиқиши, умуман ҳудудлараро савдо ва кооперация алоқаларини боғлашда транспорт—логистика масалалари муҳим аҳамиятга эгадир.

Махсулотларимиз рақобатбардош бўлиши, янги бозорларга чиқиши, умуман, ҳудудлараро савдо ва кооперация алоқаларини боғлашда транспорт-логистика масалалари муҳим ҳисобланади.

Бу борада транспорт коридорларини ривожлантириш, юкларни божхона орқали ўтказишни соддалаштириш ва рақамлаштириш,

транспортхаражатларини қисман қоплаш тизимини йўлга қўйилди.

Бунинг учун, **биринчидан**, юк автомобилларини олиб киришга 2 йил аввал божхона имтиёзлари берилиши ҳисобидан автотранспортда ташиш хизматлари 2 баробар арзонлашган, юк ҳажми эса 1,5 марта ошган. Шунининбатга олиб, имтиёзларни яна 3 йилга узайтириш бўйича янги қарор имзоланган.

Иккинчидан, Шунингдек, Транспорт вазирлиги келгуси йил 1 январдан бошлаб ҳар бир хизматнинг таннари ва унинг таркибини кенг жамоатчиликкаъълон қилиб боради.

Учинчидан, темир йўл соҳасида келгуси 5 йил учун 7 мингдан зиёд юк вагонларига эҳтиёж мавжуд. Бу муаммони давлат томонидан эмас, балки худди электр энергияси ёки цемент ишлаб чиқаришда бўлганидек, фақат ва фақат хусусий секторни жалб этиш орқали ижобий ҳал қилиш мумкин.

Шунинг учун келгуси йилда ўз вагони ва контейнерига эга бўлган хусусий логистика операторлари фаолияти йўлга қўйилади ва тарифлар иккига ажратилади. Бунда давлат томонидан фақатгина темир йўл инфратузилмаси ҳамда локомотив хизматлари тартибга солинади, юк вагонлари хизмати эса бозор тамойиллари асосида ташкил қилинади. Шу сабабли хусусий

тадбиркорларга темир йўл вагонларини олиб келишга берилган имтиёзлар 2025 йил 1 январгача узайтирилиши кўзда тутилган.

Тадбиркорлик фаолиятига аралашувларни қисқартириш, соҳадаги тартиб-тамоийилларини соддалаштириш ва хусусий мулк дахлсизлигини таъминлаш лозимдир.

Тадбиркорлик фаолиятига аралашувларни қисқартириш, соҳадаги тартиб-таомилларни соддалаштириш, хусусий мулк дахлсизлиги борасидаги сиёсат давом эттирилиши кўзда тутилган.

Аввало, бугунги кунда, тадбиркорлар учун назарда тутилган субсидиялар олиш жараёни ўта мураккаблгича қолмокда.

Бунга сабаб — ушбу субсидияларни тўлаш тартиби мураккаб ва рақамлашмаган. Тадбиркор субсидияни олиш учун ўртача 5 та ҳужжатни тақдим этиши, 10 та вазирлик ва идорадан ҳулоса олиши зарур. Бунга камидабир ой кетади.

Бундан ташқари, 60 фоиз чорвадорлар субсидия олиш жараёнини мураккаб деб ҳисоблайди. Шу боис келгуси йил 1 январдан бошлаб субсидияларни ажратиш бўйича мурожаатлар “ягона дарча” тамойили асосида қабул қилинади, бу жараёнда иштирок этадиган давлат идоралари

сони 2-3 баробар қисқартирилиши кўзда тутилган.

Иккинчидан, ўтган бир йилда тадбиркорлардан талаб қилинадиган 400 дан ортиқ лицензия ёки рухсатномалардан 114 таси бекор қилинган.

Келгуси йилдан бошлаб тадбиркорлик фаолиятини бошлаш учун барча рухсат этувчи ҳужжатлар онлайн тарзда расмийлаштирилади. Жорий йил якунига қадар лицензия ёки рухсатномалар сони яна камида 30 фоизга қисқартирилиши режалаштирилган.

Учинчидан, Сирдарё вилоятидаги “Wang Da Group” қўшма корхонаси - раҳбари Гўзал Тожимирзаева ва металлургия соҳасидаги 30 дан зиёд бошқа тадбиркорларимиз индукцион печлардан фойдаланишга рухсат берилишини сўраганлар. Ушбу мурожаатларни инобатга олиб, шу йил 1 ноябрдан барча техник талабларга тўла жавоб берадиган, замонавий индукцион печлардан фойдаланишга қўйилган чекловлар бекор қилиниши белгиланган. Бунда маҳсулот сифатини таъминлаш, ишлаб чиқаришнинг ягона стандарт ва қафсизлик талабларига тўла жавоб бериши каби масалаларга алоҳида - аътибор қаратилган.

Тўртинчидан, тадбиркорлар фаолиятида ўтказиладиган ҳар қандай текшириш, мониторинг ва назорат тадбирларида адолат мезонлари ва қонуи устуворлиги таъминланиши шартлиги белгилаб қўйилган. Бунинг учун Савдо-саноат палатасига тадбиркорнинг розилиги билан барча текширишларда иштирок этиш ва таъсирчан жамоатчилик назоратини ўрнатиш ваколати берилган.

Бешинчидан, бугунги кунда маҳаллий ҳокимликлар бино ва иншоотларнинг бузилиши бўйича 349 нафар тадбиркордан 123 миллиард сўм қарздорликлари мавжудлиги сабабли барча вилоят ҳокимларига шу йил 1 сентябрга қадар тадбиркорлар билан барча ҳисоб-китоблар якунига етказилиши, бир сўм ҳам қарздорлик қолмаслиги шартлиги тўғрисида огоҳлантирилганлар.

Янги Ўзбекистонни қуришдек буюк тарихий жараёнда сиз, ҳурматли тадбиркорлар зиммасида ҳам масъулият ва ислохотларимизга нисбатан дахлдорлик тобора ортиб бормокда, десак, айни ҳақиқатни айтган бўламиз.

Шу борада қуйидаги масалаларни алоҳида таъкидлаб ўтилган.

Биринчидан, ҳозирги кескин рақобат даврида, кичик бизнесга ҳар томонлама шароит яратиш билан бирга ўрта ва йирик бизнесни янада ривож- лантириш мақсадга мувофиқ ҳисобланади.

Шу мақсадда тадбиркорларимизга бизнесни бошқаришдаги ўз

билим ва кўникмаларини ошириши, фаолиятига инновация ва илғор технологияларни кенг жорий этиши учун барча имкониятларни яратиб бериш мақсадга мувофиқдир.

Иккинчидан, ишлаб чиқаришга замонавий технологияларни жалб этиш, янги инвестиция лойиҳаларини амалга ошириш, маҳсулот турини кўпайтириш

ва сифатини яхшилаш, мавжуд қувватлардан янада самарали фойдаланишимиз муҳим вазифаларимиздан бири ҳисобланади.

Учинчидан, ишлаб чиқаришнинг барча йўналишлари бўйича фаолликни кучайтириш, бунинг учун импорт ўрнини босадиган ва экспортбоп маҳсулотларни кўпайтириш орқали, экспорт ҳажминини ошириш ва географиясини кенгайтиришимиз лозим.

Тўртинчидан, замонавий хизмат турларини кўпайтириш, “IT”, соғлиқни сақлаш, таълим ва бошқа йўналишларда давлат хизматларини аутсорсингасосида ташкил этишда ҳам хусусий сектор фаол иштирокчи ва етакчи бўлиши шарт.

Бешинчидан, бизнес вакиллари ҳам ўз кадрлари замонавий билим олишлари учун барча имкониятларини ишга солишлари зарур.

Олийгоҳларда ўқитилаётган тадбиркорлик ва бизнесни бошқариш бўйича таълим йўналишлари, ўқув дастурлари ва методологиясини, амалиёт билан уйғун бўлган замонавий ёндашувлар асосида чуқур қайта кўриш талаб этилади. Эл-юртга танилган, тажрибали тадбиркорларимиз мактаб, касб марказлари, олийгоҳларда мотивация ва маҳорат дарслари ўтказиб борсалар, ўзларининг мактабларини, ўқув марказлари ва базаларини ташкил этсалар, мақсадга мувофиқ бўлади.

Олтинчидан, ҳалол тадбиркор, интизомли солиқ тўловчилар сафини кенгайтириш долзарб вазифа бўлиб, бу “яширин иктисодиёт”га қарши курашнинг энг мақбул йўлидир.

Жорий йилдан бошлаб, иш ўрни яратишда, инновацияларни татбиқ этишда, солиқларни ўз вақтида тўлашда, экспорт қилишда, етук мутахассислар тайёрлашда барчамизга намуна бўладиган бизнес вакиллари ҳақида ҳар йили “Йилнинг илғор тадбиркорлари” китоби чоп этиб борилиши режалаштирилган. Бундай тадбиркорларимизни муносиб тақдирлаш ва рағбатлантириш учун алоҳида давлат мукофотларини таъсис

этилиши кўзда тутилган. Ҳар йили “20 август Тадбиркорлар куни” деб белгиланди. “Тадбиркорликни жадал ва янада кенг ривожлантириш

учун барча шароитларни яратиш — энг муҳим вазифамиздир”⁶ деган эди Ўзбекистон Республикаси Президенти Шавкат Мирзиёевнинг мамлакатимиз тадбиркорлари билан очик мулоқот шаклидаги учрашувда сўзлаган нуткида.

3. ЎҚУВЧИЛАРИГА ТАДБИРКОРЛИК, ТЕЖАМКОРЛИК ВА ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯ ТУШУНЧАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ОИЛА БИЛАН ҲАМКОРЛИК ҚИЛИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ЗАМОНАВИЙ ИЛҒОР ТЕХНОЛОГИЯЛАРИ

Оила жамиятнинг негизи, баркамол авлод ана шу оилада камол топади, тарбияланади. А.С.Макаренко “Ҳозирги ота-оналар болаларни тарбиялаш билан мамлакатимизнинг келажак тарихини тарбиялайдилар”⁷ деган низоҳатда доно сўзи бор.

Оилаларда ота-оналар, оиланинг кекса авлод вакиллари, ёши катталар томонидан амалга ошириладиган тежамкорлик болалар учун ўзига хос сабоқ бўлади. Ота-она увол қилиш гуноҳлигини фарзандига ёшлигидан насихат йўли билан ўргатади. Оилада тежамкорлик ва эҳтиёткорликда тўғри йўл тутиш учун эса ота-оналарнинг ўзлари ўқувчиларига ўрнак бўлишлари зарур. Бинобарин, оиланинг тежамкорлик ва эҳтиёткорлик фаолияти тарбия ишида муҳим рол уйнайди.

Ҳозирги даврда бозор иктисодиёти дунёнинг кўпчилиги мамлакатлари учун хос бўлиб, у турли мамлакатларда ҳар хил даражада ва ўзига хос хусусиятлар билан амал қилмоқда ва ривожланмоқда. Бу иктисодиётнинг амалқилиш механизми кўплаб асрлар давомида таркиб топиб, шаклланиб, ҳозирги даврда маданийлашган шаклни касб этди ва кўпгина мамлакатларда қўқмрон иктисодий тизимга айланди. Бозор иктисодиёти — бу товар ишлаб чиқариш, айирбошлаш ва пул муомаласи қонун-қондалари асосида ташкил этиладиган ва бошқариладиган иктисодий тизимдир. Бундан иктисодиёт эркин товар-пул муносабатларига асосланади, унинг негизиде товар ва пулнинг турли шакллардаги ҳаракати ётади, иктисодий

⁷ Макаренко А.С. Педагогик поэма. -М.: Просвещение, 1987 г.

⁸ Мирзиёев Ш.М. Мамлакатимиз тадбиркорлари билан очик мулоқот шаклидаги учрашувда сўзлаган нутқи. - Т.: 2021 й. 20 август

монополизмни инкор этади.

Ўқитувчи ва ота-оналар ўқувчиларга оиланинг сарф-харажатлари структурасини очиб бериш керак:

кундалик харажатлар таркибини: овқатланиш, кийим-бош ва поябзал, транспорт, квартира ҳақи, коммунал, маиший ва бошқа пуллик хизматлар;

бир йўла қилинадиган харажатлар таркибини: узоқ вақт фойдаланиладиган буюмлар (уй, дала ҳовли, квартира, транспорт воситаси, мураккаб уй-рўзгор техникаси, мебел, санитария техникаси, газ плитаси ва ҳоказо), уй анжомлари сотиб олиш, солиқларни тўлаш.

Оилада ўқувчилар эҳтиёткорлик ва тежамкорликка қанчалик яхши ўргатилса, бутун жамиятга ҳам, ўзига ҳам шунча кўп фойда келтирилади.

Ҳар бир бола оила аъзоси шу маънода у маълум даражада оила ҳўжалигининг ҳам иштирокчисидир. Бинобарин, биз ўқувчиларимизни фақат оила ҳўжалигинигина эмас, балки жамият ҳўжалигини тежаб-тергаб юритадиган садокатли инсон қилиб тарбия қилмоғимиз лозим. Барча ота-оналар бундай тарбия мақсадлари тўғрисида ўзларида равшан тушунча ҳосилқилиб, шу асосида иш тутишлари зарур. Оила тарбия соҳасида тўғри раҳбарлик қилиш ёрдами билан ўқувчиларда софдиллик, виждонлилик, масъулиятлилик, зийраклик, уддабуронлик каби хислатлар тарбияланади.

Ибн Сино ўқувчиларни ҳаётга таерлаш учун уларга ҳунар ўргатиш керак деб кўрсатади: "Инсон ҳунарни пухта ўрганиши шарт. Чунки ҳунар унга келажакда рўзгор тебратиши учун асқотади. Оилада иқтисодий тарбия ўргатиш замирида болада меҳнацеварликни шакллантириш ётади. Бу шундайолиб борилиши керакки, бола ўз меҳнатининг натижаларини кўра билсин.

Шундагина бола ўз имкониятидан тўғри ёки нотўғри фойдаланаётганини англайди.

Ҳунар эгаллаш ёшларни мустақилликка ўргатади. Бу жараёнда бола ҳисоб-китоб қилишни ҳам ўрганади, ишбилармонлик ва ташаббускорлик хусусиятларига эга бўлади" Ота-оналар ҳовли ва хонадонларни тартибга солиш, овқат пишириш, кир ювиш ва кийим-кечакни ямаш, рўзгор асбоблари ва уйдаги жиҳозларни таъмирлаш соҳасида ўқувчилар меҳнатини ташкил этадилар. Бунда ота-она юмушларни ўқувчиларга уларнинг жисмоний, ақлий, руҳий имкониятларини ҳисобга олган ҳолда топширишлари керак. Ота-она ишни топшириш билан чекланмай, бола уни қандай бажараётганини назорат қилиши, лозим бўлса, маслаҳат,

қўмақ бериши, болани руҳлантириб туриши мақсадга мувофиқдир.

Тарбиянинг самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан оила, мактаб, жамоатчилик ва меҳнат жамоаларининг баҳамжиҳат куч-гайрат сарфлашларигава ўқувчиларга нисбатан қўйиладиган талаблари бир хил бўлишига боғлиқ. Бугун мактаб парталарида ўтирган ёшлар шу аср охири ва келгуси аср бошларидаги улугвор вазифаларни ҳал қиладилар. Бас, шундай экан, ёшларда шахсий ва ижтимоий турмуш масалаларини, шунингдек, Ватан муҳофаази, халқаро муносабатлар ва табиат инжиқликлари билан боғлиқ равишда туғиладиган муаммоларни тўғри ҳал этишга яроқли бўлган қобилиятни, жумладан, тежаш ва тежамли бўлиш қобилиятини ҳозирдан бошлаб астойдил шакллантириш ва ўстириш гоят катта аҳамиятга эгадир. Бу борада бошланғич синф ўқувчиларида тадбиркорлик, тежамкорлик тушунчаларини шакллантириш ва тарбиялашда оила билан ҳамкорлик технологиясининг ўзига хос-хусусиятлари ва бозор қонунларининг белгилари мавжуд:

Бозор иқтисодиётининг муҳим ва умумий белгилари қуйидагиларданиборат:

- турли шакллардаги мулкчиликнинг мавжуд бўлиши ва унда ҳусусий мулкчиликнинг устун туриши;
- тадбиркорлик ва танлов эркинлиги;
- рақобат курашининг мавжудлиги;
- давлатнинг иқтисодиётга чекланган ҳолда аралашуви;
- корхона ва фирмаларнинг ички ҳамда ташқи шарт-шароитлар ўзгаришларига мослашувчанлиги. Ана шу белгилар мавжуд бўлгандагинабозор механизми яхши ишлай бошлайди.

Бунини бошланғич синф ўқувчиларида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тушунчаларини шакллантириш ва тарбиялашда оила билан ҳамкорлик яхши йўлга қўйилганда ўргатилади. Энди уларда иқтисодий тарбия механизмини таркиб топтиришимиз зарур бўлади. Хўш энди иқтисодий тарбия ҳақида нималар дейиш мумкин ва у қандай амалга оширилади. Бошланғич синф ўқувчиларида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тушунчаларини шакллантириш орқали биз мактаб ўқувчиларига иқтисодий тарбияни қандай қилиб сингдириш лозимлиги борасида ўз фикримизни берибўтишни мақсадга мувофиқ деб топдик.

Бизга маълумки Бошланғич таълимнинг 4-синфида қуйидаги иқтисодий тушунчалар ўқувчиларга сингдирилиши керак. Булар: бизнес; бизнесмен; менижер; рақобат; унумдорлик; инкироз; кўчмас мулк; талаб; таклиф; ярмарка; биржа; акция; аукцион; экспорт; чакана савдо; улгуржи

савдо ва олдинги синфларда ўтилган билимлар такомиллаштирилади унда мисол учун 1-синфларда ўтилган иқтисод, эҳтиёж, ақлий меҳнат, жисмоний меҳнат, маҳсулот, бозор, сотувчи, харидор, дўкон, пул, нарх, давлат мулки, мулкдор каби бир қатор тушунчалар ўқувчиларга ўргатилган. Шунинг учун ҳам улар бу тушунчаларнинг мазмун моҳиятини тўла англаб етадилар.

Чунки 1-синфдан то 4-синфгача бу сўзлар билан ишлар узлуксиз давом этиб келмоқда. Бошланғич таълимнинг 2-синфларда ўқийдиган ўқувчиларга қуйдаги иқтисодга оид билимлар ва тушунчалар сингдирилган. Булар:

- моддий эҳтиёж; маънавий эҳтиёж; товар; натурал маҳсулот; ишлаб чиқариш; кархона; тадбиркор; реклама; даромад; иш ҳаққи; мукофот; мерос; меросхўр; банк; банкир қабилар. Бундан қўзланган мақсад шундан иборатки,

ҳар бир ўқувчининг онгига иқтисодга оид билимларни сингдириш ва шу орқали уларда иқтисодий тарбияни йўлга қўйишдир. Мисол учун моддий ва маънавий эҳтиёж тушунганда билимларнинг иқтисодий тарбияни тўғри йўлга қўйишда ундан қандай фойдаланиш мумкин.

Эҳтиёж – жонли мавжудотнинг ҳаёт кечиришининг конкрет шарт-шароитларига қарамлигини ифода этувчи ва бу шароитларга нисбатан унинг фаоллигини вужудга келтирувчи ҳолатдир.

Эҳтиёж–инсоннинг, унинг ҳаёти ва ривожланишини таъминлайдиган маълум шароитларга бўлган зарурати. Эҳтиёж – инсоннинг воқеликка ва ўз вазибаларига бўлган муносабатини белгиловчи шахс хусусияти, охир-оқибат бу муносабат, унинг яшаш, ҳаёт тарзи ва фаолияти.

Ўрта Осиё халқининг энг қадимги «Авесто» диний китобининг вужудга кела бошлаши натижасида, яъни милoddан 3000 йиллар муқаддам шаклланиб келган Ғарб ва жаҳондаги бошқа мамлакатларда яшовчи халқлар маънавиятига зид ўлароқ уят, андиша, шарм-ҳаё, ибо, орномус, ифбат, гурур, иззат-нафс, кадр, инсонпарварлик, мурувват каби ахлоқ меъёрларига асосланган инсоннинг руҳий, ахлоқий қиёфаси бўлиб, шулар асосида ташкил топган урф-одатлар, миллий анъаналар ва турмуш кечириш тарзи ҳисобланиди. Анашу тушунчалар моҳиятидан келиб чиққан ҳолда маънавий ва моддий эҳтиёжга тўхтаб ўтамиз.

Моддий эҳтиёж – кишилиқ жамияти, инсонлар ўзларининг табиий эҳтиёжларини қондириш жараёнида унга муҳтожлик сезади. Мисол учун сувга, кийимга, уйга, машинага иш қурилмалари ва ҳоказалар. Булар

тўғрисида ўқувчиларга қандай маълумот берса бўлади ва у орқали уларда қандай қилиб иқтисодий тарбия шакллантирилади деган саволга албатта ўз жавобига эга бўлиши керак.

Бунинг амалга оширишда ўқитувчи ўзининг маҳорати, қобилиятига таяниб иш қўради. Бошланғич синф ўқувчиларига маънавий эҳтиёж тўғрисида тушунча берганда қалб истагига қўра, китоб ўқиш ва уни харид қилиш қўғирчоқ театрларига бориш, ҳар хил рангдаги гуллар расмини йиғиш. Ўйин

учун олинган воситаларнинг қўрамлиги, чиройлилиги, одамни ўзига жалб қилувчи томонлари, уйга, ота-она бағрига талпинишини мисол қилиб кўрсатиб ўтиш мумкин. Бунинг иқтисодга оид томонлари инсонда эҳтиёж пайдо бўлса, ундан фойдаланиш механизмини онгли тарзда ишга тушуриш керак бўлади. Бу ўз навбатида ўқувчиларда авайлаб-асраш, еяклаш, яхшилаб тутиш, қўпайтириш, жило бериш, савга қилиш каби иқтисодий рўёбга чиқаради. Ўзида эҳтиёж орқали эришган нарсаларни асрашга ва тежашга ўрганиб боради. Анашу тарика бошланғич синфларда иқтисодий тарбия аста-секинлик билан йўлга қўйилиб борилади.

Бошланғич синфларда ўқувчиларнинг иқтисодий билимларини ривожлантиришнинг бош мақсади кичик мактаб ёшидаги ўқувчиларда иқтисодий билимдонлик, иқтисодий онг, иқтисодий маданиятни таркиб топтиришдан иборатдир. Бу вазифани бажаришда эса бошланғич синф ўқитувчисининг билим ва маҳорати жуда қўп нарсани ҳал қилиб, уларнинг иқтисодий саводхонлик даражаси ҳамда ўз фаолиятини педагогик мулоқат асосида, яъни субъект-субъект муносабатларига таянган ҳолда қуриши қўзланган мақсадга эришишда муҳим аҳамиятга эга. Бўлажак бошланғич синф ўқитувчиларини тайёрлашдаги асосий талаблардан бири уларни бошланғич синф ўқувчиларига иқтисодга оид билим ва тушунчаларни тақдим этиш бўйича билим, маҳорат ва методика билан қуроллантириш, иқтисодий фикрлашга ўргатишдан иборат.

Бошланғич синф ўқитувчиси бир эмас бир неча ўқув предмети бўйича ўқувчиларга тўрт йил давомида билим беради. Шунинг учун иқтисодга оид тушунчаларни мазкур ўқув предметлари таркибига сингдириш, яъни, интеграциялашган тарзда тақдим этиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун бўлажак Бошланғич синф ўқитувчиларини интеграциялашган дарслар мазмунини ишлаб чиқиш, интеграциялашган ўқув материалларини тақдим этишнинг энг маъқул шакли, метод ва воситаларини танлай олиш, интеграциялашган дарсларни дидактик

жиҳозлашга ўргатиш лозим.

Талаба бошлангич синф ўқитувчиси сифатида нафақат таълим жараёнини уюштириш олиши, балки, педагогик маҳоратини доимо ошириш, ижодий изланиш, ўқувчиларнинг ички дунёсини, уларнинг интилиш, мотив ва эҳтиёжларини тушуниш, ўқувчи шахсини тўлақонли ривожлантириш, ўқувчиларни эгаллаган билимларини амалиётда қўллай олишга ўргатиш каби сифатларга эга бўлиши лозим.

Оилада болаларни ёшлигиданоқ оиланинг иқтисодий масалаларни ҳал қилишга жалб этиш биринчидан боланининг ота-она олдидаги қадрини оширади, боланинг ўзига ишончини кучайтиради, иккинчидан пул сарфлаш маданиятига ҳисоб-китобга, тежамкорликка ўргатади. Оила ҳўжалигининг иқтисодий масалалари демократик асосда, ҳамма оила аъзолари иштирокида ўтадиган оилаларда пул-маблаг сабабли жанжаллар рўй бермайди, балки оила аъзоларини оила коллективига янада жипслаштиради.

4. ЎҚУВЧИЛАРИГА ТАДБИРКОРЛИК, ТЕЖАМКОРЛИК ВА ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯ ТУШУНЧАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ОИЛА БИЛАН ҲАМКОРЛИК ҲАҚИДА ШАРҚ МУТАФАККИРЛАРИНИНГ ТАРИХИЙ МЕРОСИДАН ФОЙДАЛАНИШНИНГ ЎРНИ ВА АҲАМИЯТИ

Дунё иқтисодий тарақиётида Марказий Осиё мутафаккирларининг педагогик меросида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия муаммолари алоҳида аҳамиятига эгадир.

Бу муаммоларнинг ривожланишида Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Амир Темур, Мирзо Улугбек, Алишер Навоий, Бобур ва бошқа кўплаб мутафаккирлар ижодида ўз ифодасини топган.

Форобий ва Ибн Сионинг педагогик меросида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияни ривожланиш марказида инсон ва унинг эҳтиёжларини қондириш масаласи туради. Зеро, юқорида айтилганидек, инсон дунёнинг олий неъматини ва унинг эҳтиёжларини қондириш ҳар қандай жамиятнинг яшаш ва ривожланиш шартидир. Инсон эҳтиёжини ижтимоий-иқтисодий, сиёсий, маънавий каби гуруҳларга ажратиш мумкин. Ушбу эҳтиёжлар ичида инсон ижтимоий-иқтисодий эҳтиёжларини қондириш устивор ҳисобланади.

Шарқнинг буюк фарзанди, биринчи файласуфи Абу Наср

Форобийнинг Арасту фалсафаси таҳлилига бағишланган асарида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияни педагогика фанининг категорияси бўлган эҳтиёжлар масаласига катта эътибор қаратилган. Абу Али Ибн Сино "Тиббиётдостони"да ёзадики: "агар, ҳайвонлар табиат неъматларига каноат қилиб яшасалар, одамларга бу неъматлар озлик қилади, улар озик-овқат, кийим-кечак уй-жойга бўлган эҳтиёжларини қондиришлари лозим". Унинг таъкидлашича, одамлар ўз меҳнатлари билан ўзларига озик-овқат, кийим-кечак, уй-жой яратадилар, улар ана шу мақсадга деҳқончилик, хунаромандчилик, чорвачилик билан шугулланадилар: Шунинг учун Ибн Сино одамларни тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия бериш орқали ижтимоий фойдали меҳнатга қорлади. Шарқда иқтисодий тарбиянинг ривожланишида Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билик" помли тарихий асариялоҳида аҳамият касб этади. Асарда меҳнатга тўғри ҳақ тўлаш, меҳнатни тақдирлаш, меҳнатни қадрига этиш, моддий манфаат, касб-хунар эгаллаш, кучли ижтимоин ҳимоя масалаларига катта ўрип берилган. Бу асарда хунаромандлар, савдогарлар, деҳқонлар ҳамда чорвадорларга алоҳида боблар

берилган. Аллома айтадики: "Хизмат аҳли ўз меҳнати натижасидан умидвор туради. Умидини топмаган ходимнинг кўнгли синди. Хизматига лойик тақдир кўрган ходимнинг боши кўкка етади". Юсуф Хос Ҳожибнинг манфаатлар (шахсий манфаат) масаласига доир ғояси айниқса аҳамиятлидир. "Айниқса бутун кимирлаган жон нафни ўйлаб қарақлаганади деб ёзади. Бу фикр кейинчалик "Сиёсий иқтисод дарсликларида"⁸ ҳар қайси ҳаракат замирида манфаат этади деган фикрда ҳам ўз ифодасини топди.

Шарқ иқтисодий тафаккурлари ривожланишида улуг бобоколониимиз, соҳибқирон, буюк саркарда, давлат арбоби Амир Темурнинг иқтисодий ғоялари, у ишлаб чиққан ва амалда қўллаган иқтисодий сиёсат муҳим аҳамиятга эга. Амир Темур иқтисодий ғояларини "Темур тузуқлари" асарида баён этилган. Бу асарда иқтисодиётни ташкил этиш, барқарорлаштириш, тартибга солиб бериш, уни барқарор суръатлар билан юксалтириб боришга шу иқтисодий тавсиялар жамланган.

"Темур тузуқлари" да қуйидагиларни ўқиймиз: "Касб-хунар ва маърифатахилларига салтанат қорхоналаридан улуш берилсин, билагида

⁸ Юсуф Хос Ҳожибнинг "Қутадғу билик" - Т.: Ўқитувчи, 2015 й.

кучи бор фақир мискинлар эса ўз аҳволи ва касбкорига қараб йўл тутсинлар". "Сармояси кўлидан кетиб қолган савдоларга ўз сармоясини қайтадан тиклаши учун хазинадан етарли олтин берилсин". Темурнинг иқтисодий қарашлари замирида, давлатни бошқаришнинг муҳим омили саноати, солиқ сиёсати ҳам четда қолмаган. У ўз солиқ сиёсатида ҳам халқ манфаатидан қилиб чиқади. Амир Темур таъкидлайдики: "Аҳолидан олинадиган солиқлар уларнинг ишлаб топган даромадларига қараб бўлганилиши, уларнинг қайси бирлари эл-юрт ободончилиги йўлида ўз мол мулки ва сармоясини аямай сарфласа; уларга давлат солиқ тўлашда имтиёз бериши керак".

Ўзбек халқининг маънавий меросида, унинг маданияти халқаро микс касб эгишида улугъ шоиримиз, фахр ифтихоримиз, маънавий дохийимиз буюк Алишер Навоийнинг ўрни бекиёсдир. Ҳозирга қадар халқимиз уни шеърят мулкининг султони сифатида қараб келди;

Бироқ унинг илмий мероси шу қадар бой ва кенг қирралики, унда иқтисодиёт масалаларига доир кўпгина қимматли гоёлар ҳам ўз ифодасини топган. Буюк мутаффақиримизнинг иқтисодий қарашлари унинг бир умрлик китоби бўлган "Маҳбуб-ул-қулуб" ("Қалб севгилиси") асарида баён қилинган. Алишер Навоийнинг иқтисодий масалаларга оид гоёлари 1482-йилда ёзилган "Вақфия" ва 1500-йилда ёзилган "Маҳбуб-ул-Кулуб" асарларида баён

этилган. У киши маҳсулотни уч қисмга бўлиб:

- биринчи қисмини кетган харажатга;
- иккинчи қисмини ўзининг ва оиласининг эҳтиёжларига;

- учинчи қисмини эса аҳолининг ижтимоий манфаатлари учун сарфлашга қақиради.

А. Навоий ўз асарларида инсон меҳнатига алоҳида тўхталиб ўтади. У бойликни ҳар бир инсон ўзининг ҳалол меҳнати билан топиши шарт дейди яъни шу нарсани тасдиқлайдики ҳеч бир инсон ўзи учун зарур бўлган барча истемол буюмларини ўзи ярата олмаслигини, шунинг учун ҳам улар бир-бири билан тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбияда алоқада, муносабатда бўлишлари объектив зарурият эканлигини асослаб беради.

Алишер Навоий иккита иқтисодий гоёни илғари суради: биринчидан, меҳнатнинг миқдори ва сифатига мувофиқ тақдирланиши фикри бўлса, иккинчидан, меҳнатга яраша ҳақ олиш "Она сутидек ҳалол" эканлиги ҳақидаги фикр уқтирилган. Шу ўринда айтиб ўтиш керакки, ҳозирги даврда ҳам бу масала долзарб бўлиб қолмоқда. Юқоридагилардан

кўриниб турибдики, бу гоё "Қандай қилиб бўлмасин, тирикчилик ўтказилса бўлди-да", қабилидаги фикрга тамомила зиддир. Ёшларда, барча фуқароларда иқтисодий тарбия масаласи илғари сурилаётган бир вақтда буюк шоиримизнинг юқоридаги гоёси нақадар аҳамиятли эканлиги тушунарлидир.

Алишер Навоий ўзининг "Маҳбуб-ул-қулуб" асарида қуйидагича ёзади: "Савдогар ёлғиз фойдани ният қилмаслиги, савдо қилиб фойда топаман, деб ортиқча кема сурмаслиги, мол ва пул кўпайтираман, деб жонсарақ бўлмаслиги керак", "Савдогар бож-хирожни бериш ўрнига ўз молини яшириб, ўз обўсинитўкмаса ёки топган тутганини меросхўрлари еотиб совуриши учун тўплаб қўймаса ёки бирор ёмон ходиса кўзгаш учун сарфламаса, жамғармаси яхши бўлади".

Алишер Навоийнинг савдогарлар тўғрисидаги ушбу фикрлари ҳудди бугун бизнинг савдогарлар ва тижоратчилар учун айтилаётгандек туюлади, Асардаги бу фикрлардан қуйидаги хулосага қелиш мумкин. Биринчидан, савдо, тижорат, бозор, муомала жараёни (олди-сотди) иқтисодиётни

ривожлантиришда етакчи аҳамият касб - этади, зеро, бу товарлар тақчиллигини тугатишга хизмат қилади. Иккинчидан, савдо давлат бюджети даромадининг манбаи, мамлакат иқтисодий куч-қудратининг таянчи ҳисобланади, зеро, савдогарлар давлат бюджетига солиқлар тўлаб туриши орқали уни бойитиб боради. Учунчидан, алломамиз савдогарларни инсоф, диёнатга қақиради, Улардан фақат ўз фойдасини кўзлаб иш кўрмасликларини талаб қилади.

Одамлар ўз фаолиятлари жараёнида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий манбага ва кучга зарурат сезиб, уни тўплаш пайтида бўлганлар. Улар бир неча йўлларда иш олиб боришлари шулардан бири. Меркантилизм одамларнинг, жамиятнинг бойлиги пулдан, олтиндан иборат, бойлик савдода асосан ташқи савдода-муомала жараёнида пайдо бўлади, кўпаяди, савдода банд бўлган меҳнат унумли меҳнат, бошқа меҳнатлар эса унумсиздир, деган фикрни олға суради.

Бундай фикрларга қарши А.Смит, У.Петти, Д.Декардо қаби атоқли иқтисодчи олимлар ўзларининг бошқачароқ фикрларини билдиради. Улар бойлик фақатгина кишлок хўжалигидагина эмас, балки шу билан бирга саноат, транспорт, қурилиш ва бошқа хизмат кўрсатиш соҳаларида ҳам яратилади деган хулосага қелади.

Шуни айтиш керакки, А.Смитнинг "кўринмас қурол" тамоили ҳозирги кунда жуда кўп тилга олинмоқда. У ўзининг "халқлар

бойлигининг табиати ва сабаблари тўғрисида" (1776) деган китобида инсонни фаоллаштирадиган асосий рағбат шахсий манфаатдир деб кўрсатади.

Инсон ўз шахсий манфаатини амалга оширишга, яъни фойда олишга интилиб меҳнат тақсимооти шароитида қандайдир товар ёки хизмат турини яратади, бошқаларга этказиб беради, ўз капиталини кўпайтиради ва шу интилишда ўзи билмаган ҳолда жамият тараққиётига ҳисса қўшади деб тушунтиради. Унда иш билармандлик, меҳнат, товар, ишчи кучи ва бошқа ресурсларининг эркин ҳаракатини таъминлаш тамойилини илгари суради.

Ушбу мактабнинг "классик" деб ном олишига уларнинг қуйидаги ютуқлари сабаб бўлди:

Биринчидан: А.Смит ва Д.Рикардо иқтисодиётни ўрганишга илмий ёндашув берадиган тадқиқот усулларини ишлаб чиқди ва мувоффақиятли қўлладилар. Айнан анашу усуллар ёрдамида улар меркантилистларнинг бойлиқнинг мабаси савдо деган ғоясини асоссиз эканлигини исботлашди.

Иккинчидан: иқтисодиёт тўғрисидаги барча йиғилган билимларни классик мактаб намоёндалари маълум бир илмий тизимга келтирдилар. Бу нарсга улар биринчи бўлиб иқтисодий товарларни ишлаб чиқариш, тақсимлаш, айирбошлаш ва истемол ўртасидаги тизимли алоқани тадқиқ этгани сабаб бўлди. Шундан сўнг ёшларни ҳар томонлама камол топтиришга қаратилган таълимий-тарбиявий ишлар йўлга қўйила бошлади. Бир неча замонлар ўтиши билан иқтисодий тарбияга, маънавий тарбияга, маърифий тарбияга бўлган эҳтиёжлар турли даражада тус ола бошлади. Бугунги кунга келиб иқтисодга онд манбалар жуда кўплаб учрайди. Улардан фойдаланишдаёса ўқитувчи унинг асарларини ўрганиб чиқса мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологиясининг бугунги бозор талаби асосида ривожланиши ва унинг аҳамияти кўпдан бўёнпедагогларнинг асосий муаммоларидан бири бўлиб келмоқда. Бозор иқтисодиётига ўтилаётган бир пайтда ёшларда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбиялаш айниқса муҳимдир. Аввало, иқтисодий тарбия ҳақида мукамал тушунчага эга бўлмоқ даркор. Иқтисодий тарбия ўқувчиларда тежамкорлик, меҳнацеварлик, ташаббускорлик, ишбилармонлик, иқтисодийҳисоб-китоб ва айни шу кабилар ҳақида фикрлай олиш

қобилиятини бошланғич синфдан бошлаб мактаб ва оила ҳамкорлигида йўлга қўйиш лозим. Муҳаммад Хоразмийнинг бир ҳикмати бор: "Сўз-гул, иш-мева". Бу жумлалар шунчаки айтилмаган агар режаларингиз қанчалик пишиқ-пухта бўлса, ишингиз ҳам шунчалик яхши самарали бўлади. Бу шундай олибборилиши керакки, бола ўз меҳнатининг натижаларини кўра билсин. Шундагина бола ўз имкониятидан тўғри ёки нотўғри фойдаланаётганини англаши мумкин. Ҳунар эгаллаш ёшларни мустақилликка ўргатади.

Қобуснома. Фарзанд тарбияси ҳамиша Шарк мутаффакирларининг диққат марказида зуради. Кайковуснинг "Қобуснома" асарида ҳам фарзанд тарбиясига алоҳида эътибор берилади. Шунинг учун ҳам ушбу асар Шарк педагогикасининг қомуси сифатида қарийб асрлар давомида жаҳон халқлари эътиборини қозониб келмоқда. Асардаги мўъжаз латифалар, ихчам ривоятлар китобнинг ниҳоятда жозибали, ўқишли бўлишини таъминлаган. Асарнинг баъзи бир боблари унда келтирилган ривоятлар баркамол авлодни иқтисодиёт бўлимларни шакллантиришга ундайди Жумладан, "Тижорат ва бозоргарлик расм-русумлари зикрида" фикрлар баён этилган. Яъни: "Бозоргарлик икки навбўлур ва иккови ҳам хатарлидир-бири муомала ва бири мувофикликдир. Муомала муҳимлари (доимий турувчилар) ҳосдурким, касод молларини фойда таъма билан еотиб олурлар. Бундай мол хатарлидур ва бу ишда далир (шижоатли), неш (илгари, олдин) бир (қўрувчи) киши кухирким касод матони суд умиди била олган. Демак, ҳар тарикайл била бозоргон ўзининг моли ва танига далир бўлмоғи, бебок (бспарво) бўлмаслиғи, ўзининг нафи учун ўзгаларнингзиёнини тиламаслиғи керакдир". Жамият иқтисодий ҳаёти масалаларига доир қарашларнинг вужудга келиши узоқ тарихий тараққиётнинг натижасидир. Бундай қарашлар дунёнинг барча мамлакатлари ва халқлари тарихида мавжуддир. Тарихий тараққиётнинг турли даврларида ўша даврнинг илғор кишилари жамиятнинг иқтисодий ҳаётида бўлаётган воқеаларга ўз муносабатларини у ёки бу даражада билдирганлар ва бу масаладаги ўз қарашларини турли шаклларда ва турли даражада ифодалаб келганлар. Ана шундай қарашларнинг умумий замирида араблар ҳудудида яшаб ижод этган. Буюк мутафаккирларнинг хизматлари ҳам каттадир. Улар ўзларининг илмий, тарихий, бадий асарларида жамиятнинг иқтисодий ҳаёти, иқтисодий муносабатлари масаласига доир қимматли фикрларини илгари сурганлар.

Буюк мутафаккирларнинг иқтисодий муносабатларига доир қарашларини улар яшаган даврдан ажралган ҳолда ўрганиш мумкин эмас.

Бунинг асосий сабаби шундаки, улар дунёқарашларига ўша даврлардаги иқтисодий - сиёсий тартиблар, идора қилиш усуллари, халқлар ва давлатлар таъсир кўрсатган. Шунинг учун ҳам ўзларининг асарларида давлат бошликлари, ҳукмдорлар ва уларнинг амалдорлари олиб борган иш усуллари ҳақида, халқларнинг босқинчиларга қарши қураши ва улар ичида етишиб чиққан қаҳрамонлар ҳақида муҳим маълумотлар берганлар.

Феодализм жамияти ва давлатида ислом ғоялари етакчи ўринни эгаллаган. Исломда ички зиддиятлар ривожланиб, турли ғоявий - сиёсий оқимлар, мактаблар келиб чиққан. Уларнинг барчаси мазлум синфлар устидан ҳоким синфларнинг иқтисодий, сиёсий ва маънавий ҳукмронлигини таъминлаш учун хизмат қилган. Араб мамлакатлари ҳудудида вужудга келган иқтисодий қарашлар ўша даврларда яшаган олимлар ва тарихчиларнинг асарларида ифодаланган.

Ислом маънавиятида савдо - сотиқ ишларидаги масалалар ғоят батафсил, иқир - чиқирларигача ишлаб чиқилган. Унга кўра тижорат билан шугулланувчи киши ҳалолликка асосланган қуйидаги талабларга сўзсиз риоя этиши шарт: Олди-берди, савдо-сотиқ қоидаларини билиш; Ҳаридорларга динидан қатъий назар, бир хилда муомилада бўлиш, яъни савдода мусулмонга алоҳида афзаллик бермаслик; Молларнинг нархи масаласида «Молининг факат фалон нархда сотаман» - деб туриб олмаслик;

Агар бирон - бир киши савдо битимни тузиб, кейин ундан воз кечмоқчи бўлса, шунинг айтганини қилиш ва ҳ.к.

Яна шариатга биноан савдо иши билан шутулланишга бел боғлаган киши қуйидаги шартларга жавоб бериши зарурдир:

У вояга етган, ақлли, эс - ҳуши жойида бўлиши;

У йиғган бойлигини бефойда ишларга сарфламай, оқилогга тасарруф этсин; Савдо ишларида ҳазил ёлгон гап ишлатилмаслик, жиддий бўлишлик;

Тижорат ишларига ўзга одамни зўрлаб, унинг инсон - ихтиёрисиз жалб қилмаслик;

Вояга етмаганлар билан (ҳатто ота - онаси рози бўлса ҳам) савдо юзасидан битим тузмаслик, уларни ишга олмаслик.

Шариат қонунлари ўзаро (пулсиз) мол айирбошлашга (охирги атамани қўлласак - «бартер»га) йўл қўяди, факат бунда қуйидаги шартлар бажарилиши шарт:

Молнинг ҳажми, миқдори, вазни ёки ўлчамлари ошқора

бўлсин; Мол айирбошлашда у, албатта, қўлдан - қўлга топширилсин; Бир хил мол шундай хил бошқа молга айирбошланмасин;

Омонат учун берилган, аммо бошқа бир мол билан алмаштириш кўзда тутилмаган молни эгасининг ижозатисиз сотиб юборилмасин.

Юқорида тилга олинган қонун - қоидаларнинг ўзидан ҳам яққол кўриниб турибдики, ислом амалиётида тижорат жуда катта иқтисодий аҳамиятга моликиш деб ҳисобланади. Шу боис неча - неча асрлардирки, барча мусулмон давлатларининг, ҳатто энг олий ҳукмдорлари ҳам савдо - сотиқ ишларини ҳар жиҳатдан рағбатлантириш, уни давлатнинг асосий даромад соҳаларидан бирига айлантириш устида муттасил ғамхўрлик қилиб қоладилар ва шу каби ишларда Расулulloҳдан ибрат оладилар. Ислом маънавиятида иқтисодий тарбия қуръонда савдога қатъий ўрин берилган, аммо судхўрликка қарши фикр билдирилган. Мулкнинг муқаддаслиги, биронинг мулкига хиёнат қилиш катта гуноҳ эканлиги қайда этилган. Жамиятнинг тенгсизлиги азалдан танолинади. қарз олиш, бериш, мерос тақсимлаш, етим - есирларга мурувват, хайр - садақа қилиш ғоялари қучли. Солиқ турлари ва миқдори ҳам катта аҳамият касб этади. Етим ҳақида хиёнат қилиш энг катта гуноҳ деб эълон қилинган. Ўзаро ёрдам зарур, лекин ёмон ишларда ва душманликда бунча ҳолат йўқ, дейилади. Турли касбларни эгаллаш, айниқса деҳқончилик, кўйчилик билан шугулланиш, меҳнат қилиш зарурлиги исботлаб берилган. «Ҳадис» китобларида ҳам иқтисодиёга оид қўллаб қўйиладиган фикр ва тушунчалар келтирилган.

X-XII асрларда Урта Осиё илғор ижтимоий тафаккурнинг Шарқдаги йирик марказларидан бирига айланди. Бу даврда бутун дунёга танилган Форобий, Ибн Сино, Беруний, Юсуф Хос Ҳожиб, Низомул-Мулк ва бошқа қўлаб мутафаккирлар яшаб ижод этган. Уларнинг асарларида иқтисодий ғоялар ўз аксини топади. Шарқда олимлар шундай тижорат, мулкдорлик, ҳунар сирларини баён этганлар. Уларнинг айримлари ҳозирги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас.

Юсуф Хос Ҳожиб «Одамга фойдаси тегмайдиган одам - ўлик, эссиз ўлганумри эса, эссиз сарфлаган меҳнат» - дейди.

Арастунинг издоши, унинг асарларини таҳлил этган Форобий (673 - 850 йй) жамият шаклланиши учун моддий эҳтиёжларнинг аҳамияти ҳақида таълимотни яратади, сиёсий, иқтисод, фанидан зарур бўлган «Эҳтиёжни» таърифлайди, моддий бойликларни яратишда меҳнат ва меҳнат қуролларининг ўрнини белгилаб беради. Ибн Сино ва Юсуф Хос

Ҳожибасарларида «меҳнат тақсимоли» масалалари ҳақида фозил (идсал) давлат тўғрисида фикр юритиб, ўзаро ердан, дустликка катта ўрин берганлар. Мусулмон ҳуқуқшунослигида товарнинг истеъмол қиймати тан олинган, товарнинг қиймати билан сўралаётган баҳо фарқланган.

Товар қийматиға хом ашё қиймати, меҳнат воситалари оралик товаришлаб чиқарувчилар меҳнатининг қиймати киради. Олимларнинг фикрича, айрим ҳунарлар бошқа ҳунарларга ўз ичига олади. Масалан, дурадгор ёғочданиясалган буюмларни, ўқувчи йиғирилган ипни ишлатади ва ҳ.к. Шунингдек, асарда товар - пул муносабатлари таҳлил этилган, нархлар бозорга олибчиқилган товарлар массаси (талаб - таклиф) га боғлиқлиги, солиқ тизимини тартибга солиш кераклиги айtilган.

Шуниси диққатга сазоворки, Ибн Ҳолдун (асли араб) тарих тақозоси билан Амир Темур билан учрашган (асир тушган) ва у билан суҳбат курган, унга гоҳларидан, воқиф этди. Низом ул-Мулк (1017-1094) «Сийасатнома» асарида ҳукмдорларнинг исрофгарчилиги, амирлар, амалдорлар ва қозиларнинг мансабни суистеъмол қилиши, солиқларнинг оғирлиги, давлат маблағлариш сақлаш ва сарфлашда ҳисоб - китоб зарурлигини кайд этган.

Иқтисод ҳар бир кишининг, ҳар бир оиланинг, жамоа ва умуман жамиятнинг ҳаётида муҳим ўрин тутди. Иқтисодий аҳволга қараб, ижтимоий ҳаёт шаклланади. Халқимизда «Олдин иқтисод, сўнгра сиёсат»- деган иборанинг ишлатилиши бежиз эмас, албатта.

Иқтисодиёт - бизнинг нафақат бугунги, балки эртанги ҳаётимиз, ҳозирги келажагимиздир. Шунинг учун ҳам юқорида айтиб ўтганимиздек иқтисод ва иқтисодий фикр ривожланиши жамият ҳаётида катта аҳамиятга эга. қадимдан инсонлар ўзи яшаб турган муҳитдан келиб чиқиб, иқтисодий фикрларни ривожлантиришган, ўзлари яшаб турган тузумдаги муносабатлар билан кизиқиб, улар устида иш олиб боришган. Буларнинг ҳаммаси иқтисодий фикрлаш ривожланишига асосий сабаб бўлган.

Иқтисодиёт илмининг ривожланишини акс эттирадиган иқтисодий тафаккур тарихи гоҳат бойдир. Инсоният тарихи давомида иқтисодиётга оид кўпгина гоҳлар олға сурилган, улар жамланиб, ҳар хил назарияларни ташкил этган. Шарқ ва ғарб алломалари иқтисодий ҳодисаларни назарий жиҳатдан таҳлил этиб, иқтисодиёт соҳасида турли категория ва қонунлар борлигини кашф этганлар. Улар моддий ва маънавий меҳнат

захираларидан фойдаланиш, савдо-сотиқ, нарх-наво, солиқ ундириш, қазина тўплаш ва пул муомаласига оид жуда кўплаб фикр- мулоҳазаларни баён этганлар. Урта Осиёда Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Ибн Сино, Алишер Навоий, Абдурахмон Жомий каби мутафаккирлар, Низомул мулк ва Амир Темур сингари давлат арбоблари ҳам иқтисодиётга оид кўпгина фикрлар айтганлар. Иқтисодий фаолиятга оид ислом қонун-қоидалари дастлаб, қуръонда жамланган. Улуғ шоир ва давлат арбоби Алишер Навоийнинг иқтисодий қарашларини кўриб чиқадиган бўлсак, XII асрнинг бошларида мўғулларнинг Ўрта Осиёни ислоҳ қилиши натижасида бу ерларда иқтисодий муносабатларнинг бирмунча бузилишига олиб келган. Лекин қадимдан бу ерларда яшаб келаётган халқларнинг истилочиларга қарши чиқишлари тарихдан маълум.

Бобоқалонимиз Амир Темур бутун умрини Ўрта Осиё ерларида яшашган халқларнинг тинч-тотув яшашлиги учун сарф қилган. Бунинг натижасида XIV асрда иқтисодий муносабатларнинг тикланишига савдо-сотиқ, хўжалиқ юритиш шаҳар ва қишлоқлар уртасида алоқаларнинг ривожланишига замин яратган. Бу даврда Алишер Навоийнинг «Чор девор», «Хамса» ва бошқа асарлари яратилди, бу асарларда унинг иқтисодий қарашлари акс эттирилган. Унинг фикрича, меҳнат жамиятнинг асосий белгисини, оддий ишлаб чиқарувчилар эса бунинг асосини ташкил этади.

Беруний ўз асарида мурувватни улуглаш билан бирга улар уртасидаги фарқни кўрсатиб ўтади. Чунки улар турли асосларга эга. Бирга қодир бўлганодан, иккинчисига қодир бўлмаслиги мумкин, қар бир иш ўз ўрнида ва меъерида бўлиши шарт, меъердан ташқари қилинган иш оқилона бўлмайди. Беруний бунга мисол қилиб, қуйидаги ҳикояни келтиради: Арабларда айрим одамлар ўз меҳмонлари ёки улардан жой сўраган кишилар учун ўз ҳаётларини қурбон қилганлар.

Баъзилар эса Хотамтой каби иш тутганлар, у ўз рақиби билан уруш қилаётганда рақибининг найзасини синдирган. Рақиб ўзини ўлар ҳолатига тушганини англаб, айёрлик йўлига ўтган. У Хотамдан найзасини совға қилишини илтимос қилган. Қарам ва марҳамат эгаси Хотам найзасини рақибига туҳфа қилиб, ўз ҳаётини ҳавф остига қолдиради. Беруний юқоридаги ишлардан сақланишни, яъни ҳар бир ишни қилишдан аввал чуқур фикр юритишни маслаҳат беради.

Умуман Абу Райҳон Беруний илм-фаннинг буюк ҳомийси ва муҳлиси сифатида мамлакатнинг ободончилиги, илм - фаннинг

гуллашида, одамнинг бахти эса унинг билим - маърифатида деб билади. Яратган асарларида у таълим - тарбияга доир шеър ва хикоялардан мисоллар келтириб, улар оркали ҳар бир инсон ўз қалбининг фармойишига қараб, хайр - эзгуликка интилиши, сунъий обрў, шуҳрат қозониш учун мурувват кўрсатмаслигини таъкидлайди.

Алишер Навоий ва унинг тижорат ҳақидаги фикрлари. Кишилиқ жамиятида муҳим ҳисобланмиш Ипак йўлининг шаклланиши катта имкониятлар яратибгина қолмасдан, балки, Турон юртининг савдо марказлари барпо бўлишига сабаб бўлади. Алишер Навоий даврида савдонинг ривожланганлиги сабабларидан бири савдогарларни фақат қарвонсаройида истиқомат қилиб, савдо қилишлари эмас, балки бозорларда махсус дўконлар очиб, ўз мамлакатларидан келтирилган молларини савдо қилувчи - сотувчиларнинг мавжудлигидир. Алишер Навоий маҳаллий савдогарлар ва ажнабийлар фаолиятини кузатар экан улар ҳақида ўз фикрини баён қилади:

Савдогарлар дастлаб ҳалол ризқ толиши, жамиятга хизмат қилиши керак. Айрим савдогарлар эса харидорларни, айниқса, фақирларни алдаб, уларнинг ҳисобига яшайдилар. Шу сабабли бўйинларида фақирларнинг ҳақлари бор.

Савдогарлар ўз мол - мулкани ҳам кўрсатиб, давлатга бож ўлаш билан диний солиқни инкор қиладилар, Бу орқали муҳтожларга тақсимлаб берилиши кўзда тутилган диний зақотларни бекор қиладилар. «Бундай ишбилармонлик»ни амалга оширишда шаҳар олиб сотарлари олдинги ўринни эгаллайди.

«Шаҳар олиб - сотарлари» деб ёзган эди. Алишер Навоий, - хиёнатчи, ўз фойдасини кўзлаган ҳолда қаҳатчилик тилайди». Чунки қаҳатчилик бўлса, унинг иши юришади, молини бекитиб, сотиб юқори баҳода пуллайди, мақсади элга зиён етказиш, орзуси арзон олиб қимматга сотишдир. У шойини бўз деб камситади, сотишда бўзни шойи деб атайди. Навоий замонидаги бозорларни таъминлашда шаҳар хунарамандларининг роли жуда катта бўлган. Хунарамандчилик ишлаб чиқариши қишлоқдаги аҳоли эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган бўлиб, маҳсулотнинг бир қисми даштларда яшовчи қўчманчи аҳолига сотиш учун мўлжалланган. Бозордаги харидорларнинг энг кўп қисмини деҳқонлар ташкил қилиб, улар бу ерга қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини олиб келар ва ўзларига керакли хунарамандчилик маҳсулотларини харид, қилар эдилар. Кўпчилик хунарамандлар ҳақида Навоий яхши фикрда бўлса ҳам кўпчиликларини олиб сотарлардан қолишмасликда ўтади. Улар савдога

берилиб, охиратни унитадилар. Тижорат муҳим бир назарий асослардан бири қиймат қонун бўлиб, қийматнинг ўлчови пулдир. Алишер Навоий баҳони маҳсулот етиштиришга сарфланган меҳнат билан эмас, балки талаб - тақлифга ҳам боғлиқ эканлиги ҳақида фикр юритади. Шу билан бирга айрим савдогарларни ўз ташаббуслари билан нарх - навони хаддан ташқари қимматлаштириб юборганликларини қайд қилади. Бундай нархдан ошириб соувчиларга, савдогарларга нисбатан жазо чораларини кўришни кўзда тутиб, исоф ваадолат тарозиси билан нархни тартибга солишни тавсия қилади. Шоир мамлакат ички бозорларини ривожлантиришда ташқи савдони ривожлантириш аҳамиятини алоҳида кўрсатади, Шу муносабат билан: Навоийнинг Астрободдан Хусайн Бойқарога йўллаган хати диққатга сазовордир. Бу хатда шундай деб кўрсатилган:

«Яна улким, девонийларга ҳукм бўлсаким, атрофдин келган бозурганлар (савдогарлар)нинг жонидан ривоят қилсалар (уларнинг манфаатдорлигига зарар етказилмасин). Ул вилоятда «тамга» лафзи мазкур бўлмаса (савдогарларга бож солинмаса зақотни)», мулкдан олинадиган солиқ шарҳ ва ҳукм (шариат ва қонун) йўлида билан зақотчилар ишдан тавсчи (тафтишчи, назоратчи) махбашох, балки ҳафта баҳафта вугук таниб (харидор билан текшириб кўриб) арзга етқизсалар... савдогарлар келиши кучаяди. Хусайн Бойқарога ўзи «рисола» сида кўрсатиб ўтгандек, хорижлик савдогарларга шароит яратиш йўлида Навоий тавсияси асосида кўп тадбирлар амалга оширилган. «Ҳар бир рабботда фасад аҳднинг бузуқларга ёмон ишларини дафъ этиш учуи ва талончиликни ман этиш учун ҳукумат хизматчиларидан бири тўсди ва доимий аскарлардан бир гуруҳи жилмай турадиган қилиб таъминлаб қўйилган». Алишер Навоийнинг тижорат ҳақидаги фикрларининг кўплари ҳозир ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Иқтисодий таълим-тарбия масаласига Мустақил Ўзбекистон Республикаси шаклланган биринчи кундан бошлаб юртимизда иқтисодий билимларнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши узок ўтмиш ва бой тарихни ўрганишдан бошладилар. Шунга кўра, «Авесто» таълимотлари, «Қуръони карим» оятлари, Ҳадиси шарифдаги кадриятлар ҳозиргача ўз ўрни ва алоҳида ҳаётий аҳамиятга эга эканлигини яна бир бор ёшларга ўргатиш имкони пайдо бўлди. Булар узокдавр мобайнида, миллатимиз иқтисодий онг ва тафаккурининг ривожланишида, авлоддан-авлодга ўтиб келаётган кадрият ва анъана, урф- одатларимизнинг юзага келишида мустаҳкам пойдевор ва асос бўлиб келмоқда. Хусусан, «Авесто»да

кишиларнинг деҳқончилик, чорвачилик, богдорчилик билан шугулланиш кераклиги, ер, сув, ҳавони булғалаш, ифлослантириш оғир гуноҳ эканлиги таъкидланади. «Қуръони карим» оятлари ва ҳадисларда иқтисодий таълимотга алоҳида эътибор қаратилиб, савдо-сотиқ ишларини ҳалол амалга ошириш, бошқаларни алдамаслик, судхўрлик қаттиқ гуноҳ эканлиги, бировнинг мулкига хиёнат қилмаслик, ҳатто ҳасад қилиш гуноҳ эканлиги келтирилади. Ёлғон ишлатиш, ўғрилиқ ва меҳнатсиз даромад орттириш ман этилади. Қарз олиш ва бериш, меросни тақсимлаш, етим-есирларга мурувват, хайр-эҳсон қилиш, солиқ турлари ва миқдори тўғрисидаги тушунчалар катта аҳамият касб этади.

Тежамкорликка катта урғу берилиб, исрофгарчилик қаттиқ қораланади. «Енглари, ичинглари, ҳадия қилинглари, аммо исроф қилманглари», деб марҳамат қилинади. Иқтисодий онг ва тафаккурнинг ривожланишида оила ўғитлари ҳамалоҳида ўрин тутган, оиладан бошлаб ҳунар эгаллаш, рўзгор ишларини юритиш, меҳнат қилиш, тежамкорлик, исрофгарчиликка йўл қўймасликка қатъиян ўргатилган. Қиз болалар рўзгор тутишга, ўғил болалар ҳунарни бўлишга, бирор-бир юмушнинг бошини тутишга йўналтирилган. Ўрта Осиё ва Шарқнинг буюк мутафаккирлари Нажмиддин Кубро, Маҳмуд аз-Замахшарий, Абу Али ибн Сино, Абу Наср ал-Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Маҳмуд Қошғарий, Юсуф Хос Ҳожиб, Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Заҳириддин Муҳаммад Бобур, Абдулла Авлоний, Абдулла Қодирийнинг асарларидаги умумбашарий иқтисодий тафаккур, комил инсон баркамоллигига бағишланган тарбиявий ўғит-маслаҳатлари, тижорат, мулкдорлик ҳунари сирларидан иборат яхлит миллий-умуминсоний қадриятлар шаклланиши, иқтисодий онг ва қарашлардаги меросимизнинг бойишида алоҳида ўрин тутганлигини кўрамыз. Масалан, буюк мутафаккир Алишер Навоийнинг ижодида ҳалол меҳнат, тижорат, савдо ишлари маъқулланади, товламачилик ва чайқовчилик қаттиқ қораланади ҳамда бу дунёда инсонлар қаноатли бўлиб яшашга ундалади:

Хирсдин кечгил, ул ғамедурким, Ҳадду ғоят анга эмас пайдо.

Тут қаноатким, ул эрур моле Ки, ниҳоят анга эмас пайдо.
(Яъни, хирсу хавасдан кеч, чунки у беҳад ва охири йўқ ғамдир. Қаноатни маҳкам тутки, у ниҳояси йўқ молдир), дейилади¹.

Юртимизнинг иқтисодий таълимотлар тарихи мустақил хусусиятга эга эканлигини таъкидлаш мумкин. Хусусан, XVIII асрда яшаб ижод қилган, адолатли солиқ тамойилларини иқтисод фанига киритган инглиз иқтисодчиси Адам Смитнинг солиқларни фуқароларнинг даромадларига қараб тақсимлаш кераклиги, солиқ тўлаш фуқаролар учун қулай вақтда ундирилиши ҳамда солиқлар миқдорини солиқ юкини оғирлаштириш ҳисобига эмас, балки солиқ базасини кенгайтириш ҳисобига ошириш кераклиги ҳақидаги таълимотини Амир Темур бундан бир неча аср олдин баён қилган эди.

Амир Темурнинг давлат бошқарувидаги ўғитлари, яъни одамларда қандай қилиб ишга қизиқиш уйғотиш мумкинлиги, мажлисларни қай тарзда ўтказиш, вазифа ва масъулиятни қандай тақсимлаш зарурлиги замонавий менежментда талқин қилинмоқда. Уларни ўрганиш ва энг муҳими ҳаётга татбиқ қилиш бугунги кунда солиқ маданияти ва механизмларини шакллантиришда ҳамда бошқарув тизимини ташкил қилишда яхши самара беради. Буюк бобоқалонларимизнинг ушбу таълимотларини ўрганишдан кўп ҳолларда янгилик яратишга ҳожат ҳам қолмайди.

Қадимги аждодларимизнинг маънавий мероси бизгача этиб келган, зардуштийлик дининг муқаддас китоби “Авесто”да ҳам тежамкорлик ҳақида шундай фикрлар баён этилган:

1. Инсон бутун умри давомида сув, тупроқ, ҳаво, олов умуман дунёдаги жамийки нарсаларни пок ва бус-бутун асрашда бурчлидир.

2. Ер, сув, ҳаво, оловни асраш қоидаларини бузган киши тўрт юз қамчи уруш жазога маҳкумдир.

3. Болалар ёш пайтданок дарахт кўчати ўтказиш, уй-рўзгор қуроллари яшаш ва асраб-авайлаш, йэрга ишлов бериш, тежамкорлик сирларни ўзлаштириш шарт бўлган. “Авестода бундан ташқари инсон учун ҳар битта нарса муқаддас саналиб қийимкечак, озиқ-овқат, бадан тоза тутилиши васаклашга алоҳида эътироф берилган”. Исломи дининг муқаддас китоби “Қуърони Карим” ва “Ҳадис” илмида ҳам тежамкорлик ҳақида қуйидаги фикрлар келтирилган. Хасис бўлманг, лекин исрофгарчиликка ҳам йўл қўйман “Қуърони Карим” да таълим берилишича мол-дунё инсонни синаш учун берилади, мол-дунёга эришган ҳар бир инсон уни тўғри йўлда сарфлаши керак дейилади. (Анфал сураси).

Бобоқалонимиз Имом Исмоил ал-Бухорий “Ал-адаб ал-муфрад” (Адаб дурдоналари) асарида шундай ёзадилар: Абдуллох ибн Аббосдан

¹ А. Навоий Махбуб-ул-хулуб.-Т.: Фан, 1973 й.

ривоят килинди. Расулulloх “Яхши сийрат, чиройли хайрат ва ҳар бир ишда исрофгарчилик етмиш хислатдан бир бўлагидир”¹⁰ дейдилар (216 боб, 468 ҳадис). Яна шу ҳадисда молни исроф қилувчилар ҳақида шундай жумлаларни ўқитишимиз мумкин, Абу Хурайрадан ривоят қилинади, у киши айтадилар: Расулulloх “Сизларнинг учта ишингиз учун ғазабда бўлади, молни ерларга сарф қилиб зойғ қилмангиз шуларнинг биттасидир, дедилар” (206 боб 131-бет).

Исроф сўзининг луғавий маъноси бу молни гуноҳ ишларга сарфлаш ёки бола- чақаси учун ҳам нарсаларни қолдирмай, бор-йўғини майда чўйда икки-чирларга сарфлаб юбориш маъноларини англатади. Исроф у қайси кўрнишда бўлмасин кишининг бор-йўғини совуради, йаксон қилади, деган фикр илгари сурилган. Демак, тежамкорлик ислом дунёсининг доим диққат марказида турган. Еб-ичиш, ўқишдан ҳам айнан тежамкорлик, иқтисод ва унга таълуқли маданият муҳимроқ ўринда турган.

Тежамкорлик, исрофгарчиликка йўл қўймаслик тарбияси улуг алломаларимизнинг нодир асарларида ўз аксини топган.

Жумладан, улуг педагог аллома Кайковус ўзининг “Қобуснома” асарида тежамкорлик, исрофгарчиликка қўйидагича тўхталиб ўтади. “Мол бериш халқнинг зийнатидир, аммо исрофдан ҳазар қилгил. Ҳар ишнинг бир сабаби бордир, аммо кашоқликнинг сабаби исрофдир. Исроф фақат молни сарф қилишгина эмас, оқибатда кишининг қилиқларида, нутқида, ҳам исроф тани алдайди, нафси ранжитади, ақлни қочиради ва фикрни олдиради. Донишмандлар дебдиларки, ҳар қандай ишда ҳам исроф қилмагил, исроф қилгувчи ҳамма вақт зиён кўради. Улуг алломаларимизнинг кўплари ўз асарларида тежамкорлик ахлоқий меъёр унга амал қилиш яхши одат, тежамкорлик кишига яхшилик келтириши ҳақида ёзади”, улуг мутафаккир Абу Наср Фаробий. Исрофингизга бир чегара қўйиб пулингизни тежанг, ўзингиз ўзингиздан қарз олинг,- деб уқтиради.

Биз дунё миқёсидаги кескин ва бешавқат рақобатга бардош бериш учун иқтисодий ислохотларни чуқурлаштириш, жаҳон бозоридан муносиб ўрин эгаллаш, мамлакатимизнинг экспорт салоҳиятини янада оширишга эришмоғимиз зарур. Тадбиркорлик фаолиятининг эркинлигини, хусусий мулкдаҳлисизлигини янада кенгроқ таъминлаш олдимизда турган муҳим вазифалардан биридир.

¹⁰ Имом Исмоил ал-Бухорий “Ал-адаб ал-муфрад. (Адаб дурдоналари). 216 боб, 468 ҳадис -Т.:Фан, 1974 й.

Шу муносабат билан ишлаб чиқариш фаолиятининг деярли барча соҳаларида инновацияларга истиқболли ривожланиш воситаси сифатида кишикиш янада ошади. Ишлаб чиқаришда ва корхоналарни бошқариш амалиётида бундай стратегиянинг шаклланиши инновацион жараёнларни самарали бошқариш тизимларини яратиш заруриятини янада кучайтиради.

Инновация ва янгиликлар инновацион фаолият натижасида юзага келади, улар ўзаро боғлиқ тушунчалар бўлиб, бири иккинчисининг мавжудлигини тақозо этади. Уларнинг асосий фарқи шундаки, биринчи ҳолатда янги маҳсулот шаклланиши жараёни рўй берса, иккинчисида унинг тижоратлаштириш жараёни амалга оширилади. “Тадбиркор” оддий тилда тадбир ишлатувчи деган маънони билдиради.

Тадбиркорлик - бирор тадбирни, жараёни уюштириш, бирор жумбонни ечишга чора топиш, самарали қарорлар қабул қилиш, йўл-йўриқлар ишлаб чиқиб, уларни амалга ошириш орқали ривожланишга, тараққиётга йўл деган маъноларни англатади.

Таълим тизимида инновацион ислохотлар: бу олимлар ва ёшлар нигоҳида янги қирраларни очишдир. Тадбиркор бирор ишни, мақсадни амалга ошириш, рўёбга чиқаришда муайян воситалардан фойдаланади, шунинг учун пухта ўйлаб чиқилган амалиёт чораларни қўллайдиган инсондир. Ишнинг кўзини биладиган, муаммоларни бошқалардан кўра тез ва омилкорлик билан еча оладиган, ҳар бир ҳодисанинг яхши-ёмон томонларини тўғри белгилай оладиган ташаббускор, чаккон, изланувчан, ижодкор одамни тадбиркор дейиш мумкин. Кўринадикки, тадбиркор бирор-бир иш билан шунчаки эмас, балки ижодкорлик ва инновацион ташаббус билан шуғулланадиган инсондир. Тадбиркорлар авваламбор ўз манфаатларини кўзлаб фойда олишга интиладилар. Аксарият ҳолларда улар ҳатарли ишга қўл уришга тайёр бўлган. Марказий Осиё халқларининг бутун иқтисодий тафаккури тизимида тадбиркорлик гоёларини алоҳида ўрин тутганлигининг боиси ана шундадир.

Кайкавус ўзининг “Қобуснома” асарида ёзадики, “Эй фарзанд, оғоҳ бўлки, ҳунарсиз киши ҳамиша фойдасиз бўлур ва ҳеч кишига наф еткурмас, билурсанки, хори мугилоннинг тани бордур, аммо сояси йўқдур¹¹”. Моддий ва маънавий бойлик яратиш учун ишлаб чиқариш ва тижоратнинг зарурий барча омилларидан фойдаланишни назарда тутадиган, тадбиркорлик маданиятининг энг муҳим ахлоқий-маънавий

¹¹ Кайкавус “Қобуснома” - Т.: Ўқитувчи. 2011 й.

талаблари нималардан иборат деганда?

Биринчидан: ҳалоллик тамойили. Тадбиркорлик фаолиятининг бош мақсади-кўпроқ фойда олиш. Буни инкор этиш мумкин эмас. Аммо масаланинг энг муҳим жиҳати бунга қандай йўллар билан эришишдадир. Албатта, “фойда топмоқ тартиби ақл ва маънавият асосига қурилмоғи” зарур. Тадбиркор ва ишбилармонларнинг бир қисми тинимсиз меҳнат, изланиш,

ташаббус натижасида катта фойдани қўлга киритса, аксинча, бошқалари бунга ҳақиқий тадбиркорлик маданияти асосида эмас, балки тадбиркорлик маданиятига зид бўлган йўлдан бориб эришишга интилади. Бунинг сабабларикўп, албатта, иллатларнинг энг асосийси-тадбиркорлик билан шугулланадиган айрим кишиларнинг маънавий қашшоқлиги, жамият тақдирига бефарқлиги, уларнинг тадбиркорлик маданиятида маънавий тамойил ва меъёрларнинг етарли даражада намоён бўлмаслигидир. Ҳолбуки, тадбиркорлик маданияти- шахснинг ўзи, оиласи, миллати ҳамда ўзи яшаётган жамият манфаати учун бирор бир соҳани танлаш ва шу бўйича моддий ва маънавий неъматлар яратиш, инсонийлик тамойилларига амал қилиб, ташаббус кўрсатиб ҳаракат қилиш, бутун жисмоний ва ақлий қобилиятни ишга солиш билан узвий боғлангандир.

Иккинчидан: ташаббускорлик тамойили. Тадбиркор фаолиятининг самарадорлиги, ижтимоий аҳамият касб этиши негизида нафақат объектив шарт-шароитлар, балки шахснинг ташаббускорлик, ишбилармонликқобилияти ҳам ётади.

Учинчидан: мақсадни аниқ-равшан қўя олиш тамойили. Бугунги, эртанги келажакдаги мақсад ўзаро узвий боғланган бўлиши лозим. Режа: қилинаётганда объектив ва субъектив омиллар ҳисобга олинishi зарур. Обективомиллар: булар жамиятдаги вазият, талаб ва таклифни ўзгариб бориш эҳтимоли, сиёсий барқарорлик, ижтимоий технология, метод, тарбия, ота-она. Бошланғич синф ўқувчиларига мактаб ва оила шароитида иқтисодий тарбия бериш муаммоси кўпдан буён педагогиканинг асосий муаммоларидан бири бўлиб келмоқда. Бозор иқтисодиётига ўтилаётган бир пайтда ёшларда иқтисодий тафаккурни тарбиялаш айниқса муҳимдир. Аввало, иқтисодий тарбия ҳақида мукамал тушунчага ега бўлмоқ даркор.

Иқтисодий тарбия ўқувчиларда тежамкорлик, меҳнасеварлик, ташаббускорлик, ишбилармонлик, иқтисодий ҳисоб-китоб ва айни шу қабилар ҳақида фикрлай олиш қобилиятини камол топтиришдир.

Иқтисодий тарбия мазмуни Шарк мутафаккирлари томонидан мунтазам бойитиб келинди. Муҳаммад Хоразмийнинг бир ҳикмати бор: “Сўз-гул, иш-мева”. Бу жумлалар шунчаки айтилмаган агар режаларингиз қанчалик пишиқ-пухта бўлса, ишингиз ҳам шунчалик яхши самарали бўлади.

Буюк мутаффакир математика фани инсон ҳаётида асосий ўрин тутишини алоҳида таъкидлайди. Унинг фикрича, киши ҳисоб илмини билиши ва ўз ишига пишиқ бўлиши керак. Бу жумлалар шунчаки айтилмаган агар режаларингиз қанчалик пишиқ-пухта бўлса, ишингиз ҳам шунчалик яхши самарали бўлади.

Шунда у ўз меҳнатининг натижаларини ўлчовлар орқали аниқлай олиши мумкин. Абу Наср ал-Фаробий инсонга яшаш учун жуда кўп нарсалар кераклиги ва уларни вужудга келтириш йўлида бошқа шахсларга мурожаат қилишни эътироф этади. Бу ўринда олим иқтисодий алоқа заруриятини кўрсатиб ўтган эди.

Дарҳақиқат, иқтисодий алоқа ўрнатиш учун одамлар, давлатлар, жамиятлар интегратсия йўлида ҳаракат қиладилар. Ҳозирги пайтда бу фикр нечоғлик тўғри эканлигини Европа амалиёти мисолида кўриб турибмиз. Иқтисодий интегратсия давлатларга фақат бойлик келтираётти.

Ал-Фаробий “Бахт-саодатга етишув ҳақида” асарида шундай ёздаи: “Инсон ўз маблағини сарфлашни билиши керак. Пул сарфлашда қизганчиқлик қилиш ҳасисликка олиб келади. Пулларни режасиз ишлатиш эса инсонни бебошликка етаклайди”¹². Кўриниб турибдики, ўтмиш мутафаккирлари мактаб ва оила шароитларида болаларни иқтисодий тафаккурини кенгайтириш, уларни ҳамкорликка, ишбилармонликка, иқтисодий ҳисоб-китобга ўргатишни ҳаётий тажриба асосида амалга ошириш лозимлигига эътибор қаратганлар. Болага иқтисодий тарбия бериш оиладан бошланади. Ҳар бир киши бугдой, гуруч, меваларни сақлаш йўлларини билиши керак. Эҳтиёжни яроқли нарсаларга тежамкорлик билан муносабатда бўлиши лозим.

Ота-она увол қилиш гуноҳлигини фарзандига ёшлигиданок насихат йўли билан ўргатади. Ибн Сино болаларни ҳаётга тайёрлаш учун уларга хунари ўргатиш лозим деб кўрсатади. Инсон хунарни пухта ўрганиши шарт. Чунки хунари унга келажакда рўзғор тебратиш учун керак. Бу шундай олиб борилиши керакки, у ўз меҳнатининг натижаларини кўра

¹² 12 Ал-Фаробий “Бахт-саодатга етишув ҳақида”. -Т.: Ўқитувчи. 2014 й.

билсин. Шундагина бола ўз имкониятидан тўғри ёки нотўғри фойдаланаётганини англаши лозим.

Ўзбек халқининг кўзга кўринган машхур алломаларидан бири, файласуф Аҳмад Дониш ҳисобланади. Бу буюк олим иқтисодий тарбия назариясига ўзининг улкан ҳиссасини қўшган ва иқтисодий ғояларни ривожлантирган. Унинг қолдирган мероси Марказий Осиёда иқтисодий тарбияни юксалтириш учун муҳим аҳамият касб қилади. Ўтмишдаги Марказий Осиёнинг ижтимоий сиёсий, иқтисодий, фалсафий ва педагогик ғоялари асосида идеал ҷамият тузимини нисбатан қайта қуриш муаммосини биринчи бўлиб Аҳмад Дониш томонидан олға сурилган.

А. Дониш дипломатик секретар сифатида уч марта Санкт-Петербургга борган. А. Донишнинг қилган сафарлари унинг дунёқарашига маълум даражада ўз таъсирини ўтказди. А. Донишнинг “Редчайшее происшествие” (“Ноёб воқеа”) асари 1870-1885 йиллар давомида 15 йилда яратилган. Унинг бу асари тарихий-дидактик ва ижтимоий-иқтисодий характердаги ахлоқ-одоб шакллари танқидий таҳлил асосида баён қилинган. Асар 23 бобдан иборат бўлиб, иқтисодий ғоялар нуқтаи назаридан ўрганиш ҳуқуқий турмуш тарзи, ҳунармандчиликнинг афзаллиги, тинч-тотув яшаш тарзи, ёш авлод қоида тартиблари ва бошқаларни ўрганишга ундайди. Абу Али Ибн Сино (980-1037). Шарқда фан юлдузи ҳисобланган Ибн Сино математика, астрономия, физика, кимё, биология, тиббиёт, доришунослик, рухшунослик, физиология, фалсафа, филология, таълим-тарбия соҳаларида ижод қилган ва жаҳонга машхур бўлган йирик асарлар мерос қолдирган алломадир.

IX аср охири X аср бошларига келиб, ўлкада ижтимоий-сиёсий вазият мураккаблашганлиги сабабли Ибн Сино Хоразмга-Урганчга кўчиб келади.

Хоразмда у қатор олимлар билан ҳамкорликда Абу Райҳон Беруний бошқараётган “Маъмур академияси” да илмий иш билан шуғуллана бошлайди. Ибн Синонинг 250 дан зиёд илмий асарлари авлодларга бой мерос бўлиб қолмоқда. Фанларни тасниф этган Ибн Сино биринчи ўринга тиббиёт фанларини қўяди.

Фалсафани эса икки гуруҳга: назарий ва амалий гуруҳларга ажратган. Назарий гуруҳ кишиларни ўзидан ташқаридаги борлиқ ҳолати ҳақидаги билимларни эгаллашга бошласа, амалий қисм бизга бу дунёда нималар қилишимиз кераклигини ўргатади, деб таъкидлаган. У биринчи гуруҳга этика, иқтисод, сиёсатни киритади. Иккинчи гуруҳга физика, математика, метафизика, дунё

қонуниятларини ўргатувчи барча фанларни киритади. Ибн Сино камолотга эришишнинг биринчи мезони - бу маърифатни эгаллаш деб айтган. Чунки илм-фан инсон учун хизмат қилиб, у табиат қонунларини очиб авлодларга етказиши зарур.

Болаларга билим беришда ўқитувчининг масъулиятли бурчи ҳисобланади. Шунга биноан Ибн Сино ўқитувчисининг қандай бўлиши ҳақида қисқача тўхталиб ўтади:

-болалар билан муомалада босиқ, жиддий бўлиш;

-берилаётган билимнинг талабалар қандай ўзлаштириб олаётганига эътибор бериши;

-таълимда турли метод ва шакллардан фойдаланиш;

талабанинг хотираси, билимларни эгаллаш қобилияти, шахсий хусусиятларни билиши; -фанга қизиқтира олиши;

-берилаётган билимларнинг энг муҳимини ажратиб бера олиши;

билимларни талабаларга тушунарли, унинг ёши, ақлий даражасига мос равишда бериши;

-ҳар бир сўзнинг болалар ҳиссиётини уйғотиш даражасида бўлишига эришиш зарурлиги.

Ибн Сино ақлий, ахлоқий ва жисмоний тарбия инсон камолотида муҳим аҳамиятга эга деб таъкидлаган. Уни назарий ва амалий жиҳатдан таҳлил қилган. Ибн Сино биринчи бўлиб, жисмоний тарбиянинг илмий-педагогик жиҳатдан бир бутун тизимини яратади. Жисмоний машқлар, тўғри овқатланиш, уйқу, баданни тоза тутиш тарбиясига амал қилиш, инсон соғлигини сақлашда қафолатли омил эканлигини илмий-назарий ҳамда амалий жиҳатдан асослаган. Шундай қилиб, Ибн Синонинг таълим-тарбия ҳақидаги ғоялари инсоннинг ақлий, ахлоқиестетик ҳамда жисмоний ривожланиши, унинг камолга эришишида асосий мезон эканлиги баён қилинган.

Абу Наср Фаробийнинг инсон камолоти ҳақидаги таълимоти:

Абу Наср Фаробий. Унинг инсон камолоти ҳақидаги таълимоти таълим-тарбия соҳасида катта аҳамиятга эга. Фаробий машхур юнон файласуфи Арастудан кейин Шарқда донг таратган йирик мутафаккир - “иккинчи муаллим” саналади. Фаробий 873 йилда Тошкент (Шош) га яқин Фароб (Ўтрор) деган жойда ҳарбий хизматчи оиласида таваллуд топган. Фаробда Бошланғич таълимни олгач, Шошда, Бухорода, Самарқандда таҳсил олган. Фаробий Бағдодда ўрта аср фанини турли соҳаларини ўрганади.

У Бағдодда математика, мантиқ, тиббиёт, илмий нужум, мусика,

тиббиёт, ҳуқуқ, тилшунослик, поетика билан шуғулланади ва кўп тилларни ўрганади. Айрим манбаларда Фаробий етмишдан ортиқ тилларни билганлиги қайд этилади. Фаробий таълим-тарбияга оид асарларида таълим-тарбиянинг муҳимлиги, усуллари ва услуги ҳақида фикр юритади. “Фозил одамлар шаҳри”, “Бахт-саодатга эришув тўғрисида”, “Илмларнинг келиб чиқиши”, “Ақл маънолари тўғрисида” ва бошқа асарларида ижтимоий-тарбиявий, иқтисодий тарбия масалалари баён этилган.

Фаробий инсон камолотга ёлғиз ўзи эриша олмайди. У бошқалар билан мулоқотда бўлиши, уларнинг муносабатларига муҳтожлигини таъкидлайди. Бунинг учун таълим-тарбияни тўғри йўлга қўйиш билан эришилади, дейди.

Чунки мақсадга муносиб амалга оширилган таълим-тарбия инсонни ақлий, ахлоқий жиҳатдан камолотга етаклайди. Умуман инсон табиат ва жамият қонун-қоидаларини тўғри билиб олади ва ҳаётда тўғри йўл тутади, ўзгалар билан тўғри мулоқотда бўлади, жамият тартиб-қоидаларига амал қилади.

Фаробий биринчи бўлиб, таълим-тарбияга таъриф берган олим ҳисобланади. Таълимдеган сўз инсонга ўқитиш, тушунтириш асосида назарий билим бериш; тарбия эса - назарий фазилатни, маълум ҳунарни эгаллаш учун зарур бўлган ҳуққ нормаларини, амалий ўргатишга чорлайди.

Фаробий айтади: “Таълимдеган сўз халқлар ва шаҳарликлар ўртасида назарий фазилатни бирлаштириш, тарбия эса - шу халқлар ўртасидаги тугма фазилат ва амалий касб-хунар фазилатларини бирлаштириш деган сўздир. Таълимфақат сўз ва ўргатиш билангина бўлади. Тарбия эса амалий иш, тажриба билан, яъни шу халқ, шу миллатнинг амалий малакаларидан иборат бўлган иш-ҳаракат, касб-хунарга берилган бўлиши, ўрганишдир”, - деган эди. Фаробийнинг таълим-тарбия йўллари, усуллари, воситалари ҳақидаги қарашлари ҳам фойдалидир. Таълим-тарбияда иқтисодий тарбия муҳим аҳамият касб этади. Таълим-тарбия инсонда гўзал фазилатларни шакллантиради.

Таълимназарий фазилатларни бирлаштиради, тарбия эса тугма фазилат - назарий билимлар ва амалий касб-хунар, ҳуққ-одоб фазилатларини бирлаштиради, таълимсўз ва ўрганиш билан, тарбия эса амалий иш, тажриба билан амалга оширилади, дейди. Ҳар иккаласи бирлашса, етуклик намоён бўлади, аммо бу етуклик билим ва амалий кўникмаларни қай даражада ўрганилганига қараб ифода топади. Фаробий

таълим-тарбия икки йўл билан амалга оширилади деб таъкидлайди.

Амалий фазилатлар ва амалий санъатлар (касб-хунар) ва уларни бажаришга одатланиш масаласига келганда, бу одат икки йўл билан ҳосил қилинади:

биринчиси - қанотбахш сўзлар, чорловчи, илҳомлантирувчи сўзлар ёрдамида одат ҳосил этилади, малакалар вужудга келтирилади, одамдаги ғайрат, қасд-интилиш ҳаракатга айлантирилади.

Иккинчиси йўл (ёки усул) - мажбур этиш йўли. Бу усул гапга қирмайдиган, қайсар кишиларга қўлланилади”. Хуллас, Фаробий таълим-тарбияда рағбатлантириш, одатлантириш, мажбур этиш методларини илгари сурган. Шундай қилиб, инсоннинг камолотга етишида ақлий ва ахлоқий тарбиянинг ўзаро алоқаси муҳим аҳамиятга эгадир. Бунда Фаробий тавсия этган таълим-тарбия усуллари ҳозирги даврда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган. Иқтисодий тарбиянинг диққатга сазоворлиги бу давр таъқозосидир. Алишер Навоийнинг иқтисодий тарбия масаласидаги бизга қолдирган маънавий меросида қуйидагиларга эътибор қаратади:

Алишер Навоий (1441-1501). Буюк мутафаккир адабиёт, тарих, тил билимлари, мусика, хаттотлик, тасвирий санъат, меъморчилик ва иқтисодий тарбияни ривожлантиришга алоҳида эътибор қаратган ва ундаги иқтисодий масалалар илм-фан билан уйғунлаштириш зарурий эъламент эканлигини кўрсатиб ўтади.

А.Навоий фикрича, комил инсонга ҳос бўлган энг юксак фазилатларга: ижодкорлик, қобилият, илм-фанга муҳаббат киради, деб баён этган. Шунинг учун у илмни қоронғуликни ёритадиган чироқ, ҳаёт йўлини нурафшон этадиган қуёш, одамларнинг ҳақиқий қиёфасини кўрсатадиган омил тарзида ифода қилади. Демак, А.Навоий илм-фан ва иқтисод масалалари инсон камолоти учун энг зарурий фазилат деб уқтиради. Шунга биноан ўз асарларида кишиларни илм-маърифатли ва иқтисодий имкониятларни тўғри йўлга қўйишга чорлайди ва илм-иқтисодий имкониятли бўлиш ҳар бир инсон учун муқаддас бурч ҳисоблайди.

А.Навоий яхши ҳуққ асоси - одоб инсоний ҳислатларнинг бошланиши ҳисобланади деган. А.Навоий давом этиб: ҳақиқий инсонга ҳос ҳислатлар: қаноат, сабр, тавозе, ишқ, вафо, саховат, ҳиммат, қарам, мурувват, (юмшоқ кўнглилик) худди шу одоблик ишида таркиб топади, деб таъкидлаган. Масалан, “Қаноат - булоқдир, ҳазинадир, экинзордир, дарахтдир.

Қаноат - булоқдир, суви олингани билан қуримайдир. Хазинадир – нақадар сочган билан камаймидир. Экинзордир – уруғи иззат ва шавкатмеваси берадир. Дарахтдир - шоҳи тортинчоқлик ва ҳурмат меваси етказад”, - деб баён этган.

Демак, қаноат инсонийлик белгиси. У инсонни ёмон кунлардан асрайди. Чунки, қаноат қанчалик оғир ва машаққатли бўлмасин, инсонни нафс балосидан, дўст-душмандан, таъ мағирликдан халос этади. Шунинг учун аллома ҳеч қачон таъ маға берилмаслик, ҳалол меҳнат билан ҳаёт кечириш қай даражада улуғлигини таъ кидлаб, таъ ма ва очқўзлик, ҳасислик инсонийлик заволи, деб таъ рифлайди. “Сабр аччиқдир, аммо фойда берувчи, каттиқдир - аммо зарарни даф этувчи, сабр шодлиқлар калитидир ва бандлар очкичидир...”.

А.Навоий давридаги таълим-тарбия талабларига биноан инсоннинг ҳар томонлама баркамол бўлиб етишишида кишиларнинг жисмоний соғлом ва бақувват бўлишига ҳам жиддий эътибор берилган. Жумладан, унинг қаҳрамонлари Фарҳод, Қайс, Искандар образларида жисмоний тарбия ва диловарлик таълимини кўрамиз. Зеро, бундай таълим-тарбия қадим даврлардан бошлаб, анъанавий тарзда давом этиб, такомиллашиб борган. Таом ейиш қоидаларига риоя этиш, тежамкорлик билан сарф-харажат қилиш, сиҳат-саломатликга энг биринчи эътибор бериш, инсон учун зарурий талаби сифатида талқин қилинган. Мутафаккирларнинг иқтисодий қарашларининг бугунги кун билан боғликлиги ҳам шуни кўрсатади.

А.Навоий асарларида комил инсонни тарбиялаш усуллари, воситалари ҳам ифодаланган. У тарбияда инсоннинг ўз-ўзини тарбиялашга, хато ва камчиликларни англаб, тузатишга эътибор беради: янглишиш ва хатокишилиқнинг шартидир. Янглишиш ва хатони англаб, огоҳланган бахтликидир. Кимки, эътироф томон қайтар экан, хатоси йўқолади. Кимки, далил келтириб алжирайверса, хатосини бир қарра оширади. Муболағаси қанча кўпроқ бўлса, янглишиши шунча кўрмироқ бўлур, ўзини катта кўрсатиб, тортишуви қанча эса ортиқроқ, ўзи халқ ўртасида шунча расворок кўрунур. Яъни, киши хато қилганда янглишганини бўйнига олса – бу яхши. Агар ўз хатосига далил кўрсата берса, унинг хатоси яна икки баробар ортади, дейди аллома.

А.Навоий таълим-тарбия масалаларига алоҳида эътибор берар экан, тарбия жараёнларини, воситаларини, талабларни кўрсатади. А. Навоий ўқитувчини жамиятда обрўли ва ҳурматга лойиқ инсон деб билиб, шогирдлармуаллими

ватандек жуда ҳурмат қилишларини, эъзозлашларини уқтиради. Буюк аллома А. Навоийнинг иқтисодий тарбия назариясига оид қарашлари алоҳида берилмаган бўлса ҳам, унинг қатор асарларида иқтисодий тарбияга оид ўғитлари, исрофгарчиликка қарши теран фикрлари иқтисодий тарбияга оид эканлигига ҳеч қандай шубҳа йўқ.

Фикримизнинг далили сифатида собиқ Совет Иттифоқи замониди, аниқроғи XX асрнинг олтинчи йилларида Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академиясининг иқтисод институтида Искандар Юсупов “А. Навоийнинг иқтисодий қарашлари” мавзусида номзодлик диссертациясини рус тилида ҳимоя қилган (“Экономические взгляды Алишера Навои”). Унда Навоийнинг иқтисодий тарбияга оид кўплаб фикрлари асосли мисоллар билан кўрсатиб берилган.

Абдурахмон Жомий (1414-1492). А. Жомий 1414-йилнинг 7-ноябрида Жом шаҳрида таваллуд топган. Жомий таҳаллуси у туғилган жой - Жом шаҳри номидан олинган. Жомий математика, араб тили, адабиёт, синтаксис, бадийёт илми, мусиқа, фалакиёт, фалсафа, фикс, нотиклик илми, Қуръонни ўқиш ва шарҳлаш каби фанлардан чуқур билим олган, дунёқараши кенг инсон, шоир ва олим сифатида машҳур бўлган. У ўта камтар ва хокисор инсон бўлган. Жомий 1469-йилда Хиротда А. Навоий билан учрашиб қолади ва улар ўртасида самимий дўстлик муносабатлари пайдо бўлади, бу дўстлик эса аллома умрининг охиригача давом этади.

У 1472-йилда ҳаж сафари билан Макка-ю-Мукаррама шаҳрига боради. Сафар жараёнида Жомий турли шаҳарларда бўлиб, машҳур олимлар, шоир ва мутафаккирлар билан мулоқотда бўлади. Икки йиллик сафардан сўнг, яна Хиротга қайтиб, умрининг охиригача шу ерда ҳаёт кечирилади. А. Жомий ўз асарларида инсоний юксакликни таъ риф этади. Унинг учта лирик девони, еттита достондан иборат “Ҳафт авранг” (Етти хат), таълим-тарбияга оид “Баҳористон” асарлари билан жаҳон маданияти тараққиётига муносиб ҳисса қўшган. А. Жомийнинг таълими-ахлоқий қарашлари унинг асарларида ўз ифодасини топган. А. Жомий билимсиз ва хунарсиз кишини ўтгидан бошқага ярамайдиган мевасиз дарахтга ўхшатади. У ўз асарларида тарбиянинг аҳамиятига катта эътибор беради. А. Жомийнинг “Покизалар шаҳри”, унинг юксак орзу-умиди, пок қалби тасаввуридаги инсоният тарҳидаги идеал тузум тимсолидир.

Заҳриддин Муҳаммад Бобур (1483-1530). Ўзбек адабиётида ўз салоҳиятига эга бўлган, Темурийлар сулоласининг сўнгги вакиллари

Бобур Мирзо Ўрта Осиёда фан ва маданиятнинг ривожланишига муносиб ҳисса қўшган, гоёат самарали фаолияти билан тарихда ўчмас ном қолдирган инсондир. Жаҳон шарқшунослари томонидан олим сифатида тан олинган.

Бобур фаннинг кўп соҳалари бўйича қимматли ишларни амалга оширган. Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари маданияти тарихи учун катта хизмат қилган. Жумладан, профессор Ҳ. Ҳасанов уни фақат давлат арбоби эмас, балки машҳур лашкарбоши, тарихчи, географ, биолог, мусиқачи ва меъмор ҳам бўлган шоир эканлигини эътироф этган. Истеъдод соҳиби Бобур 12 ёшида подшо бўлганидан бошлаб, то умрининг охиригача ўзи кўрган воқеаларни, ўзкатнашган ҳодисаларни, ана шу воқеа ва ҳодисаларга дахлдор бўлган юзлаб тарихий шахслар ҳаётини, фан учун муҳим бўлган кўплаб далилларни адабий шаклда баён этган “Бобурнома” ва шеърлар девонидан ташқари, мусулмонлик қоидалари ва қонуншуносликка бағишланган “Мубаййин”, араб алфавитини ўзгартириш ҳақидаги “Хатти Бобурий”, аруз вази ва қофия масалаларига оид “Муфассал”, шунингдек, мусиқа ва ҳарбий санъат ҳақидаги асарларни моҳирона яратган. Бу асарлар илм-фанни юксалишида муҳим рол ўйнайди.

Улуғ шоир, адиб, тарихчи ва олим Мирзо Бобурнинг илмий-адабий мероси ҳозир ҳам ўзининг тарихий-маърифий, илмий ва эстетик қимматини сақлаб келмоқда. Унинг кўп қиррали меросида педагогикага доир бирор маҳсус асари, ё рисоласи мавжуд бўлмаса ҳам, деярли барча асарларида ҳаётга ва ватанга муҳаббат ҳисларининг яққол ифодасини, инсоннинг юксак бурчи ва кишиларнинг маънавий қиёфаси, тарбияси ҳақида теран фикр-мулоҳазалари, фан ва динга оид масалаларини, яхши хулқли ва одобли бўлишга чорлаши, илм-фан ва маърифатни эгаллашга ундаши, ахлокий ва эстетик гоёларни, жўшқин ва мазмундор ҳаёт кечиришга тарғиб қилишни ва бошқаларни яққол кўриш мумкин. Бобур кишининг ҳаётдаги энг асосий бурчи - ҳамма жойда ҳам ўзини тута билишидан ва яхши хулқ-атворли бўлишидан иборатлигини баён этган. Инсонларга доимо яхшилик қилиш энг олийжаноб фазилатлигини таъкидлаб, айтади:

Бори элга яхшилиғ қилғилки, мундан яхши
йўқ, Ким дегайлар даҳр аро қолди, фалондин
яхшилиғ.

каби сатрлар орқали баён этади.

Мирзо Бобур ўз ижодида эзгуликни, иноқликни, вафодорликни

ирдоқлаган шоир ўзидан аввалги касбдошларига эргашиб ёвузликни, зулмни, қабихликни қоралайди.

Ўзбек халқининг “Ҳар ким экканини ўради”-деган мақолига

жавобан: Ҳар кимки вафо қилса, вафо топқусидир,

Ҳар кимки жафо қилса, жафо топқусидир. Яхши одам
сўрмагай ёмонлиғ ҳаргиз,

Ҳар кимки ёмон бўлса, жазо топқусидир.

Бошлангич синф ўқувчиларига иқтисодий тарбия беришда уларга, иқтисодий қонунлар, обектив иқтисодий воқеликнинг назариясини, обектив реалликни, илмий башоратни ўргатиб боришимиз керак.

Хунар эгаллаш Бошлангич синф ўқувчиларини мустақилликка ўргатади. Бу жараёнда бола ҳисоб-китоб қилишни ҳам ўрганади, ишбилармонлик ва ташаббускорлик хусусиятларига эга бўлади. Агар биз ўзимизга берилган ризқурўзимизни тэжамкорлик билан истеъмол қилсак, жамиятимиз бойлигини тежаган бўламиз. Жамият мулкни, бойлигини тежаб борсак, унинг наффи ҳар бир кишига тегиши муқаррар. Демак, жамият мулкни тежаш орқали ўзимиздан ташқари жамиятга маълум даражада фойда келтирган бўламиз. Ҳамшахсий, ҳам ижтимоий мулкни баробар тежаш эса биздан дунёқарашимиз ва ахлоқимиз, турмуш тарзимиз даражасини намоён этади. Тежамкорлик жараёни оила ёки давлатнинг моддий қудратини мустаҳкамлашдан ташқари, одамларни турмуш кечириш меъёрига амал қилишни ҳам вужудга келтиради. Нон, туз, қоғоз, ёкилғи, электр қуввати, газ, нефт, руда, мато, кўйингки, барча неъматлар-азиз. Аммо инсон ўзи яратувчи, ўзи истеъмолчи, ўзи назоратчи бўлганлиги учун ҳам, уларнинг ҳаммасидан арзонроқдир.

Хулоса қилиб айтганда, тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила ҳамкорлик технологияларининг ривожланиши ва том маънода тарғиб қилиниши, аҳоли турмуш даражасининг яхшиланиши, жамият фаровонлигини таъминлашга олиб келади. Иқтисодий таълим-тарбиянинг пировард натижалари бугунги кундаги иқтисодиётнинг янги тармоқлари ривожланиши ва анъанавий тармоқларини модернизация қилиш йўлидаги саъй-ҳаракатларнинг бесамар кетмаслигига имкон беради. Бу борада Бошлангич синф ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологиясининг тарихий меросимиздаги ўрни ва моҳиятини ёшларга етказиш ҳар бир фуқаронинг инсони фазилатидир. Аждодларнинг бизга қолдирган тарихий мероси битмас-туғамас маънавий бойлик

хисобланади ва ундан ёшлар тарбиясида унумли фойдаланайлик.

5. ЎҚУВЧИЛАРИГА ТАДБИРКОРЛИК, ТЕЖАМКОРЛИК ВА ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯ ТУШУНЧАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ОИЛА БИЛАН ҲАМКОРЛИК ТЕХНОЛОГИЯСИНИНГ ЎЗИГА ХОС АМАЛИЙ ШАКЛЛАРИ, УСУЛЛАРИ ВА ВОСИТАЛАРИ.

Ўқувчиларда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологиясининг йўлга қўйишда энг аввалло ота-она раҳбарлигида бозор одоблари ҳақида маълумотлар берилиши лозим.

Хуш бозор ўзи нима? Унинг одоби-ахлоқи қандай амалга оширилади? Дунёдаги ҳар бир халқнинг тил-забони ўзгача бўлгани каби, миллий ҳулқ-атвори, одоб-ахлоқи, феъл-атвори, муомала-муносабати, турфа урф-одатлари билан ҳам ажралиб, фарқ қилиб туради, лекин умуминсониятга хос бўлган меҳр-муҳаббат, ҳаё-иффат, раҳм-шафқат, ҳурмат-иззат ва қадр-қиммат деган туйғулар борки, бу ҳамма миллатлар учун бирдек гўзал фазилат ҳисобланади. Буни иқтисодий тарбия жараёнида ҳам кенг қўлланиши лозим.

Бошланғич синф ўқувчиларда тежамкорлик ҳақида қуйидаги 1-расм асосида маълумот бериб ўтсак уларнинг тушунуши осонлашади.

1-расм:

1-расмда Тежамкорликни нимадан бошлаш лозимлиги кўрсатилган.

Бошланғич синф ўқувчиларда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологиясининг йўлга қўйишда энг биринчи Бозор деган жойнинг табарруклиги одамлар эҳтиёжини қондирадиган эл дастурхони бўлиши билан бирга, ҳеч бир миллат ажратмай, ҳеч кимни камситмай барчани ўзига қорлайди. Бозорга қайси миллат-элат кириб келмасин, ҳаммаси бир инсон ефатида ўзаро муомала муносабатда хушмуомала, ширинсўз ва адолатли бўлишлари табиий ҳолдир, шундан келиб чиқиб бозор – ҳамманики, насиба – ҳасиники, ҳар ким насиб қилганини олади, дейишимиз жоиздир. Бозорнинг турли-туман одоб-қоидалари борки, улардан баъзиларини қуйида баён этдик, "Савдогар-сотувчиларга" ва "Харидор-муштарийларга" деган уғитларга амал қилиб, ўзларига керагини олади деган умиддамиз. Бозорга Оллоҳ таоло бахт-барока ато этсин! Бозорни – саришта, одамларни фаришта деб билинг. Бозорнинг ўз қонун-қоидаси ва одоб меъёрлари мавжуддир:

Бошланғич синф ўқувчиларда тадбиркорлик, тежамкорлик тушунчаларини шакллантириш ва тарбиялашда оила билан ҳамкорлик технологиясининг ўзига хос амаллий шакллари ҳақида сўз юритар эканмиз, балбатта унга амал қилишда бозор одобига амал қилиши лозим. Бозорда баланд овозда бақириб-чақирманг, ҳаё-иффатингизни сақланг. Ҳисоб-китобда бир-бирингизга хиёнат қилманг, хиёнат баракани учиради. Бозор ризқи-рўз дастурхони, уни ифлос қилманг. Покиза неъмат, – сихатга қувват. Бозорда бир-бирларини ота-она, оға-ини, опа-сингилдек ҳурмат қилган иззат топади. Бозорда ҳеч кимга унинг дилини оғритадиган аччиқ-курум гап қилманг. Ҳадисда айтилган, "Ўзингизга раво кўрган нарсани бошқа биродарингизга ҳам раво кўрмагунингизгача мўмини комил бўла олмайсизлар" васиятини дилдамаҳкам тутинг. Сўз газабига миниб, оғзингизга эрк берманг. Чайқовчи-олибсотарларга дуч келиб колсангиз, ранжиб: "Илоё бозорига ўт тушсин деб айюҳаннос еолманг, ҳалол савдогар бозорчиларнинг дилини оғритиб қўйманг! Бозорда кўпчилик ичида қарғиш ва сўқиниш сўзларини тилга олманг.

Бозорда бировга масқаромуз тикилманг ва қўл бармоғи билан ёнингиздаги одамга бировни нуқтаб кўрсатманг. Бозорда биров беҳосдан туртилиб кетса, "хайвонга ўхшамай ўл, "Туркинг курсин, "Кўзингга қараб юр, аҳмоқ" каби сўзлар билан ҳақорат қилманг. Бундай ҳолда: "И-е, нима бўлди, эҳтиёт бўлиб юринг", деб танбеҳ берилса, унинг ҳушёр бўлишига кифоядир. Бозорда ноиложликдан харидга чиқиб, мункиллаб-довдираб қолган қарияларга ёрдам-мадад бермоқ савобли ва раҳматли юмуш эканини унутманг. Сиздан ёрдам- мадад сўраган ожиз,

нотавон, қария, заифа, бемор кишиларни кўрганда илтижоларини эшитмагандек тескари қараб кетманг, илтижоларини бажо этинг, Савобга қоласиз ва раҳматини оласиз!

Харидор-муштариёларга илтифотли бўлиши керак.

Харидорликни ширин сўз билан бошланг, харидингиз хайрли бўлади. Сотувчининг молини ёқтирмасангиз олманг, лекин хунук сўз айтиб лат уриб кетманг. Бирор харидор оламан деб турган нарсани тортиб олишга уринманг, бундай қилсангиз бировнинг оғзидаги луқмани еганлик гуноҳига қоласиз. Нимаки харид қилмоқчи бўлсангиз, нархини қамайтириш ниятида: "Молингиз яхши эмасу, арзонроқ берсангиз оламан", деб сотувчини дилини оғритманг. Бир киши олаётган нарсадан, "менга қолмайди" деб шошманг, сизнинг насибангизга аталгани ҳам борлигини унутманг. Сотувчи камгап- камсукум одам бўлса, сўзомоллик қилиб ранжитиб қўйманг. Пештахталардаги ювилган-ювилмаган меваларни оғизга солаверманг, бирор юқимли дардга чалиниб қолишингиз мумкин.

Ноз-неъмат харид қилишда сифати-мазасини билиш учун сотувчи деҳқоннинг ризолигини олиб, сўнг еб кўринг. Сотувчи айтган нархга нарса олманг, ҳадисда "мусулмонларда савдолашмасдан олишлик ҳаромга киради деган иборани эсланг. Нарх-навода сотувчи билан тортишинг, лекин уч қайтасўраганингиздан кейин бермаса, зўрламанг, чунки "Сўраганининг бир юзи қора, бермаганининг икки юзи қора" бўлишини унутманг. Сотувчи молни тош- тарозида тортганда: "Бир-иккита ташлаб юборинг" деб таъ мағирлик қилманг, ҳимматни ўзига ҳавола этинг. Сотувчи ноз-неъматни олиб тарозига қўяётганда, сиз ҳам қўл чўзиб, чангаллаб тарозига солишга одатланманг, агар ёмонини кўриб қолсангиз, олиб ташлашни сотувчидан яхши сўз билан илтимос қилинг. Бозорга тушишдан олдин уйда зарурий нарсаларни рўйхат қилиб ёзиб олинг, шунга яраша тўрва, халта, идишларни эсдан чиқарманг. Сотувчи нарсани тортиб тайёр қилганда, тўхтатиб мактал қилиб қўйманг. Харид қилган мева-чевангиздан еб, чиқиндисини дуч келган жойга улоқтирманг. Сотувчи битта олувчи мингта, сотувчини айблаб, қаттиқ сўз айтманг. Деҳқондан ноз-неъмат олганда, "Барақа топинг, Оллоҳ қувват берсин" деб яхши тилак айтишни унутманг. Мол-буюмни баҳолашни билмасангиз, арзон ёки қиммат нархни айтиб бировларга жабр қилманг, яхшиси аралашманг. Сотувчи кўпчилик билан олди-сотди қилаётганда, сизга ортиқча қайтим бериб юборса, "боқладим савдогарни" деб кетманг, бу ҳаром пул рўзгорингиз баракасини қул

қилади. Яхшиларнинг бозорлари барақали, нон-насибалари ва имонлари бутун бўлсин, топган-тутганлари тўй-у, хайрли ишларга буюрсин!

Савдогар-сотувчиларга қуйидагича муомалада бўлиши лозим.

Савдогарликнинг энг яхши фазилати меҳр-муҳаббатли, ҳурмат нэзатли ва илтифотли бўлишдир. Савдо-сотикда тор фелли бўлганинг ҳамёнини ҳам торайиб боради. Ҳалол савдогарнинг қўлига, мевали дарахтга қушлар келиб қўнавергандек барақа кираверади. Харидордан ҳакни тўғри ҳисоблаб олинг, қайтимини тўғри санаб беринг, сўнг рози-ризолик тилашиб қўйинг. Харидорга сертақаллуф, ширин лутф, одамшаванда бўлинг. Сотувчиларнинг забонида: "Келинг, пулингиз бўлмаса ҳам олиб кетинг" "Олмасангиз ҳам тотиб кўринг, еганингизга пул олмаймиз", "Ош бўлсин" барақа топинг деган тилақлар бўлиши қанчалар яхши эканини доим ҳис этинг. Харидорнинг халта-тўрвасигатарозидан нарсани беозор жойлаб бериб: "Уйингизга яхши етказиб олинг деб тилак айтинг. Қасал кўргани борадиган харидор илтимос қилса, ноз-неъматдан сўралаб беринг, шунда сиз ҳам беморни кўрганлик савобини оласиз.

Харидор тажанг бўлса, сиз қулиб-очириб муомала қилинг – таранг асабибўшашади, феъл-атвори тош бўлса, сахийлик қилинг, - тошдек дили мумдек юмшайди. Харидор билан нархни келишолмай қолсангиз аччиқланиб: "Ўтинг, сиз оладиган нарса хув уёқда деб дил оғритиб йўл-йўриқ кўрсатманг, яхшиси: — Нархни келиша олмадик, бошқаларникини сўраб кўринг, деб чиройли муомала қилинг. Илтифотли бўлинг, харидор ҳар бозорга тушганда сизни қидириб топа-диган бўлсин. Иқтисодиётнинг нимани, қанча ва қим учун ишлаб чиқариш зарур деган азалий муаммоси бозорда аниқланади. Бозорнинг зарурлиги ана шу ерда кўринади. Шу сабабли бозор тизими қонун- қоидаларини ўрганишни бозордан бошлаймиз ва энг аввал бозорнинг ўзи нималигини аниқлаймиз, сўнг унинг турларини кўриб чиқамиз. Ишлаб чиқаришда яратилган турли-туман маҳсулотлар ва кўрсатиладиган хизматларистеъмолчиларга тўғридан-тўғри эмас, балки бозор орқали етиб боради.

Бозор ишлаб чиқаришни истеъмол билан боғлайди, чунки ҳеч бир нарса текинга берилмайди, уни бозорда пулга сотиб олиш талаб қилинади. Бозор – бу харидорлар билан сотувчилар ўртасидаги иқтисодий алоқалар, уларни бир-бирига боғлайдиган механизмдир. Бозорга товар эгаси уни сотиш учун, харидор эса уни олиш учун чиқади. Сотувчилар – бу товар ишлаб чиқарувчи фирмалар, фермер хўжаликлари, яқка тарзда ишлаб чиқарувчи кишилардир. Харидорлар эса жамики истеъмолчилар,

яъ ни хонадонлар, ресурсларни олиб ишлагувчи фирмалар, давлат идоралари ва якка тартибда ишлаб чиқарувчилар бўлади. Агар аҳоли бозордан истеъмол буюмлари ва хизматларни сотиб олса, фирмалар ва якка тартибда ишловчилар асбоб-ускуна, машиналар, ёкилги, электр энергия, хом ашё ва иш кучини сотиб оладилар.

Бозорда товарларни пул воситасида айирбошлаш, яъни олди-сотди муносабатлари пайдо бўлади. Бозор иктисодиётининг конун-қоидалари товарайирбошлашда муҳим аҳамиятга эга. Товар пула айирбошланганда (Т-П бўлганда) сотиш операцияси, пул товарга айирбошланганда (П-Т) харид этиш операцияси юз беради. Демак, бозор муносабатларида ҳам товарлар, ҳам пул ишлатилади. Шунинг учун буни товар-пул муносабати деб айтилади. Ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулот ва хизматлар бозорда товар шаклига кирилади. Шунинг учун ҳам товар деганда бозорда сотиш учун чиқарилган нарсалар тушунилади. Ҳамманинг иши бозорда битида, чунки у ердан пулга барча

керакли истеъмол буюмлари ва ресурсларни топса бўлади. «Ҳамма нарсанинготаси ҳам бозор, онаси ҳам бозор» деган гапнинг маъноси мана шунда. Ҳаммаишнинг бозорда битиши унинг афзаллиги бор дегани. Хўш, бу афзалликнимада? Бу бозор алоқаларининг иктисодий жиҳатдан қулай бўлишида, албатта. Гап шундаки, ҳамма нарсани ўзи ишлаб чиқаргандан кўра бир хил маҳсулотни чиқариб, бошқасини сотиб олиш нафли бўлади.

Товарни яратувчининг меҳнати ихтисослашган бўлади, яъни ишлаб чиқарувчилар фақат у ёки бу товарни ишлаб чиқариш билан машғул бўладилар, натижада касбларнинг тури кўпайиб боради. ХХИ асрга келиб ер юзидан 20 мингдан зиёд касблар пайдо бўлдики, улар билан машғул кишилар 45 триллион доллардан зиёд (2020 й.) маҳсулот ва хизматларни яратдилар, булар ғоят хилма-хил товарлар бўлиб, уларни ишлаб чиқарувчилар бозор орқали бир-бирига етказиб берадилар. Ихтисослашув товарларни айирбошлаш орқали истеъмол этишини қулай қилганидан бунга зарурат пайдобўлади. Ихтисослашув чуқурлашган сари янги ва янги турдаги товарлар пайдо бўладик, булар бозорга келиб айирбошлаш доирасини кенгайтиради.

Шундай доно ва маъноли тежамкорлик ҳақида сўз юритар эканмиз, унинг баъзи бир шакллари ҳақида тўхталиб ўтамиз: Ўқитувчи ҳар бир тарбиявий дарсларда Болаларга “Электр токини тежаш”, “Сувни эъозлаш”, “Болаларга газ арзон ва ажойиб ёнилги” экани ҳақида тушунча бериши лозим. Буларни ўзига хос шаклларига изох бериб ўтилади.

Масалан: “Электр токини тежаш” ҳақида:

1-мавзу: Чароғон хонадон. Электр токи, у қаердан олинади? Болаларга электр токи, у қаердан олинади ҳақида қисқача маълумот бериш. Катталар меҳнатини қадрлаш, чироқни тежаш ва ундан оқилона фойдаланиш кераклиги ҳақида тушунчаларни мустаҳкамлаш. Кундуз кунлари чироқни ўчириш, чироқни тежаш, чироқ ёқиш тугмаларини бекорга ўйнамаслик, ундан оқилона фойдаланишга ўргатишда давом этиш. Машғулот давомида ўтмишдаги ёритиш тизимларини (шағам, ниллик, керосинли лампалар), улардан фойдаланиш йўллари кўрсатиш. Қоронғиликда улардан фойдаланиш тажрибасини ўтказиш орқали, чироқнинг қанчалик қулайлигини, уларнинг орасидаги фарқни, қанча меҳнат кетишини уларга тушунтиришга қаратиш.

2-мавзу: Электр жиҳозлари ва уларга эҳтиёткорлик чоралари. Болаларга электр жиҳозлари, уларнинг электр қуввати орқали ишлаши ҳақида тушунча бериш. Болаларни электр токига нисбатан эҳтиёткорона муносабатларини тарбиялаш ҳамда электр токини тежашга ўргатишда давом этиш. Қатъиян тақиқланган нарсалар электр розеткалари ва электр жиҳозларга тўғри муносабатда бўлишга ўргатиш ва бу нарсалардан болаларнинг фойдаланишлари қатъиян ман қилинганлиги ҳақида огоҳлантириш. Болалар ҳар қандай вазиятда ҳам мустақил равишда электр жиҳозларидан фойдаланиши йўллари, қатъий тақиқланган қоидаларни бузишнинг мумкин эмаслигини тушунтириб борилади..

3-мавзу: Айрим нарсаларга тўғри муносабатда бўлишга ўргатиш ва улардан фойдаланишни манкилиш. (электр розеткалари ва электр жиҳозлар)

Болаларга уй-рўзгорда фойдаланишда хавф тугдирадиган нарсалар: қатъиян тақиқланган нарсалар: гугурт, газ плитасини ёқиш, печка ёқиш, электр розеткалари ва электр жиҳозлар билан таништириш. Болаларга гугурт, газ плитасини ёқиш, печка ёқиш, электр розеткалари ва электр жиҳозларга фақатгина катталар фойдаланиши мумкинлигини тушунтириш. Бу нарсалардан болаларнинг фойдаланишлари қатъиян ман қилинганлиги ҳақида огоҳлантириш. Бола ҳар қандай вазиятда ҳам мустақил равишда гугурт ишлатишда, газ плитасини ёқиши, электр жиҳозларидан фойдаланишида керакли қоидаларни бузуши мумкин эмаслигини тушунтириш

4-мавзу. Электр токини тежаймиз. Болаларга электр токига нисбатан эҳтиёткорона муносабатни тарбиялаш, электр токини тежашга

ўргатиш. Кундуз кунлари чирокни ўчириш, чирокни тежаш, чирок ёкиш тугмаларини бекорга ўйнамаслик, ундан оқилона фойдаланишга ўргатишда давом этиш.

5-мавзу. “Чароғбон” касби билан таништириш. Болаларни чароғбон касби ҳақидаги билимларни аниқлаш ва кенгайтириш. Чароғбон бўлиш учун нима иш қилиш керак, чароғбон қандай фазилатларга эга бўлиши кераклиги ҳақидаги билимларни кенгайтириш. Чароғбон касбига бўлган муҳаббатни ошириш.

6-мавзу. “Бола уйда ёлғиз” суҳбат. Болаларга уй-рўзгорда фойдаланишда хавф тугдирадиган нарсалар: қатъиян тақиқланган нарсалар: гугурт, газ плитасини ёкиш, печка ёкиш, электр розеткалари ва электр жиҳозлар билан таништириш. Болалар ёшини инobatга олган ҳолда эҳтиёткорлик билан тўғри фойдаланиш керак бўлган нарсалар: игна, қайчи, пичок; Телевизордан фойдаланилганда унинг олдида яқин бормаслик, унинг муруватларини бекорга босмаслик, телевизорни яқиндан кўриш кўзга ёмон таъсир кўрсатиши ҳақида тушунчаларни мустаҳкамлаш. Бола уйда ёлғиз мавзусида ота-оналар билан ҳамкорликда иш олиб бориш.

7-мавзу. “Лолаҳонни ўз кийимини дазмоллайди” тарбиявий ўйин. Болаларга дазмол, дазмол қилиш, дазмолланган кийимлар сип-силлик, чиройли бўлиши ҳақида тушунча бериш. Мазкур ўйин орқали болаларнинг меҳнатга бўлган қизиқишини тарбиялаш. Машгулот давомида болаларга дазмол электр қуввати туфайли ишлаши ҳақида тушунча бериш. Катталар дазмолдан фойдаланганларида уларнинг олдида яқин бормаслик, акс ҳолда бирор жойлари иссиқ дазмолдан қуйиб қолишлари мумкинлиги ҳақида тушунчаларни мустаҳкамлаш. Дазмолдан фойдаланиш қоидалари ҳақида ота-оналар билан ҳамкорликда иш олиб бориш.

8-мавзу. “Кўчамиздаги чироклар” расм чизиши.

Болаларга кўчадаги чироклар мавзусида мустақил ижод қилиш учун шароит яратиб бериш. Чирокларни гуаш бўёғи билан чизиш, унинг тузилиши, жойлашишига аҳамият бериш. Мўйқалам билан ишлаш техникасини шакллантириш: мўйқаламни эркин ва ишонч билан юргиза олиш. Ишга нисбатан мустақиллик, ишонч, тартиб билан ишлашга ўргатиш. Ўз кўчалариганисбатан муҳаббат уйғотиш.

9-мавзу. “Чирок ҳақида” кўшиқ ва шеърлар айтиш. Пўлат Мўмин. “Чароғбон” шеърини ўқиб бериш. Чирокчилик касби ҳақидаги билимларни аниқлаш ва мустаҳкамлаш. Чирокчилик касби нечоғлик

керак касб эканлигини болаларга тушунтириш. Болаларни шеърга қизиқтириш, шеър мазмунини тушунишларига ёрдам бериш. Чирокчилик касбига бўлган муҳаббатни ошириш.

Масалан: “Сувни эъзозлаш” ҳақида:

1-мавзу: “Сувни эъзозлаш” ҳақида суҳбат: Сув оби-ҳаёт эканлиги, сув бўлмаса ҳаёт бўлмаслиги, инсонларнинг ундан ичиш, ювиниш, дехқончилик, чорвачилик, қурилиш ва ҳоказоларда фойдаланиши. Сувни асраш, оқар ариқларни тоза сақлаш, ахлат ташламаслик, сувни исроф қилмаслик, ундан оқилона фойдаланиш ҳар биримизнинг бурчимиз эканини тушунтириш. Сувнинг инсон ҳаёти учун зарурлиги, инсонга ҳузур, табиатга гўзаллик бағишлаши, энг бебаҳо бойлик эканлиги ҳақида тушунча бериш. Сувни исроф қилмаслик, уни асрашга оид мақол, ҳикоялар айтиб бериш, расмлар орқали тушунтириш.

2-мавзу: Қўл ювиш вақтида сувни тежашга ўргатиш. Болаларга шахсий гигиена қоидаларига риоя этишни ўргатиш. Болаларга қўл ювиш қоидасини тушунтириш ва амалда кўрсатиб бериш. Қўл ювиш вақтида сувни исроф қилмаслик, сувни тежаш ҳақида тушунча беришда давом этиш.

3-мавзу: Тиш ювиш вақтида сувни тежашга ўргатиш. Болаларга шахсий гигиена қоидаларига риоя этишни ўргатиш. Болаларга тиш ювиш қоидасини тушунтириш ва амалда кўрсатиб бериш. Тиш ювиш вақтида сувни исроф қилмаслик, сувни тежаш ҳақида тушунча беришда давом этиш.

4-мавзу: “Бола уйда ёлғиз” суҳбат. Болаларга уйда ёлғиз қолганларида сув қанларини очиқ қолдирмаслик, сувга эҳтиёткорлик муносабатда бўлиш, сувни исроф қилмаслик, сувни тежаш ҳақида тушунча бериш.

5-мавзу: “Лолаҳонни ўз кийимини ўзи ювади” таълимий ўйин. Болаларда меҳнатсеварликни тарбиялаш. Болаларга қуйлакни тоза ювиш, тоза

чайиш, илиб қуриш ҳақида тушунча бериш. Қуйлак қуриб бўлгач дазмоллаш кераклигини тушунтириш. Болаларга қўғирчоқни кийимини ювиш орқали сувга эҳтиёткорлик муносабатда бўлиш, сувни исроф қилмаслик, сувни тежаш ҳақида тушунча бериш.

6-мавзу: Ўсимликларини парвариш қилиш. Болаларнинг полиз ўсимликлари ҳақидаги билимларини мустаҳкамлаш. Болаларнинг полиз ўсимликларига бўлган қизиқишлари ва уларни парваришлаганга бўлган иштиёқларини ривожлантириш. Болаларга ўсимликларини парвариш

килишда оқар сувлардан фойдаланиш, ичимлик сувини тежаш, сувни исроф қилмаслик ҳақида тушунча бериш.

7-мавзу: “Сув кимга керак?” таълимий ўйин. Сув оби- ҳаёт эканлиги, сув инсонлар, ҳайвонлар, ўсимликлар учун кераклиги, сув бўлмаса ҳаёт бўлмаслиги, инсонларнинг ундан ичиш, ювиниш, дехқончилик, чорвачилик, қурилиш ва ҳоказоларда фойдаланиши. Сувни асраш, оқар ариқларни тоза сақлаш, ахлат ташламаслик, сувни исроф қилмаслик, ундан оқилона фойдаланиш ҳар биримизнинг бурчимиз эканини тушунтириш. Сувнинг инсон ҳаёти учун зарурлиги, инсонга ҳузур, табиатга гўзаллик бағишлаши, энг бебаҳо бойлик эканлиги ҳақида тушунча бериш. Сувни исроф қилмаслик, уни асрашга оид мақол, ҳикоялар айтиб бериш, расмлар орқали тушунтириш давом этиш.

8-мавзу: Ў.Хошимов “Томчи ҳақида эртақ”. Болаларни адабий эртаққа қизиқтириш, маъносини тушунишларига ёрдам бериш. Сувнинг ер ва осмон оролигида айланиши ҳақида тушунча бериш. Болаларни мантикий фикрлашга ундаш. Ичимлик сувини тежашга ўргатиш.

9-мавзу: Сувни асраш ҳақида мақоллар ўргатиш. Болаларга сувни исроф қилмаслик, уни асрашга оид мақоллар айтиб бериш, мақоллар маъносини расмлар орқали тушунтириш. Болаларнинг сувни исроф қилмаслик, уни асраш кераклигини тушунишларига эришиш.

Масалан: “Газ ўта фойдали, уни тежаш зарур” эканлиги ҳақида:

1-мавзу: Табиий газдан фойдаланишимиз, аммо ундан эҳтиёткор бўлиш лозим. “Онамиз-пазанда”, аммо газсиз овқат пишмайди. Сухбат. Болаларни ота-онасига ошхона ишларига ёрдам беришга одатлантириш. Ўзи қилган ишнинг бошқаларга фойдаси борлигини билишга, бошлаган ишини охирига етказиб, ҳаммага ёқадиган бўлишга ундаш. Меҳнатнинг натижасини кўрганда қувонишни тушунтириш, меҳнатга тўғри муносабатни тарбиялаш. Ошхона асбобларидан эҳтиёткорона фойдаланишга ўргатиш. Болаларга газ ажойиб ва арзон ёнилғи экани ҳақида тушунча бериш. Табиий газ захарли экани, қундалиқ турмушда газдан фойдаланишимиз, ундан эҳтиёткор бўлиб фойдаланишимиз кераклиги ҳақида тушунча бериш. Болаларга ошхонада газдан нотўғри фойдаланилса, катта ҳавф туғдириши, кўпдан кўп фалокатлар чиқаришини, шу сабабдан газ плитасига яқинлашмаслик ва турли муруватларини бекордан бекорга бурамасликни уқтириш; Газ ҳидини сезишлари билан дарҳол катталарга айтиш зарурлигини билиш ҳақида тушунча бериш.

2-мавзу: Газ билан тўғри муносабатда бўлиш. Айрим ҳолатларда

газдан тўғри фойдаланишга ўргатиш ва улардан кераксиз жойда фойдаланишни ман қилиш. (гугурт, газ плитасини ёқиш, печка ёқиш) Болаларга уй- рўзғорда фойдаланишда ҳавф туғдирадиган нарсалар: қатъиян тақиқланган нарсалар: гугурт, газ плитасини ёқиш, печка ёқиш, электр розеткалари ва электр жиҳозлар билан таништириш. Газни тушунган ҳолда қўллаганда оилалар учун ўта фойдали экани, уларнинг оила юмушларини енгиллаштириши, агарда улардан нотўғри фойдаланилса, катта ҳавф туғдириши, кўпдан кўп фалокатлар чиқаришини, шу сабабдан газ плитасига яқинлашмаслик ва турли муруватларини бекордан бекорга бурамасликни уқтириш, газ ҳидини сезишлари билан дарҳол катталарга айтиш зарурлигини билиш.

3-мавзу: Ўт ўчирувчилар меҳнати билан таништириш. “Ўт ўчирувчи” касби ҳақидаги билимларни аниқлаш. Одамларни ҳавфхатардан муҳофаза қилаётган ташкилотлар ишлари билан таништириш. Кишиларнинг мол- мулклари ва ҳаётларини ҳавф остида қолишига нималар сабаб бўлиши ҳақидаги тушунчаларга эга бўлишларига эришиш. Ўт ўчиришда замонавий асбоб-ускуналар билан таништириш. Нима учун хизмат қилишини ўргатиш.

4-мавзу: “Ёнгин” шеърини ўқиб бериш. Болаларга шеърни ўқиб бериш орқали гугурт билан ўйнаш ёнгинга олиб келишини, ёнгин - ҳалокат, қулфат экани ҳақида расмлар орқали тушунча бериш. Ёнгиннинг келиб чиқиш сабаблари ва олдини олиш йўллари ҳақида тушунча бериш. Ёнгинга қарши қонун-қоидалар билан таништириш. Болаларга гугурт ўйнамаслик, газ плитасига яқинлашмаслик ва турли муруватларини бекордан бекорга бурамасликни уқтириш, газ ҳидини сезишлари билан дарҳол катталарга айтиш зарурлигини билишга ўргатиш.

5-мавзу: “Ҳаётда учрайдиган тасодифий вазиятлар” суҳбат. Болаларга тасодифий вазиятлардан чиқиш учун телефондан фойдаланиш қоидаларини, таниш ва яқин инсонларнинг телефон рақамларини билишларини ўргатиш. Болаларни телефон билан ўйнашни тасодифан телефон қилишдан фарқлашга ўргатиш. Телефон орқали ҳақиқий сўзлашишни махсус машқларда мустаҳкамлаш ва ота-оналар билан ҳамкорликда иш олиб бориш.

6-мавзу: “Оила” тарбиявий ўйин. Оила ўйини орқали асосий эътиборни гугурт ўйнамаслик, газ плитасига яқинлашмаслик ва турли муруватларини бекордан бекорга бурамасликни уқтириш, газ ҳидини сезишлари билан дарҳол катталарга айтиш зарурлигини билиш ҳақида болаларга тушунча бериш.

7-мавзу: “Лолахон қандай овқатланади” таълимий ўйин. Болаларни овқатланиш одобига ўргатиш. Болаларни овқатланиш вақтида ишлатиладиган жомлар билан таништириш ва сўз луғатини бойитиш. Ўйин давомида

ошхонада болаларга қатъиян тақиқланган нарсаларни: гугурт ўйнамаслик, газплитасини ёқмасликни тушунтириш.

8-мавзу: «Тежамкорлик- яхши одат» суҳбат. Тежаш — бу нарсаларни исроф қилмаслик, уни қадрлаш, ҳар бир буюмни ўз меъёрида ишлата билиш эканлиги, исрофгарчиликка йўл қўймаслик, режалилик ҳар бир оилага қут- барака, бахт-саодат олиб келиши ҳақида тушунчаларини мустаҳкамлаш. Исрофгарчиликнинг охири ночорлик, хор-зорликка олиб келишлишини иривоят, ҳикоятлар орқали тушунтириш. Намунавий машгулот ишланмаси.

9-Мавзу: Ибрагимованинг «Чирок» ҳикоясини ўқиб бериш. Мақсад: Болаларга ҳикоя мазмунини тушунишларига эришиш. Болаларга чирок орқали уларимиз ёруғ, дилларимиз равшан эканини тушунтириш. Чирокни тежаш ваундан оқилона фойдаланиш кераклиги ҳақида тушунча бериш. Кундуз кунлари чирокни ўчириш, чирокни тежаш, чирок ёкиш тугмаларини бекорга ўйнамаслик, ундан оқилона фойдаланишга ўргатиш. Керакли жихозлар: Мавзуга мос мазмунли расмлар Машгулотнинг бориши. Тарбиячи: Болалар, қандай уйни ёруғ уй деймиз? Чирокни қайси вақтда ёқамиз? Уйингизда ҳамма хоналарнинг чироклари бир вақтда ёқиларми? Ким беҳуда чирок ёқилиб туришини олдини олади?

Ҳозир мен, сизларга Замира Ибрагимованинг «**Чирок**» ҳикоясини ўқиб бераман. Болалар, агар ҳикояни яхшилаб эшитсангиз, ёниб турган ортикча чирокни ўчириб қўйиш, электр токини тежаш, яъни исроф қилмаслик эканини билиб оласиз. (Ўқитувчи 1-синф ўқувчиларига ҳикояни ифодали ўқиб беради).

Замира Иброҳимова **“ЧИРОҚ – ЁРУҒЛИК”!**

Умар билан Абдусамад баҳор келса саккиз ёшга тўлади. Улар қўшни яшайди, мактабга ҳам бирга боради. Улар ҳозирпарта устига ёйилган кизил, сарик, кўк кубиклардан уйча қуришарди. - Мен уйимни қуриб бўлдим. Қара, чиройлими? – деди Умар. - Вой, росдан ҳам чиройли уй қурибсан, - деди астойдил севиниб Абдусамад. - Агар-чи, уйдаги ҳамма чирокларни ёкиб қўйсам, уй яна ҳам чиройли, ёп-ёруғ бўлади. - Мен уйдаги ҳамма чирокни

баравар ёқмайман. Дадам, “Чирокни ўчириб юргин. Электр токини исроф қилма!” деганлар.

- Ҳм-м, даданг, ёп-ёруғ уйни ёмон кўрар эканлар-да, - деди Умар маскаралагандек. - Ҳеч ҳамде. Ўзинг ёмон кўрасан. Мени дадам ёруғ уйни росдан яхши кўрадилар, - деди жаҳлланиб Абдусамад. - Нега бўлмаса чирокни ўчириб юр!, - дейдилар. - Чирок бекорга ёниб турса, у исроф бўлади-ку, шуни ҳам билмайсанми? - Кўп-п чирок ёниб турса, ҳамма жой чараклаб кетади, билдингми? - деди бўш келмай Умар. Тортишувга эимдан қулоқ солиб турган синф ўқитувчиси – Башорат опа болаларнинг ёнига келди, ва дедилар: Умаржон, болажоним, чараклаган, ёп-ёруғ уйни, ёруғликни биз ҳаммамиз яхши кўраемиз. Тўғрими, болажонлар. Партада ўтирган болалар “Тўғри!” деб тасдиқлашди. - Лекин, асалтойларим, Абдусаматга дадаси жуда яхши, керакли нарсани ўргатибди. Электр токини тежаш керак. Шунда уйимиз ҳамиша ёруғ бўлади. - Тежаш... нима у? – хайрон бўлиб сўради Умар. - Ёниб турган ортикча чирокни ўчириб қўйсанг, электр токини тежайсан, яъни исроф қилмаган бўласан, - деди Башорат опа жилмайиб. - Жўмракдан оқиб ётган сувни ўчириб қўйсанг, сувни тежаган бўламиз-а, Башорат опа, - деди Муниса. - Баракалла, ширин кизим! Сув, электр токи, овқатларимизни пиширадиган, чойимизни қайнатадиган табиий газ бизга берилган улуг неъматлардан биридир. Уларни исроф қилмай, тежаб ишлатиш энг яхши одатлардан бири ҳисобланади. Сизлар яхши, чиройли одатларга амал қилишни ёқтирасизми? - Мен ёқтираман, - деди Умар. - Мен ҳам яхши боламан, - деди кўзлари чакнаб Ҳасан. Гуруҳдаги бошқа болалар ҳам қувноқлик билан уларнинг гапига қўшилди. - Ундай бўлса, келинлар, биргаликда қайтарамиз. Башорат опа донадона қилиб, аста такрорлади: - Чирок – ёруғлик! Сув - ҳаёт! Биз ҳаётни, ёруғликни яхши кўраемиз. Уларни бекорга исроф қилмаймиз! Болалар устозларининг сўзларини ўқтам овозда, баралла қайтаришди. Бугун синф ўқувчилари, айниқса Умаржон электр токини исроф қилмаслик ҳақида ана шундай чиройли сабоғ олди. - Ўқитувчи: Баракалла ўқувчилар, сув, электр токи, овқатларимизни пиширадиган, чойимизни қайнатадиган табиий газ бизга берилган улуг неъматлардан бири. Уларни исроф қилмай, тежаб ишлатиш энг яхши одатлардан бири ҳисобланади. Сизлар, бундан буён ёниб турган ортикча чирокни ўчириб қўйсангиз, электр токини тежаган бўласиз, электр токи тежалганда уйимизда ҳамиша чирок ёниб туради. Жўмракдан оқиб ётган сувни кўрсангиз, ўчириб қўйинг, сувни тежаган бўласиз. Сув ҳамма учун керакли неъмат. Сувсиз ўсимликлар ўсмайди, одамлар, ҳайвонлар сувсиз

яшай олмайдилар. Ичимлик сувини тежаб ишлатсак, ичимлик суви ҳаммага етади, тугаб қолмайди. Доимо, ана шундай яхши одатларга амал қилинг. Бундай тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик қилишнинг юқорида кўрсатилган шакл ва усулларида тўғри фойдалансак ўқувчи онгида бундай билимлар узоквақт сақланиш имконини беради. Бу эса бошланғич синф ўқувчилари учун ниҳоятда зарурий билимлар ҳисобланади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Кўхна Шарқда бозор минг йиллардан бери халқнинг юкини елкасида кўтариб, бозор-ишлаб чиқариш билан истеъмолчинин боғловчи олтин кўприқдир. Бутун жаҳон тарихида Туркистон тижорати кечмишидан энг нурли из бўлиб қолган босқич қадимий

— Буюк Ипак йўлидир. Шарқ тарихидан бизга мерос бўлиб кенлаётган, савдогарлик туркий халққа хос бўлган алоҳида қобилиятдир. Бугун ҳам янги Ўзбекистонда бу борада жуда кўплаб ишлар қилинмоқда. Шундай экан ҳаётга кириб келаётган ўқувчи-ёшларни бозор одобига мослаштириш, ўргатиш ва тарбия бериш бу давр талабидир. Дунёдаги ҳар бир халқнинг тил-забони ўзгача бўлгани каби, миллий хулқ-атвори, одоб-ахлоқи, феъл-атвори, муомала муносабати, турфа урф-одатлари билан ҳам ажралиб, фарқ этиб туради, лекин умуминсониятга хос бўлган меҳр-мухаббат, ҳаё-иффат, раҳм-шафқат, ҳурмат-иззат ва қадр-қиммат деган туйғулар борки, бу ҳамма миллатлар учун бирдек гўзал фазилат ҳисобланади. Бозор деган жойнинг табарруклиги одамлар эҳтиёжини қондирадиган эл дастурхони бўлиши билан бирга, ҳеч бир миллат ажратмай, ҳеч кимни камситмай барчани ўзига қорлайди. Бозорга қайси миллат-элат кириб келмасин, ҳаммаси бир инсон сифатида ўзаро муомала-муносабатда хушмуомала, ширинсўз ва адолатли бўлишлари табиий ҳолдир, шундан келиб чиқиб бозор — ҳамманики, насиба — эгасиники, ҳар ким насиб қилганини олади, дейишимиз жоиздир. Бозорнинг турли-туман одоб-қоидалари борки, улардан баъ зиларини қуйида баён этдик, "Савдогар-сотувчиларга" ва "Харидор муштарийларга" деган уғитларга амал қилиб, ўзларига керагини олади деган умиддамиз. Бозорга Оллох таоло бахт-барака ато этцин! Бозорни — саришта, одамларни фаришта деб билинг. Бозорда баланд овозда бакириб-чақирманг, ҳаё-иффатингизни сақланг. Ҳисоб-китобда бир-бирингизга хиёнат қилманг, хиёнат баракани учиради. Демак Шарқда азалдан бозор одобига амал қилишган.

6. ЎҚУВЧИЛАРИГА ТАДБИРКОРЛИК, ТЕЖАМКОРЛИК ВА ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯ ТУШУНЧАЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ОИЛА БИЛАН ҲАМКОРЛИК ҚИЛИШНИНГ МИЛЛИЙ ҚАДРИЯТЛАРИМИЗГА МОС КЎРИНИШИЛАРИ ВА ТУЗУЛИШ

Бошланғич синф ўқувчиларда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тушунчаларини шакллантириш ва тарбиялашда оила билан ҳамкорликнинг миллий қадриятларимизга хос тузулиш функцияларига тўхталар эканмиз бу борада Қурони Карим ва Ҳадислардаги иқтисодий тарбия, Ибн Сино ва Юсуф Хос Ҳожибнинг иқтисодий қарашлари алоҳида аҳамиятга эгадир.

Марказий Осиё буюк донишмандларининг фалсафий ва ижтимоий таълимотларидаги иқтисодий мерослари умуман кўп жихатли ҳамда мазмунан бойдир. Марказий Осиё олимлари гўз аллик масаласига ўз даврида энг муҳим муаммоларидан бири эканлигини таъкидлаш билан унинг моҳиятини очиш учун интиланлар. Ўлкамизда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тушунчаларини шакллантириш ва тарбиялашда оила билан ҳамкорликнинг ривожланиши ҳақида сўз юритилар экан, уларнинг ижтимоий ва иқтисодий ғоялари ҳар доим ўтмишда авлоддан-авлодга ўтиб келаётган қимматли ўғитлари ва қадриятлар ҳаёт билан доимо ҳамбарчас боғлиқлиги маълум.

Ота-боболаримизнинг ўз фарзандларини тежамкор бўлишга ундаганларини халқ оғзаки ижоди мисолида ҳам кўришимиз мумкин. Масалан, тежамкорлик мавзусида халқ мақолларида ҳам ўз аксини топган. Зеро, бу мақоллар юз йиллар давомида авлоддан-авлодга ўтиб, халқнинг дилида сақланиб келган. Мақоллар кишиларнинг тарихий тажрибаси сифатида кўпгина синовлардан ўтиб шаклланади ва чуқур маъно касб этади. Мана уларнинг айримлари: "Тежаган-бирга бирни қўшар, тежамаган бирини ҳам бой берар", "Пул топиш учун куч-қувват керак, тежамх учун-фаҳму-фаросат", "Ўзингизникини бир бор тежаманг, халқникини минг бор тежа", "Тежамлигу расомадлик-ака-ука, тўғрилигу ҳалоллик-опа-сингим", "Тежамкор-олқиш олар, исрофгар койишга қолар" ва ҳоказо.

Ҳаттоки, ота-оналаримиз тежамкорлик руҳида тарбиялаш вазифасига фарзандларининг бахтли-саодатли бўлишнинг бир шarti, ахлоқий тарбиянинг бир кўриниши сифатида қараганлар.

XXI аср бошига келиб ер юзида бир неча миллион хил товар нафақат миллий бозорда, балки халқаро бозорда ҳам айирбошланди. Бозорнинг

афзаллиги шундан иборатки, у чекланган ресурслар шароитида эҳтиёжларни кам меҳнат сарфлаган ҳолда ва тўлароқ кондириш имконини беради. Бозор кўрсатадиган хизматларга зарурат бўлганидан у доимо кенгайиб боради, бозор алоқалари дамига тобора кўп ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчиларни тортилади.

Маҳаллий бозор — бу кичик ҳудуддаги бозор бўлиб, унинг иштирокчилари шу ерли сотувчилар ва харидорлар бўлади. Бубозорда асосан маҳаллий товарлар олди-сотдиси юз беради. Ҳудудий бозор — бу бир неча чегарадош ҳудудлар доирасидаги бозор бўлиб, маҳаллий бозорлар мажмуасидан иборат.

Миллий бозор — бу муайян мамлакатнинг миллий чегараси доирасидаги, яъни мамлакатнинг ички бозори. Бу бозор миллий иқтисодиётнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Унинг иштирокчилари муайян

мамлакатдаги барча товар ишлаб чиқарувчилар, истеъмолчилар ва улар ўртасида турган воситачилардан иборат.

Миллий бозор мамлакатдаги барча бозорларни бирлаштиради, бу ерда миллий пул харид учун ягона тўлов воситаси бўлиб хизмат қилади. Миллий бозор давлат ҳимоясида бўлади. У очик бозор, унга кириб келиш, ундан чиқиб кетиш эркиндир.

Давлатлараро бозор — бу икки ва ундан кўп мамлакатларнинг ўзаро бозори бўлиб, бунда турли мамлакатлар фирмалари ва давлат идоралари катнашади. Бу бозорда товарни бевосита истеъмол этувчилар — хонадонлар катнашмайди. Бу бозор чегарадош давлатлар бозори бўлиб, бу ерда шу мамлакатларда яратилган товарлар, четдан келтирган товарлар олди-сотди қилинади. Айтилган мамлакатларда чегара олди савдо-сотиғи кенг тарқалган бўлади.

Жаҳон бозори — бу дунё мамлакатлари ўртасидаги савдо-сотик муносабати. Бу бозорда тараққиёт даражаси, бинобарин Товар ишлаб чиқариш салоҳияти ҳар хил мамлакатлар катнашади. Улардан бири тайёр маҳсулотлар етказиб берса, бошқаси хом ашё ва ёқилғи каби ресурсларни бозорга чиқаради. Бунда нархнинг моҳияти ва функцияси бениҳоят катта. Бозорда товар ва хизмат харид этилган чоғда бунга қанча пул тўлаш кераклигини нарх белгилайди. Нарх арзон бўлса пул камроқ тўланади, нарх қиммат бўлса пул кўп тўланади. Эркин бозор нархларининг юзага келиши омили куйидагича шаклланди. Биз биламизки, эркин рақобатли бозор ва монопол бозорлар бор, бу ерда нархлар турлича бўлади. Лекин бундан катъий назар ҳамма ерда

нархларнинг шаклланишига таъсир этувчи умумий омиллар амал қилади. Булар: харажат, талаб, таклиф ва рақобатдир.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, Кўҳна Шарқда бозор минг йиллардан бери халқнинг юқини елкасида кўтариб, бозор-ишлаб чиқариш билан истеъмолчининг боғловчи олтин кўприқдир. Бутун жаҳон тарихида Туркистон тижорати кечмишидан энг нурли из бўлиб қолган босқич қадимий

— Буюк Ипак йўлидир. Шарқ тарихидан бизга мерос бўлиб кенлаётган, савдогарлик туркий халққа хос бўлган алоҳида қобилиятдир.

Бугун ҳам янги Ўзбекистонда бу борада жуда кўплаб ишлар қилинмоқда. Шундай экан ҳаётга кириб келаётган ўқувчи-ёшларни бозор одобига мослаштириш, ўргатиш ва тарбия бериш бу давр талабидир. Дунёдаги ҳар бир халқнинг тил-забони ўзгача бўлгани каби, миллий ҳуқуқ-атвори, одоб-ахлоқи, феъл-атвори, муомала муносабати, турфа урф-одатлари билан ҳам ажралиб, фарқ этиб туради, лекин умуминсониятга хос бўлган меҳр-муҳаббат, ҳаё-иффат, раҳм-шафқат, ҳурмат-иззат ва кадр-қиммат деган туйғулар борки, бу ҳамма миллатлар учун бирдек гўзал фазилат ҳисобланади. Бозор деган жойнинг табарруқлиги одамлар эҳтиёжини қондирадиган эл дастурхони бўлиши билан бирга, ҳеч бир миллат ажратмай, ҳеч кимни камситмай барчани ўзига қорлайди. Ҳар қандай шароитда бошланғич синф ўқувчиларида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тушунчаларини шакллантириш ва тарбиялашда оила билан ҳамкорлиқнинг миллий қадриятларимизга хос функцияларига эътибор берар эканмиз, бу борада тижорат ва тадбиркорлик ҳунари-муқаддаслигини асослашимиз лозим.

"Ҳаромдан топганинг-ҳаромга кетади, ҳалолдан топганинг лаззатли бўлади"
(Мақол).

Инсон ҳаёт экан, яшаш учун курашади. Бу курашнинг тагида эса меҳнат ётади ва у жисмоний, ақлий, илмий меҳнат каби турли хил шакл ва кўринишларда бўлиши мумкин. Тижорат, тадбиркорлик, бугунги тил билан айтганда **"Бизнес"** бозор иқтисодиётининг энг муҳим меҳнат турларидан.

Ақлли болалар вақтларини бекор ўтказмайдилар, ғайрат билан ўқийдилар, ишлайдилар, олтинга тенг вақтларини кадрлайдилар, кунининг ҳар лаҳзаси улар учун ҳисобли. Донишмандларни ҳам улуглиққа элтган нарсалар вақтдан унумли фойдаланиш бўлган. Инсонни бахтли қилувчи ва умрини безатган ҳам вақтдир.

Бозор муносабатларига ўтиш даврида қийин иқтисодий ҳолатга тушиб қолишга таъсир қиладиган омиллардан бири, бу халқ оммасида иқтисодий тарбиява ҳуқуқий билимнинг етишмаслигидир.

Иқтисодий равақ асосан иқтисодий билим ва тарбия орқали амалга оширилиши барчага аён бўлиб, у, энг аввало, жамиятимизнинг келажаги бўлган ёш авлодни иқтисодий билим ва тушунчалар билан қуроллантириш, уларда иқтисодий масалаларга қизиқиш уйғотиш, ерга эгалик қилиш, ўз касбига, ҳунарига садоқатлилиқ каби ҳисларини тарбиялаш орқали амалга оширилади.

Мустақиллик маънавияти ҳақида фикр юритар экан, биринчи Президентимиз И.А.Каримов шундай деган эди: **"Маънавият деганда, авваламбор, одамни руҳан покланишга, қалбан улғайишга чорлайдиган, инсон ички дунёсини, иродасини бақувват, иймон эътиқодини бутун қиладиган, виждонини ўйғотадиган кучни тасаввур қиламан"**¹³

Бунинг учун бизда барча имкониятлар мавжуд. Хусусан, Ўзбек халқи қадимдан ота-боболарнинг урф-одатларини, миллий қадриятларимизни изчил давом эттириб, ҳаётда яшашнинг ҳалол сир-асрорларини мукамал эгаллагани, ҳеч қачон, ҳеч бир жойда ва ҳеч кимга муте бўлмагани, боқимонда ҳолга тушмагани барчага аён.

Шу маънода иқтисодий тарбиянинг негизи ҳисобланган тадбиркорлик ва тежамкорлик инсон ҳаётида муҳим саналсада, унинг негизи бўлган савдогарлик ҳунари ҳам ҳамиша муқаддас ҳисобланиб, унга ҳаллолик рамзи деб қаралган. Савдогарлик сўзи маъносига келсак у худди заргар, мисгар, дурадгор каби касб-ҳунарни англатади, демак савдогарлик ҳам касб-ҳунардир. Буни ҳам эплайдиган ва шу соҳага қобилияти бор одам қила олади. Савдогарлар халқнинг туриш-турмушини, рўзгор ҳаридини, талаб-эҳтиёжини яхши биладиган, йўқни-йўндирадиган, бозор пештахталарини зарур моллар билан тўлдирадиган, эл-юрт ҳожатини чиқарадиган, эпчил ва уддабурон фидойи кишилардир.

Тасаввур қилинг, бир тадбиркор, тижоратчи ёки савдогар хорижий мамлакатдан мол келтириб бозорни тўлдирса, мўл-кўлчилик қилса, келтирилган мол-ҳолини сотишда нарх-навони инсоф, диёнат билан қўйса бундан улуг касб-ҳунар бўлмаса керак. Бу ерда одамларга моддий имкониятлари яратиш билан бирга, бир вақтнинг ўзида савдогарнинг ҳам моддий даромадларини ошириш назарда тутилади. Дарвоқе, бу касбнинг

¹³ Туркистон, газетаси 1999 йил, 2 февраль.

тарихи узоқ замонларга бориб такалади. Қадимий Хитой манбаларида кўрсатилишича, милoddан аввалги II-I асрларда Бактрия замини "Дахя"-деб аталиб, унга Амударёнинг ўрта оқими: ҳозирги Ўзбекистоннинг жанубий қисми, Тожикистоннинг жанубий туманлари, Туркменистоннинг шарқий қисми ва Шимолий Афғонистон ҳудудлари кирган. Бу ерда аҳоли савдо ишларида мохир - деб баҳоланган. Турон заминидан ҳатто ёш болаларни савдо ишларига ўргатиш одат-анъана бўлганлиги тарих китобларида битилган. Масалан, қадим давлрларда ўспиринлар Самарқанд шаҳри бозорларида савдога тортилиб, ҳар томонлама тижоратга ўргатилган. Улар чет тилларини ўзлаштириб ўзоқ юртлардан келган савдогарлар билан исталган тилда тилмочларсиз гаплашиб савдо қила олганлар. Демак, минг йиллар илгари савдо-тижорат билан шуғулланиб келган халқлар савдогарлик касб-ҳунари савобли вақутлуг юмуш эканини ақл-заковат билан чуқур ҳис этганлар. Хусусан, Туркистон тижорати тарихда ўчмас из қолдирган "Буюк Ипак йўли"да ўзбек савдогарларихам жавлон урганлар, савдо-сотикнинг сир-асрорларини пухта эгаллаганлар.

Шуни алоҳида қайд этиш жоизки, Ўзбекнинг савдогари ҳеч қачон фақат ўзининг бойишини кўзлаб, мол ва буюмларни оморларга яшириб қўйиб, танқислаштириб, сўнг нархини кўтариб, халқни қақшатиб бойиган ёки халққа хиёнат қилган эмас. Аксинча, юртлардан-юртларга, шаҳарлардан-шаҳарларга зарурий мол-буюмларни ахтариб йўл азобини тартиб келтирган, халқнинг эҳтиёж-талабини қондирган, савоб-дуо олишган, шунинг учун ҳам уларнинг савдо-сотик ишлари баракали ва файзли бўлган, ўзлари ҳам иззат-ҳурмат кўрганлар. Ҳатто хорижда савдогарлар турли-туман юкларни катта туя қарвонларида олиб келганларида уларни мамлакат подшолари, шаҳар ҳокимлари, уламою-фузалолар, бутун халқ тантана ва қувонч билан кутиб олганлар. Ўз навбатида савдогар савдонинг нонини ҳалоллаб егани учун кўплар уни касб-ҳунар билиб уни эгаллашган ва садоқат эътиқод билан халққа хизмат қилишган. Савдогарлик касб бўлиш билан бирга покиза ҳунар ҳисобланган. Унинг тартиб-қоидаларини муқаддас - деб билганлар, савдодан келадиган фойда ҳалол бўлишини дилда маҳкам сақлаганлар. Чинданда, савдо ҳам ҳалол меҳнат бўлиб покизалик билан адо этилса, мўл-кўлчилик ризқ-насиба ва кут-барака топилади. Ўзбек халқи савдогарчилиқнинг ҳамма фазилат ҳосиятлари туб моҳиятини яхши тушунгани учун қадимдан ота-боболаримизнинг бу касб-корларини эъзозлаб келган.

Бугунги ва келажак авлод ҳам ҳамиша ота-боболаримиз одатларига содиқ қоладилар ва бу касбни поклик, ҳалоллик рамзи - деб биладилар.

Бунга шубхамиз йўқ. Нега деганда , бугун Ўзбекистонда тадбиркор, тижоратчи ва савдогарга қонун доирасида ҳалол фаолият юритишлари учун барча шарт – шароитлар яратиб берилган. Жумладан, уларга имтиёзли кредитлар бериш, айрим солиқларидан қисман ёки тўла озод қилиш, бож солиғини камайтириш ва бошқалар шулар жумласидандир.

Агар инсон молу-дунёга хирс қўйган бўлса, бундай кишилар савдогарлик касбида узоқ ишлай олмайдилар. Инсон ҳалол меҳнатга, пешона тери билан топилган бойликка шукрона айтиши керак. Ҳар бир одам ўз касби-ҳунари туфайли ўз имконияти ва ўз иқтисодига яраша ишлаб, ундан топган бойлигидан эҳтиёжига яраша фойдаланса, ҳалоллик билан ҳаёт кечирган бўлади.

Унутмайлик одамлар ризки-насибасининг муътабар даргоҳи бўлмиш бозорлар ва дўконлардаги олди-сотди ишларида ҳоҳ сотувчи, ҳоҳ харидор бир-бирига хиёнат қилмаслиги керак. Тижоратда сотувчи харидорни алдаса, тош-торозудан ва ўлчовдан ўриб қолса, сотилаётган нарсаларининг айбини яшириб бир амаллаб харидорга ўтказиб юборса, гуноҳ бўлади. Харидорга нарсасотганда ҳақини аниқ ҳисоб-китоб қилиб олиш, унинг нарсасини танлашда ёрдам қилиш савоб бўлади.

Жаноби пайғамбаримизнинг "Ўзингизга раво кўрган нарсани бошқабировларнингизга ҳам раво кўрмагунингизча мўмину комил бўла олмайсизлар" деган ҳадислари айни шунга қаратилган.

Ҳалоллик ҳақида машҳур муҳаддислардан имом Або Муслим шундай бир ривоятни келтирдилар: "Кунлардан бир кун Расулulloҳ(с.а.в.) бозорда бугдой сотаётган одамнинг олдида ўтиб қолдилар. Сотувчи олдида тўхтаб қўлларини бугдой халтасининг ичига тикиб кўрдилар. Қўллари нам бўлиб чикди. Шунда Расулulloҳ сотувчига қараб: "Бу нимаси? дедилар. У одам: "Ёмғир теккан эди, ё Расулulloҳ", - деб баҳона қилган бўлди. Он ҳазрат айтдиларки: "Ёмғир теккан бўлса, нега ташқарига чиқариб қўймай, ичига яшириб қўйдинг? Ахир одамлармолини яхши ёмонини билиб, кўриб, ундан кейин харид қилсинларда. Кимки бизни алдаса, у биздан, яъни мусулмонлардан эмас", - деб қўйган бўлибтилар". Бундан кўринадики, бугунги кунда бозорларда олди-соттида қилинадиган хийла-найранглар, хиёнатлар, бировларнинг ҳақларидан юлиб-юлқибқолишлар, "бир"га олиб, "ўн"га пуллашлар жуда "азим" гуноҳ ҳисобланади. Бундай кишилар Аллоҳ олдида ҳам, бандаси олдида ҳам қолаверса виждони олдида ҳам муттаҳамдилар.

Савдогарлик ҳалоллик ва поклик касбидир, уни мукаддас - деб

билайлик ва ёшларни ҳамиша бунга одатлантирайлик. Шу маънода, бугунги кунда, бозорда савдо билан шуғулланувчи ёшларимизга савдогарлик сири ва касбини улуглаб, халққа маданий хизмат қиш ҳалоллик ва поклик бу касб-ҳунарнинг негизи эканлигини эслатиб ўтмоқчимиз. Албатта бундай қонун, қоида ва талабларга амал қилган савдогар, тижоратчи ва тадбиркор эл назарига тушади, ўз меҳнатидан ўзи, жамият ва давлат манфаат кўради. Бошланғич синфдан бошлаб ўқувчиларга тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларни шакллантириб ва ўргатиб бориш, уларни келажақда умид билан бу касбларни эгалаш имконини беради.

Маълумки, тарбия, жумладан, иқтисодий тарбия энг аввало оиладан бошланади. Ҳар қандай жамиятнинг ҳужайраси бу оила ёки уй, хонадон ҳўжалиги бўлиб, у айнан хонадоннинг аҳволи, турмуш даражаси ва охир-

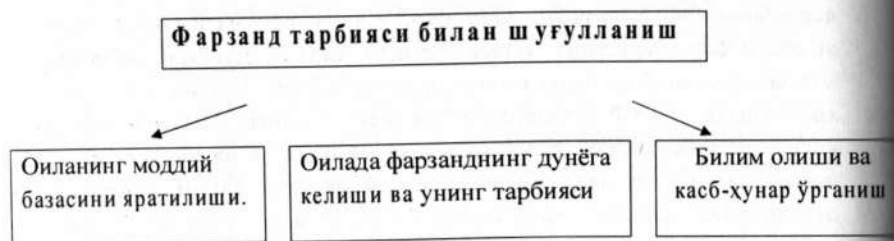
оқибат унинг ҳолати бутун бир мамлакатнинг ҳолатини, тараққиёт даражасини ифодалаб беради. Оиланинг вужудга келиши меҳнат унумдорлигининг ўсиши билан боғлиқ. Жамият тараққиётининг маълум бир даврида инсонлар меҳнат унумдорлиги ўсиши туфайли жамоадан ажралиб чиқиб, алоҳида яшаш имкониятига эга бўлганлар. Аёл ва эркак биргаликда яшаб, фарзанд кўриб, уларни вояга етказиш, биргаликда меҳнат қилиш, яшаш учун зарур бўлган маҳсулот ишлаб чиқаришни амалга ошириш билан уй ҳўжалиги вужудга келган. Оила тушунчаси кўп асрлар давомида тубдан ўзгарди. Лекин унинг энг асосий вазифаларидан бири, бу зурриёт қолдириб, уни вояга етказиш, парваришлаш, тарбиялаш, турли хавф-хатарлардан ҳимоя қилиш қабилар ҳанузгача ўзгаргани йўқ. Ота-оналар фарзандлари учун ҳамма нарсага тайёр, ҳатто ўзларини қурбон қилишдан ҳам қайтмаганлар. Бу ҳақда ҳаётдан жуда кўп мисоллар келтириш мумкин. Шу ўринда, Ўзбекистон Республикаси Биринчи Президенти Ислам Каримовнинг «... ҳаммамизга аён бўлиши табиийки, оила соғлом экан – жамият мустаҳкам, жамият мустаҳкам экан – мамлакат барқарордир»¹⁴, деган фикрлари фикримиз исботидир. Оила – қариндошчилик алоқалари, қондошчилик ҳис-туйғулари орқали боғланган инсон (индивид)ларнинг ижтимоий, маънавий, рухий, иқтисодий эҳтиёжларини биргаликда қондирувчи кичик гуруҳдир. Оила ўз эҳтиёжларини илоҳи борича максимал даражада қондиришга ҳаракат қилади ва уни амалга оширади. У ишлаб чиқариш омиллари, ҳеч

бўлмаганда меҳнат омили эгаси ҳисобланиб, «инсон капитали» ни такрор ишлаб чиқаришни таъминлайди. Аниқ ҳаётда оила мустақил хўжалик юритувчи бир кишидан ҳам иборат бўлиши мумкин. Анъанавий равишда оила никоҳдан бошланади. Никоҳ жараёни мамлакатнинг тараққиёти, қабул қилинган конституция ва қонунлар, асрлар давомида шакллланган анъана, удумлар асосида амалга оширилган. Бу борада миллий кадриятларимиз асосида бериладиган билимлар бошланғич синф ўқувчиларда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологияси учун асосий манба ҳисобланади.

Деярли барча мамлакатларда оила қуриш учун бир-бирини танлаш жараёни ўхшаш бўлиб, мавқеи, билими, дини, ирқи ва бошқа қатор жиҳатлари билан бир-бирига мос келишига эътибор бериледи. Шунинг учун ҳам халқимизда «Қозониға яраша қопқоғи», «Тенг-тенги билан, тезак қопи билан» деган нақл айнан ана шу муносабатларни ифодалайди. Оила доирасида ҳар бир томон маълум бир юмушларни бажаришни ўз зиммасига олади. Деярли барча халқларда анъанавий равишда уй юмушларини бажаришни аёллар, оилани моддий жиҳатдан таъминлашни эркаклар ўз зиммаларига олишган. Ҳозирги тараққиёт бу анъанавий меҳнат тақсимотига ҳам ўз таъсирини ўтказиб, уни ҳар бир оила эр-хотиннинг ҳислатларидан келиб чиққан ҳолда ечишга ҳаракат қилади. Оилада ҳар икки томон оила фаолларини вужудга келтириш ва мустақкам моддий асосини яратишдан манфаатдордир. Оила ўзига ҳос инвестицион лойиҳа бўлиб, бир неча йилдан сўнг маълум натижага эришишга қаратилган. Бу жиҳатдан уни ўзига ҳос бизнесга, инвестицияга ўхшатиш мумкин. Юқорида айтиб ўтилганидек, инсонларни оила бўлиб яшашлари, улар учун рационал бўлиб, унда ҳар икки томон ўз нафлиликни максималлаштиради. Бунинг учун инсон яқка яшаганга қараганда никоҳда яшашнинг қандай афзалликлари ва камчиликлари мавжудлигини ҳисобга олиб, қарор қабул қилади. Уларнинг энг асосийларига эътибор қаратишга тўғри келади. Оилавий ҳаётнинг муҳим афзалликларидан бири моддий жиҳатдангина эмас, балки руҳий жиҳатдан ҳам қўллаб-қувватловчи, қариганда таянч бўладиган фарзандлардир. Жуда кўпчиликни ўйлантирадиган иккинчи томони эса эркинлик, мустақиллиkning чекланиши бўлиши мумкин. Умуман олганда, одамлар ҳеч қачон эркин эмас, чунки унинг фаолияти, ҳаёти бошқаларнинг ҳаракати, фаолияти билан боғлиқ, доимо уни ҳисобга олиш зарур, оилада эса ана шу ҳолат нисбатан тўғридантўғри ва кўпроқ бўлса, биргаликда

яшагандан сўнг, албатта бир-бирига мослашишни талаб этади. Оилавий масалаларга оид қарор қабул қилинганда одатда оила аъзоларининг фикри ҳам ҳисобга олинади. Одатда, оила аъзолари кўпчилик бўлса қарор қабул қилиш кийинроқ бўлади, узокроқ муддат талаб этилади, сабаби кўпчилик ўртасида бир фикрга келиб, қарор қабул қилиш кийин. Масалан, оддийгина оилани одам машина олиши учун умр йўлдошининг ҳам розилигини олиши керак. Яқка киши эса маблағи бўлса, ўзи истаган нарсасини сотиб олаверади. Ҳаёт кўрсатадики, намунали (идеал) оила аъзолари бир-бирларини ҳурмат қилади, севади. Дунёқарашини, кадр-қиммати ўлчови бир-бирига яқин кишилар қурган оила энг идеал оила ҳисобланади. Бундай оилаларда келажакда эл ҳурмат қиладиган комил инсонлар тарбияланади. Аниқ ҳаётда кўп жиҳатлари билан бир-бирига ўхшаш, лекин бир-бирини севмаган ёки аксинча қаттиқ севадиган, дунёқарашини, маънавий кадр-қиммати ўлчови жиҳатидан катта фарқ қиладиганлар ҳам оила қуриши мумкин. Кўпинча, маънавий жиҳатдан катта фарқ қилувчилар ўртасидаги никоҳ узокқа чўзилмайди, оила бузилиб кетади. Демак, ёшлар оила қуришда бир-бирларини ана шу фазилатларига диққат қаратишлари лозимлигини уқтириш лозим. Бозор иқтисодиёти шароитида оиланинг жамиятдаги ўрни янада ортади. Оила, яъни уй хўжалиги ниҳоятда мураккаб иқтисодий вазифаларни бажаради. У оилавий бизнес юритувчи, иш кучи-меҳнат омилини такрор яратувчи, яъни инсон капиталига инвестиция қилувчи, зарур даражада истеъмол талабини ҳосил қилувчи ва бошқаларни амалга оширувчи субъект ҳисобланади ва ана шу жараёнда оила жуда кўплаб муаммоларни ҳал қилади. Бозор иқтисодиётида ҳар бир оиланинг ўз манфаатларини қўзлаши юқори даражада бўлса-да, оилада қариндошчилик мажбуриятлари, қариндошчилик алоқаларида бегаразлик, ҳолис ёрдам бериш кучлидир. Фирмалар, корхоналар, ташкилотлар ўртасидаги алоқалар эса ички ва ташқи муносабатлар орқали амалга оширилади. Оила – уй хўжалиги фирмалар, корхоналарга ресурслар, яъни ишчи кучини етказиб беради. Фирмалар оилани товар ва хизматлар билан таъминлайди. Оиланинг ресурслари эвазига даромадлари истеъмол харажатларига тенг бўлиши керак. Даромад билан харажат тенглиги бутун иқтисодиётга ҳосдир. Бизга маълумки, бозор иқтисодиёти доиравий айланишида оила ёки уй хўжалиги турлитуман вазифаларни бажаради. Ужамият фаолиятининг барча жабҳаларини камраб олади ва жамиятда юз бераётган иқтисодий-ижтимоий жараёнларнинг йўналишини белгилаб беради. Оиланинг жамиятда тутган ўрни, у

бажарадиган вазифаларда намоён бўлади. Оиланинг бош вазифаси фарзанд тарбияси, уни комил инсон қилиб вояга етказишдир. Авлод давомчиси, иқтисодийёт учун иш кучи ва меҳнат омили такрор яратилади. Бошқача иқтисодий термин билан айтганда, инсон капиталига инвестиция қилиш жараёни нуқтаи назаридан, фарзанд тарбияси билан шугулланиш жараёнини қуйидаги уч жиҳатларга ажратиш мумкин:

(2-расм): Фарзанд тарбияси билан шугулланиш.

Оилада моддий базанинг яратилиши шундан иборатки, унда янги қурилган оиланинг моддий базаси яратилади. Яъни уй хўжалиги юритилиб, оиланинг даромади шакллантирилади. Ўзбекистонда бу жараён кўпинча мустақил эмас, балки ота-онанинг кўмагида амалга оширилади. Ота-она ўз фарзандини ўйлайди, беминнат ёрдам беради ва қўллаб-қувватлайди. Янги қурилган оиланинг кўпинча ҳам моддий, ҳам маънавий жиҳатдан ота-онанинг кўмагигатаяниши бир томондан янги оиланинг тажрибасизлигидан келиб чиқадиган муаммоларини ечишга ёрдам берса, иккинчи томондан бу жараённинг чўзилиб кетиши, уларнинг мустақил равишда муҳим қарорлар қабул қилиши, масъулиятни зиммасига олиши ва уни натижаси учун жавоб беришини чеклайди. Ҳамма нарса ўз-ўзидан бўлаётгандай туюлиб, ёш оила учун ҳаёт кечиришнинг осон йўлига ўтиб, кейин келажакда қаттиқ қийналиши мумкин. Оилада фарзанднинг дунёга келиши ва унинг тарбиясида ёш оилада фарзанд

кўриш, уларни тарбиялаш ва вояга етказиш амалга оширилади. Инсон капиталининг табиий асоси яратилади. Фарзанд инсонга чексиз бахт, қувонч, ҳис-туйғу, шодлик олиб келади ва уни бошқа ҳеч қандай неъмат билан таққослаб бўлмайди. Туғилган фарзанднинг келажакда қандай инсон бўлиши фақат ирсиятнинг натижаси эмас, балки унинг соғлиги,

таълим-тарбияси, иродаси, феъл-атвори, шароитга мослашиши, муҳими ижтимоий таълим- тарбиянинг мураккаб натижаси бўлиб юзага чиқади. Ҳар бир ота-она ўз оиласи учун жамият олдида жавобгардир. У қонун йўли билан эътироф этилган. Шунинг учун ота-оналар фарзандларига нисбатан маълум даражада ҳокимиятушлаб туриши ҳамда ўз оиласи олдида обрўга эга бўлиши керак. Оила аъзолари ҳуқуқий жиҳатдан муҳофазаланган жамиятнинг аъзоси бўлсалар-да, ота-оналар ва фарзандларининг оилада тутган ўрни тубдан фарқланади: энг аввало, биринчилари оила бошқарувчилари, иккинчилари эса оиладаги тарбияланувчилар ҳисобланади. Ҳар бир ота-она билиши, аниқ кўз олдида келтириши керакки, у оилада хоҳлаганини қила олмайди. Улар айнан фарзандларини тарбиялаши, вояга етказиши учун масъулдир. Билим олиш ва касб-хунар ўрганишда оилада тарбияланаётган фарзанд билимли, касб-хунарли бўлиб вояга етиб, оилада шу ўрганган билими, қобилияти, эгаллаган касб-хунарини ҳаётга татбиқ этишни ўрганади. Фарзанд кўриш ва уни тарбиялашда йўл қўйилган ёки қўйилмайдиган хато ва камчиликларнинг оқибати аянчли бўлади. Айниқса, фарзандни туғилганидан вояга етказиш даврида ота-онанинг ҳаёт тажрибасининг камлиги ҳам салбий таъсир кўрсатади. Бунда, одатда, фарзандга тарбия беришда бобо, бувиларининг ёрдами ниҳоятда муҳим ҳисобланади. Чунки бобо-бувилар қатта ҳаёт тажрибасига эга бўлиб, ўзлари йўл қўйган хато-камчиликларини фарзандлари такрорламасликлари учун ҳаракат қилишади. Фарзандлар ўз ота-оналарини қариганларида ёлғизлатиб қўймасликлари, уларни парваришлашлари лозим. Бу жиҳатдан қараганда, фарзанд ота-она учун ўзига хос «сугурта» вазифасини ўтайди. Ҳозирги пайтда пенсия, ижтимоий сугурта қабилар мавжудки, айниқса Ғарбакўп ота-оналар фарзандларидан кўра ҳам ана шуларга таянишади. Умуман олганда, ота-оналар бу муаммога рационал нуқтаи назардан ёндашишга ҳаракат қилишади. Бунда фарзанд тарбиялашга сарфланган ва сарфланмайдиган харажатлар ҳамда ота-оналарнинг маълумотлари муҳим ҳисобланади. Бунинг асосий сабабларини қуйидагиларда кўриш мумкин:

1. Ота-она учун фарзанд тарбиясига қарагандан ҳам юқорирок баҳоланадиган нарса борми-йўқми, шунга аҳамият қаратиши.

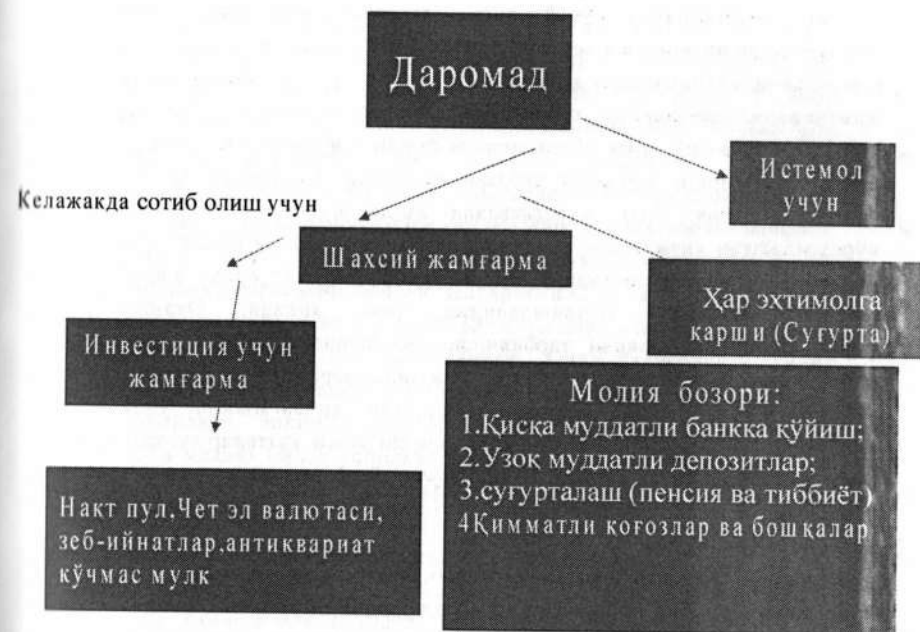
2. Маълумоти юқори бўлган сари аёлнинг фарзанд кўриш эҳтимоли йилдан-йилга пасайиб бориши.

3. Маълумоти юқори бўлган ота-оналар ўз фарзандларини талаб даражасида яхши тарбиялаши, фарзанд билиши зарур бўлган назарий ва амалий маълумотларни осонлик билан тушунтириб бериши, уларнинг

билим олиши, дунё сирларини ўрганиши, касб-хунарлар эгаллашига кизиктиришимкониятларининг катта бўлиши.

Оиладаги фарзандлар сони, уларнинг соғлом, билимли, одобли бўлиб етишишлари учун сарфланиши зарур бўлган харажатларни ўз даромадларидан келиб чиққан ҳолда белгилашлари. Одатда, бу харажатларнинг бир қисмини давлат кўтаради. Булар тиббиёт, маориф, спорт, таълим кабилар ҳисобланади. Қолган харажатларни ота-оналарнинг ўзлари амалга оширадилар. Бозор иқтисодиётига ўтилиши билан бирга ана шу харажатларда оиланинг ҳиссаси тобора ортиб бормокда. Оиланинг муҳим вазифаларини уй хўжалигини юритиш, товар ва хизматлар яратиш, оилавий бизнес, яъни мулк эгаси сифатида индивидуал ишлаб чиқариш ташкил этади. Хусусий тадбиркорлик, кичик бизнес, оилавий бизнес, фермер ва деҳқон хўжалигини ташкил этиб, фаолият юритади. Оиланинг яна бир муҳим вазифаси оиладаги иқтисодиётни капитал билан таъминлашдир. Бунда айниқса оиланинг жамғармаси (даромад)нинг инвестицияга айланиши муҳим аҳамиятга эга. Одатда, мамлакат миқёсида иқтисодиётда резерв (захира) фонди, барқарорлаштириш фонди ташкил этилади. Даромад (жамғарма) ҳам оила учун ана шундай фонд бўлиб ҳисобланади¹. Одамлар нима сабабдан маблағларини сарфлашлари тушунарли, лекин нима сабабдан жамғарадилар? Бунинг сабаблари жуда кўп.

Улардан энг асосий 3 тасини кўрсатишимиз мумкин (3-расм): 1. Келажакда кўп маблағ талаб қиладиган нарсани сотиб олиш учун. Одамлар жорий харажатларни деярли ҳар куни амалга оширадилар. Олинган даромад ҳаммасибир кунда сарflanмайди. Унинг маълум бир қисми ой давомида сақланади (нақд пул ёки кредит карточкасида), қатор нарсаларни бир ойлик топилган даромадга сотиб олиш қийин, шунинг учун пул тўплаш керак. 2. Ҳар эҳтимолга қарши (суғурта). Инсонлар доимо келажак ҳақида ўйлашади. Келажакда камроқ даромад олишлари ёки қўшимча харажатлар қилишларига тўғри келиши мумкин. 3. Даромад олиш учун. Жамғарма, инвестиция манбаи ёки капитал ўзи нима?

3-расм: Даромаднинг инвестицияга айланиши:

Даромаднинг инвестицияга айланиши, келтирадиган фаол, қўшимча даромад топишга интилиш жамғариш учун муҳим стимул бўлиб ҳисобланади.

Жамғарма қандай шаклларда бўлиши мумкин? Агар мамлакатда молиявий институтлар ривожланмаган бўлса, одамлар жамғармаларини қандай шаклда сақлашади? Биринчи навбатда, нақд пул шаклида. Сабаби, унинг ликвидлиги энг юқори, лекин энг катта камчилиги – инфляция туфайли қадрсизланади. Шунинг учун кўпинча одамлар пулини ишончли чет эл валюталарида сақлашга ҳаракат қиладилар. Агар инфляция унча кучли бўлмаса ва пул яқин орада сотиб олинishi лозим бўлган нарсага йиғилаётган бўлса, миллий валютада сақланади. Иккинчидан, қимматбаҳо кўчмас мулк, антиквариатлар (уй-жой ва ҳоказо), қимматбаҳо зеб-зийнатлар шаклида сақлаш мумкин. Улар ҳеч бўлмаса номинал қийматини сақлайди ёки нархи кўтарилади. Уларни сақлаш керак, сақлаш эса қўшимча харажатларни талаб қиладди. Ликвидлиги паст, тезда нақд пулга айлантириш қийин. Учунчидан, капиталга айлантиришга ҳаракат қилиш, ўз бизнесини очиш. Бу ерда молия бозори ёки банклар ва бошқа молиявий муассасаларнинг вужудга келиши

шахсий жамғармани кўпайтириш, даромад топишнинг янги янги имкониятларини вужудга келтиради. Лекин юқори даромад орқасида риск (таваккалчилик) ҳам юқори даражада бўлади. Бозор иқтисодиёти шароитида жамғармани сақлашнинг турли-туман йўллари мавжуд. Агар қариллик пайтига пул йиғиш керак бўлса, пенсия фонди, ҳаётни турли ҳодисалардан сугурта қилдириш, исталган турдаги қимматли қозғаларни сотиб олиш мумкин. Молия, банк муассасалари аҳоли пулини жамғариш учун кўрсатилаётган хизматлари қулай ва фойдалидир. Молия институтлари бу пулларни бизнесга йўналтиради, эгасига ҳам даромад келтиради. Уйда пулни сақлаш, қўриқлаш ташвишларидан ҳоли қилади. Ота-она ўз фарзандларининг биринчи тарбиячиси ҳисобланади. Фарзанд ҳуқуқининг шаклланиши ва унинг умумий қамол топишида уларнинг таъсири қоят катта. Фарзанд ўз ота-онасини ҳаммадан яхши, ҳар қандай ишнинг урдасидан чиқадиган деб ҳис этади. Фарзанд қанчалик ёш бўлса, катталар ҳуқуқатворида шунчалик эргашувчан бўлади. Шунинг учун ўз фарзандига ота-она тарбия берар экан, уларга қуйидаги тарбия методлари орқали таъсир кўрсатади: – сўз орқали тарбиялаш

(тушунтириш, ҳикоя, суҳбат, савол-жавоб, намуна, ўрнатқабилар); – амалий, яъни таълим-тарбия олувчиларнинг бандлигини таъминлаш, бунда бирор бир машғулот, интеллектуал салоҳиятларни оширишга қаратилган ҳунар, спорт, мусиқа тўғаракларига йўналтириш орқали таъсир этиш қабиларга жалб қилиш; – рағбатлантириш ва жазолаш. Ушбу усуллар орқали тарбияланувчининг онги, иродаси, ҳис-туйғулари ва муносабатлар тизимида таъсир этилади. Айниқса, болаларнинг мурғак қалбига ҳеч бир нарсани ибратдек қучли таъсир этмайди ва барча ибратлар ичида ота-она ибратидан кўра чуқурроқ ва мустаҳкамроғи йўқ. Шунинг учун доно халқимизда «Қуш уясида кўрганни қилади», деб бежиз айтилмаган. Иқтисодий тарбия билан эса асосан оилада ота-оналар шўғулланишади. Тарбия натижасида фарзанд оилада қуйидаги юмушларни ўзлаштиради:

- ота-онасининг уй-рўзғор ишлари, бозор-ўчаларида ёрдам бериш;
 - пулга бўлган муносабатларда, яъни ота-онанинг топган маошлари, олиб берган қийим-кечакларининг қадрига етиш;
- озиқ-овқатни исроф қилмаслик, тежамкорлик;
 - меҳнат қилиш, меҳнатдан завқланиш. Мана шу даврда уларда дастлабки иқтисодий тасаввурлар пайдо бўлади. Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, ёш болалар оилада сидир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга табиатан тез мослашувчан бўладилар. Демак, ёшлиқдан тўғри йўналтирилган тарбия, келажакда ўсиб келаётган ёш боланинг

ҳар томонлама қамол топишига катта таъсир кўрсатади. Унда табиат берган қазилатлар асосида тежамкорлик, меҳнатсеварлик, ташаббускорлик, ишбилармонлик, иқтисодий ҳисоб-китоб қабил хислатларга тамал тоши оилада қўйилади. Кейинчалик у умумий ўрта таълим мактабларида, ўрта махсус, қасб-ҳунар таълими муассасаларида, қолаверса, олий таълимда ҳам ривожлантирилади. Бола тарбияси ва унинг натижаси ҳам шахсий, ҳам ижтимоий манфаат, аҳамият қасб этади. Яхши тарбия оила учун қувонч, бахтсаодат, руҳий барқамоллик, иқтисодий бойлик келтириб қина қолмай, жамият учун ҳам фойда келтиради ва шу туфайли иқтисодий, сиёсий, ижтимоий, маънавий аҳамиятга эга ҳисобланади. Оила иқтисодиёти, унинг фаровонлиги оилада меҳнатга лаёқатли аъзолар мавжудлиги, уларнинг тадбиркорлиги, билими, иқтидорига қўп жиҳатдан боғлиқ. Оила иқтисоди меҳнат билан топилган мол-мулк ҳамда тежамкорлик йўли билан йиғилган моддий неъматлардан иборат бўлгани сабабли, ана шу неъматларни яратишда иқтисодий билим муҳим ўрин тутди. Иқтисодий билим шахснинг нафақат ўзи ва оиласига, айна пайтда халқнинг фаровонлигини таъминлашга ҳам хизмат қилади. Бола тарбияси ота-онанинг суҳбати, болалари билан мулоқотида, ўйин ўйнашида, унга раҳбарлик қилиш жараёнида амалга ошади, деган фикр мавжуд. Лекин ҳўжалик юритишда қатнашиш алоҳида аҳамиятга эга. Чунки нафақат ҳалол, яхши одам, балки келажакда яхши ҳўжалик юритувчи инсон тарбиялашимиз зарур. Бола ота-онасини қарда ишлаши, бу ишнинг қандай машаққатли экани, қандай қилиб муваффақиятларга эришиш мумкинлигини ҳис қилиши, билиши керак. Умуман олганда, бола ота-онаси ишлаб топаётган пул ҳамма нарсани олиш учун зарур нарсани эканлиги билан бирга уни топиш учун қўп меҳнат қилиш кераклигини ҳам билиши керак. Энг аввало, болаларни уй юмушлари, уй ҳўжалигидаги турли ишларни бажаришга жалб этиш керак-ки, бу уларнинг ота-оналари меҳнатларининг қадрига етишларида ёрдам беради. Меҳнатни қадрлашнинг муҳим кўриниши тежамкорликдир. Тежамкорлик жонқуярликнинг ўзига ҳос жиҳати бўлиб, агар жонқуярлик кўпроқ инсоннинг ўй-ҳаёлида бўлса, тежамкорлик айнан унинг одатида намоён бўлади. Жонқуяр инсон бўлиш, лекин шу билан бирга тежамкор бўлмаслик мумкин. Шунинг учун ёшлиқдан бошлаб оилада ана шу қазилатни тарбиялаш керак. Бу қазилат, энг аввало, овқатланишдан бошланади. Овқатни тўқмай, исроф қилмасдан ейиш, ўйинчоқларни бузмай ўйнаш, қийимларни

ифлос килмасликка одатлантириш лозим. Болани тежамкорлик қилгани учун рағбатлантириш лозим. Уларни нафақат ўзини, балки бошқаларнинг нарсаларини, айниқса, атроф-муҳитни асраб-авайлашга ўргатиш зарур. Инсон меҳнати билан улуг, кишилик жамиятининг асл тарихи ҳам меҳнатдан бошланган. Билимларни эгаллаш ва ҳунар ўрганиш учун ҳам меҳнат қилиш зарур. Меҳнатга тайёрлаш, инсонда меҳнатсеварлик фазилатини шакллантириш нафақат инсоннинг келажаги, қолаверса мамлакат келажагини ҳам белгилайди. Меҳнат қилиш фақат заруриятдан, муҳтожликда қолмаслик учун ҳаракатдангина иборат бўлмай, у ижодий бўлиши, қувонч, қониқиш, гурурланишга олиб келишини ҳис этиш муҳим аҳамиятга эга. Меҳнатга ўргатиш туфайли нафақат касб-ҳунар эгаси тарбияланади, балки атрофдаги инсонлар, нарсаларга муносабат ҳам тарбияланади. Меҳнат инсоннинг нафақат жисмонан, балки рухий, маънавий жиҳатдан ривожланишига катта таъсир кўрсатади. Болани меҳнатга ёшлигидан оилада ўргатиш керак. Иқтисодий фаолиятнинг асосини меҳнат ташкил этар экан, демак, меҳнат иқтисодий тарбиянинг ҳам асосидир. Болага дастлаб оилада ўйинлар орқали ўйинчоқларини бузмаслик, озода сақлаш, тартибга солиш кабилар ўргатилса, кейинчалик у уй хўжалигидаги мавжуд ишларни бажаришда ёрдамлашиш, ҳовли супуриш, сув келтириш, чангларни артиш, пол ювиш, идиш-товоқлар ювиш, уй ҳайвонларига қараш ва ҳоказолар орқали меҳнатга жалб қилинади. Шаҳарга қараганда қишлоқ жойларда болаларни меҳнат билан банд қилиш йўллари кўп бўлса-да, ҳар бир оила қаерда яшашидан қатъий назар, болаларни меҳнат билан банд қилиш учун улар бажарадиган ишларни етарли даражада топиш мумкин. Хулоса сифатида шуни таъкидлаш мумкинки, оила – қариндошчилик алоқалари, қондошчилик ҳис-туйғулари орқали боғланган инсон (индивид)ларнинг ижтимоий, маънавий, рухий, иқтисодий эҳтиёжларини биргаликда қондирувчи кичик гуруҳи. Оиланинг жамиятда тутган ўрни у бажарадиган вазифаларда намоён бўлади. Оила даромади – оиланинг даромадлари ва харажатларининг (сметаси) баланси оиланинг ўз вазифаларини бажаришни молиявий таъминлаш мақсадида пул маблағларини тўплаш ва сарфлашнинг мувозанатидир. Ота-оналар фарзандларига буни тушунтиришлари, уларга оила даромадлари ва харажатлари ҳақида тушунча бериб боришлари тақозо этилади.

7. ЁШЛАРНИНГ ИҚТИСОДИЙ САЛОҲИЯТИНИ ЮКСАЛТИРИШДА МУЛҚДОРЛИК МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШ

Мамлакатимиз ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий-мафкуравий тараққиётининг ҳозирги босқичида Иқтисодий тафаккур ва тарбиялашда оила билан ҳамкорлик технологиясини йўлга қўйишда бозор қонунларига мос ҳолда кишиларда мулкдорлик маданиятини шакллантириш, ресурслардан тежамли ва унумли фойдаланиш, мамлакат иқтисодиётини том маънода юксалтириш, аҳолида иқтисодий билимлар ва онгнинг қанчалик ривожланганлиги билан кўзга ташланади. Тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тушунчаларини – инсоннинг иқтисодий жиҳатдан воқеа-ҳодисаларни таҳлил қилиши, унга баҳо бериш ва қарор қабул қилиш; кишидаги иқтисодий онг, иқтисодий қарашлар, иқтисодий фаолият, иқтисодий билим ва тушунчалар, иқтисодий хатти-ҳаракат мажмуидан иборат бўлиб, унинг асосида иқтисодий маданият пайдо бўлади. Иқтисодий таълим иқтисодий тарбиянинг аҳамиятини янада ошириб, унинг самараси тадбиркорлик, ресурслардан тежамли фойдаланиш, банк кредити билан ишлаш, пинҳоний иқтисодиётдан сақланиш ва солиқ тўловларини ўз вақтида амалга ошириш, уй хўжалигини юритишда ҳисоб-китоб, янгиликларга интилиш ва жамият иқтисодий фаолиятидаги иштирокида намоён бўлади. Мамлакатимизда олиб борилаётган бозор ислохотларининг жамиятга жадал татбиқ этилиши, унинг асл моҳиятини англаш ва рўёбга чиқариш ҳам аҳолида иқтисодий маданиятнинг шаклланганлиги ва иқтисодий билимларнинг қанчалик ўзлаштирилганлигига боғлиқ. Иқтисодиётни ривожлантирувчи куч инсон омили экан, инсоннинг иқтисодий билимларни эгаллаши ва иқтисодий тарбияга эга бўлиши, иқтисодий маданиятчилигини таъминлайди. Иқтисодий тарбиянинг мақсади иқтисодий маданиятни шакллантиришдан иборат. Ўзбекистоннинг бозор иқтисодиёти томон йўл тутиши аҳолида бозор муносабатларига ҳос фикрлаш тарзи шаклланишини талаб қилади. Бу тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тушунчаларини ўз шароитига мос ҳолда ислох қилишни талаб қилади, негаки барча демократик бозор ислохотларини амалга ошириш ўз-ўзидан ҳаракатга келаётган жараён эмас, балки уларни ривожлантириш кўпгина ҳолларда ёшларимизнинг иқтисодий билим савиясининг юксалиш даражасига ҳам боғлиқдир. Айни пайтда, бозор муносабатлари ҳалқимиз ва ватанимиз учун бутунлай янги тушунчалар эмасди. Осиё ва Европанинг савдо йўли – Буюк ипак

йўли чоррахасида жойлашган ўзбек замини асрлар оша Шарк ва Ғарб ўртасида ўзига хос кўприк бўлиб келди. Ўзбекистон ўзининг ана шу тарихий ва анъанавий ўрнини эгаллаши учун юртимизда замонавий бозор муносабатлари ва аҳоли ўртасида бозор маданиятини шакллантириш лозим эди. Бу эса осон иш эмасди. Зеро, коммунистик мафкура ҳукмронлик қилган совет даврида – 70 йил мобайнида халқимиз ҳақиқий бозор кадриятларидан бутунлай узоклаштирилган, одамлардаги бозор муносабатларига хос ташаббускорлик, тежамкорлик, изланувчанлик ва тадбиркорлик сўндирилган, боқимандалик кайфияти чуқурлашиб кетган эди ва иқтисодий тарбияга етарлича эътибор берилмас, иқтисод фанининг асослари мактабларда етарлича ўрганилмасди.

Аммо, эндиликда Ўзбекистон Республикаси ўзининг муштакил ривожланиш йўлини танлаб олгач, иқтисодий тарбия масаласи энг муҳим, долзарб масалалардан бирига айланди. Чунки ривожланган давлатларнинг иқтисодий ривожланиш даражасига етиш учун биз иқтисодиётнинг ривожланишини таъминловчи шахслар, кадрларга эга бўлишимиз зарур. Иқтисод илмидан бохабар бўлган кишиларгина ҳар доим қиладиган сарф- харажатларининг самарасини олдиндан ҳисоб- китоб қиладилар, тадбиркорликмасосида иш юритадилар, бизнесни тўғри танлайдилар, қачон, қаерда, нима ва қанча ишлаб чиқаришни яхши биладилар. Пировард натижада келажак тараққиёти, жамият барқарорлиги ва оила фаровонлиги таъминланади. Бироқ ҳар қандай инсон ҳам бирданига иқтисодий фикрловчи, ишбилармон ёқитадбиркор бўлиб қолмайди. Инсон фаровон ҳаёт кечириши учун жамият томонидан тан олинган меҳнатни бажариши, чекланган ресурслардан самарали фойдаланиш, топган даромадини оқилона тақсимлашни билиши керак. Ёшларда бозор иқтисодиётига хос билим кўникмаларни шакллантириш сўзсиз иқтисодий таълим-тарбия орқали амалга оширилади. Бу фаолият бозор иқтисодиёти ривожланган хорижий мамлакатлар тажрибасида ўз тасдиғини топган. Мисол учун, Америкада бўлажак бизнесменлар учун турли махсус машғулотлар мавжуд. Мактаб ёшидаги болалар учун амалий иқтисод ва бизнес бўйича энг донғи кетган дастурларнинг машҳурларини «Жуниор Ачивмент» корпорацияси тузган. Бу дастурлар ўз ичига компьютер ўйинлари, дарсликлар, амалий машғулотларни камраб олган. Айниқса, мактаб ўқувчиларининг ўзлари ҳақиқий компанияларни тузиб, реал бизнес билан шуғулланишларини кўриш жуда қизиқ. Дастурнинг асосий мақсади ёшларда тадбиркорликка қизиқишни уйғотиш, иқтисодий билимларни ривожлантириш эмас, балки

бизнесга алоҳида муносабат пайдо қилишдир. Бу муносабатнинг ўзаги – ҳалоллик ва софдиллик, фақат ўз эҳтиёжини ўйлабгина қолмай, балки ўзгаларнинг манфаатларини ҳам ўйлашдир. Иқтисодий таълим ва иқтисодий тарбия узлуксиз жараён ҳисобланади. Қадимдан «Бешиқдан қабргача илм изла», деган ҳикмат бежиз айтилмаган. Шу сабабли иқтисодий ривожланишлар сари одимлаётган навқирон мамлакатимизда ҳам ёш авлодга иқтисодий таълим-тарбия бериш масаласини тизимли ташкил қилиш ва ушбу вазифаларни амалга оширишда қатор тадбирларни амалга ошириш зарур. Бизнесингча, уларнинг энг асосийлари қуйидагилардан иборат:

- иқтисодий тарбияни шакллантиришнинг узлуксизлигини таъминлаш зарур, биринчи навбатда иқтисодий фикрлаш, иқтисодий тушунчалар, иқтисодий ҳис-тўйғуларни шакллантиришни аввал оиладан, энг содда малакалар ҳосил қилишдан бошлаш, сўнгга богча- мактаб, кейинчалик олий таълим муассасаларида давом эттириш;
- маҳалла, ўзини-ўзи бошқариш органлари ёрдамида иқтисодий тафаккуршаклланишига хизмат қилувчи амалий тадбирларни ташкил қилиш, улар ёрдамида ҳар бир оилага кириб бориш, суҳбатлар ташкил қилиш, иқтисодий маданиятни тарғиб қилувчи шиор ва ташаббуслар билан чиқиш, маҳаллалардатарғибот-ташвиқот ишларини олиб бориш;
- мактаб, ўрта-махсус билим юрларида иқтисодий ва ҳуқуқий таълим беришни янада кучайтириш, ёшларни иқтисодий маданиятни муштаҳкамловчи турли тўғаракларга жалб этиш, улар ўртасида иқтисодий билимларни муштаҳкамловчи тадбирлар, мусобақа ва танловларни кўпайтириш;
- мактаб, академик лицей ва касб-ҳунар коллежларида ўқитилаётган «Иқтисодий билим асослари» фанига хонадон молиясини ўргатувчи мавзуни киритиш;
- даврий нашрларда иқтисодий маданиятни тарғиб этувчи махсус руҳи ташкил этиш, энг яхши мақола ва асарлар муаллифлари учун танлов ўтказиш, оммавий ахборот воситаларида махсус дастурлар яратиш ва уларни кенг оммага етказиш;
- иқтисодий саводхонликка хизмат қилувчи дарслик, ўқув қўлланма, рисолалар, турли адабиётларни яратишни рағбатлантириш ва таъсирчанлигини ошириб бориш;
- таълимда иқтисодий саводхонликни таъминловчи мотивацион, ақлий, иродавий, ҳиссий ва амалий омилларни қўллашни йўлга қўйиш керак. XXI аср интеллектуал аср, деб эътироф этилиши таълимда

таркибий ўзгаришларни амалга ошириш заруриятини тугдирмоқда. Бу ўз навбатида иқтисодий соҳадаги билимларни беришда ҳар томонлама чуқур мушоҳада қилиш ва такомиллаштиришни кун тартибига қўймоқда. Бозор муносабатлари жадал ривожланиб бораётган ҳозирги даврда бозор иқтисодиётига хос турмуш тарзини яратишимиз, чекланган ресурслардан тежамли ва унумли фойдаланишимизда янгича замонавий иқтисодий фикрлашга ўрганишимиз фойдадан холи эмас. Бугунги кунда иқтисодий қонунлар ўзининг янги талабларини шу жамиятда яшаётган ҳар бир инсон олдига қўймоқда. Шунинг учун ҳам иқтисодий таълим ва иқтисодий тарбияга алоҳида эътибор қаратиш, уларни уйғунлаштиришган ҳолда авлоддан-авлодга ўтиб келаётган кадрият ва анъаналаримиз билан бойитиш билан бирга, замонавий чўккиларини ҳам забт этиш лозим.

Ўзбекистон Республикаси Президенти Ш.М.Мирзиёев мамлакатимизни 2016 йилда ижтимоий-иқтисодий ривожлантиришнинг асосий яқунлари ва 2017 йилга мўлжалланган иқтисодий дастурнинг энг муҳим устувор йўналишларига бағишланган Вазирлар Маҳкамасининг кенгайтирилган мажлисидаги маърузасида қуйидагини таъкидлаганди: “Аввалги учрашуларда таълим ва илм-фан, давлатнинг ёшларга доир сиёсатини амалга ошириш, таълимнинг янги, замонавий усулларини, жумладан, ахборот-коммуникация технологияларини жорий этиш соҳасидаги ишлар аҳволи танқидий таҳлил қилиб берилган эди”¹⁵

Мамлакатимиз ёшларининг юқори савияда комил инсон бўлиб етишишларида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий, ҳуқуқий ва сиёсий билимларни эгаллашлари жуда муҳимдир ва бу ҳолат шак-шубҳасиз буюк келажакимиз равнақида хизмат қилади.

Тежамкорлик ғоялари илгари сурилган халқ тарихий ва миллий мерос билан танишиб чиқамиз. Халқнинг орзу-интилишлари, урф-одатлари, анъаналари. Тарбия хусусиятлари шаклланган оғзаки ижоди намуналарида тежамкорликка чарловчи фикрлари, қарашларни кўришимиз мумкин. Мисол қилиб халқ оғзаки ижодининг ихчам ва мазмундор, таъ сирчан тури мақолларни келтиришимиз мумкин.

Масалан: “Тежамли иш-бежоглик”, “Ошни тежасанг ошга, Нони тежасанг нонга” “Озни бежа, кўпни тежа”, “Кам-кам есанг доим ерсан, Кўп-кўп есанг нени ерсан”, “Йигсанг кўп, сочсанг оз”, “Ота мулки бўлса ҳам аяб е”, “Нимани хор қилсанг-Ўшанга зор бўласан” каби мақоллардан

тежамкорлик ғоялари мужассамлашган. Бу мақолларни ўқиб ўрганиш давомида ўқувчилар тежамкорлик сирлари, исрофгарчилликка йўл қўймаслик, ҳар бир нарсанинг кадрига етиш, асраб авайлаш лозимлиги ҳақида билим ва тушунчага эга бўлади. Ривоятлар ҳам халқ оғзаки ижодининг тарбия берувчи ноёб турларидан биридир. Ривоятлардан бола халқнинг турмуш таързи, миллий умумлар, таълим-тарбия ананалари ҳақида маълумотларга эга бўлади. Ривоятларда ҳам фарзандга тежамкорлик тарбиясини сингдирувчи ғоялар мавжуд.

Мисол қилиб: “Ноннинг ушоғи ҳам нон”, Бир шамни ўчириб, бошқасини ёқди”, ривоятларини келтиришимиз мумкин. Бу ривоятлар орқали ҳам бола тежамкорлик қирраларини ўрганиб олади. Ривоятлардаги воқеа-ходисани бола ўқиб, ўша ходисани тасаввур қилади. Айтайлик “Ноннинг ушоғи ҳам нон” ривоятида бой-бадавлат шоҳ ўз молдунё, бойлигини тежамкорликка риоя қилганлиги, исрофгарчилликка йўл қўймаганлиги туфайли болада катта таъсурот қолдиради. “Бир шамни ўчириб бошқасини ёқди” ривоятида эса болага нафакат ўз шахсий нарсаларни, балки жамоа, давлат мулкани тежаб, асраш ҳақида маълумот берилади. Бизга маълумки, иқтисодга оид эҳтиёжлар ва уларга мос таварлар доимо инсон учун қизиқарли манба бўлган ва унга эришиш йўллари доимо инсон тафаккурининг биринчи босқичларидан ўрин олган.

Иқтисод илк боболар ҳаётидан бошлаб, антик адабиётлар Платон, Аристотел қадимги Миср, Хирой, Ҳинд ва Марказий Осиё олимларининг асарларидан ҳам ўрин олган. Бундай буюк инсонлар ўз асарларида инсон ҳаёти учун зарур бўлган хом ашё буюмлари ишлаб чиқарилган таварлар нақадар зарур эканлигини кўрсатибгина қолмасдан уни қўлга киритиш, ундан фойдаланиш, уларга сайқал бериб ва келгуси авлодга етказиш технологияларини ишлаб чиққанлар.

Шу сабабли, аввало, инсоннинг ўзини унинг умри, кучи, ақл-заковати, истеъдоди, кайфиятини, меҳнатга қобилиятини асраш умрининг узайтириш тежамкорликнинг энг хусусиятли томони ҳисобланади. Вақт- инсон ихтиёридаги бебаҳо хазина. Уни фақат дунёни ўрганиш ва ўзгартиришга, шахсий манфаати ва эл-юрт хизматида, меҳнат самандорлигини ошириш ва маҳсулот таннархини арзонлаштиришга сарф этиш хусусияти ҳар бир кишида шаклланиши зарур бўлган улугвор фазилатдир.

Ёшларга даромад ҳажмини белгилаш ва харажатнинг меъёрини барқарорлаштириш, бошқача айтганда, неъмат яратиш ва уни тасарруф

¹⁵ Мирзиёев Ш.М. Ўзбекистон Республикасининг 2017-2021 йилларда ривожланишининг бешта устувор вази фаси “Харажатлар стратегияси”.-Т.: Ўзбекистон .2017 й.

етиш режасини ишлаб чиқиш ва унга қатъий амал қилиш кўникмаси сингдирилишидиркор.

Ишни топшириш билан чекланмай, бола уни қандай бажараётганини назорат қилиб туриш, лозим бўлса, маслаҳат, кўмак бериши, ғайратбахш сўзлар айтиб руҳлантириб туриши мақсадга мувофиқдир. Бола мустақил топширикни бажариш жараёнида режадаги ишни уддалаш учун сарф этиладиган хом ашё, маблағ, вақт, куч, кайфият, ҳажмини аниқлаш, керакли ускуналарни тайёрлаш, созлаш малакалари такомиллашади. Матбуот, радио, телевидения хабарлари, ўқитувчилар, тарбиячилар томонидан берилган тежамкорликка оид маълумотлар, ота-оналар ҳамда кексаларнинг бу тўғридаги маслаҳатлари, танбеҳлари ҳам болада мазкур тушунчанинг кенгайишига ижобий таъсир этади.

Дарҳақиқат, тарбиянинг самарадорлигини ошириш кўп жиҳатдан оила, мактаб, жамоатчилик ва меҳнат жамоаларининг баҳамжиҳат куч-ғайрат сарфларига ва ўқувчиларга нисбатан қўйиладиган талаблари бир хил бўлишига боғлиқ. Мактаб шароитида иқтисодий тарбиянинг хилма-хил вазибалари бир неча фан бўйича дарсларда амалга оширилади. Масалан, табиий фанлар, математика, физика, кимё, биология ўқувчиларга иқтисодий ривожланиш ички кучларга эътибор беришни ўргатадилар.

Бугунги кунда умумий таълиммактабларининг бошланғич синфларида ўтиладиган барча фанлар замирида иқтисодий тушунчаларни ёшлар онгига сингдириш орқали уларни ҳаётга тарбиялаб бориш йўлга қўйилмоқда. Бошланғич таълимда ўқувчиларга сингдирилиши лозим бўлган тушунчалар нафакат дарс жараёнида балки дарсдан ва мактабдан ташқари машгулотларда ҳам ҳар хил ўйинларни ўтказиш жараёнида ўқувчилар онгига сингдириб борилади. Шуни алоҳида таъкидлаб ўтиш лозимки ўқувчиларда иқтисодий тарбияни юксалтиришда меҳнатнинг ўзига хос таъсир этиш кучи бор. Шунинг учун ҳам ўқувчида иқтисодий тарбияни шакллантиришда меҳнат тарбияси билан интеграциялаш муҳим аҳамият касб этади.

Меҳнат тарбияси болаларда меҳнат қилиш истаги ва интилишини таркиб топтириши, уларни жамиятимиз таракқиёти йўлида меҳнат қилишга амалий тайёрлаш лозим. Бунинг учун болаларда меҳнатга муҳаббат, меҳнат аҳлига

чуқур ҳурмат ҳисларини тарбиялаш керак. Ўқувчиларга турли дарслар жараёнида ва дарсдан ташқари тадбирларда меҳнат тарбияси бериш мумкин. Бизга маълумки, қадимдан ота – боболаримизнинг кундалик ҳаётига бўлган эҳтиёж кун сайин ошиб борган. Шу сабабли ҳам улар яшаш учун курашганлар.

Бошланғич таълимда иқтисодий тарбияни йўлга қўйиш 1-синфдан

бошлаб математика дарсларида амалга оширса мақсадга мувофиқ бўлади. Чунки математика дарслари орқали ҳисоблаш жараёнларида иқтисодий фикрлаш қобилиятлари ривожлантирилади.

Мисол учун: 1-синф математика дарсида ҳисоблаш орқали ўқувчиларда иқтисодий фикрлашни ўстириш. Дарс жараёнида ўқувчилар диққатини, фикрлаш қобилиятини ўстириш баробарида уларни тежамкор бўлишга ватадбиркорликка ҳам ўргатиб борилади. Она табиатни асраш, авайлаш лозимлигига алоҳида эътибор қаратилади. Ундан ташқари мактабда олган билимларини амалда қўллашга ҳам йўналтирилади

Бугунги кунга қадар қўплаб олимлар томонидан ёшларни баркамол шахс қилиб тарбиялашда миллий-маънавий қадриятлар муҳим омил эканлиги эътироф этилмоқда. Ёшларнинг иқтисодий салоҳиятини юксалтиришга қаратилган бир қатор тадбирлар ҳамда илмий изланишлар олиб боришмоқда. Бундан қўзланган мақсад шундан иборатки ёшларда иқтисодий тарбияни юксалтириш орқали гуллаб яшнаб келаётган юртимизнинг иқтисодиётининг юксалтириш ва унинг таракқиётига ҳисса қўшишдан иборатдир.

Умуман олганда иқтисодий қонунлар ва категориялар бир-бирлари билан боғлиқ бўлиб улар бир-бирини тўлдиради. Уларни биз ўзимиз тўлиқ англаб етганимиздан кейин, ўқувчиларга иқтисодий билимлар беришимиз ва шу орқали ўқувчиларда иқтисодий, билим, иқтисодий маданият, иқтисодий

дунёқарашлар амалга оширилади. Иқтисодий қонунларни ўргатиш орқали биз ёшларни жамиятда ўз ўрнини топишга, қилаётган саъй – ҳаракатлари самарали бўлишга, тежашга, авайлаб-асрашга, ўргатиб исрофгарчиликка йўл қўйишнинг олдини оламиз. Иқтисодий билимлар ҳар доим кишилиқ жамиятининг ривожига ҳисса қўшиб келганлиги боис иқтисодий тарбияга эҳтиёж бор. Бунда ота-оналарнинг таълим-тарбия жараёнида узлуксиз иштирок этиши боланинг етук шахс бўлиб етишишига асосий туртки бўлади.

8. БОЗОР МУНОСАБАТЛАРИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА МАЪНАВИЙ ВА АХЛОҚ-ОДОБ ФАЗИЛАТЛАРИНИ ЎРНИ

*Билимга элтувчи ягона йўл, бу
фаолиятдир.*

"Бернард

ШОУ" Инсон яшар экан, у озиқланади, турар жой, ўзи учун зарур бўлган ҳаётий эҳтиёжларни кондирish учун имкониятлар яратади. Бозор иқтисодиётининг асосий шартлари ва талаблари мумкин қадар кўпроқ сифатлироқ, рақобатбардош

товар ишлаб чиқариш. У асосан ўзига хос янги бир йўлни танлади ва жаҳон ҳамжихати олдида бу йўлнинг афзалликларини кўрсатди.

Маънавият ва иқтисод ўзаро боғлиқдир. Президентимиз айтганидек, "Иқтисодий ислохотларни асосий тамойилларидан бири иқтисодиётнинг сиёсатдан устиворлигидадир"¹⁶. Эркин бозор иқтисодиёти шароитида иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш ва ривожланиш манавий ривожланиш билан покланиш, манавий юксалиш ҳаракатлари билан уйғун ҳолда олиб борилади.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов олиб бораётган ижтимоий сиёсатнинг энг муҳим соҳаларидан бири иқтисод ва маънавиятнинг уйғунлигини таъминлашдир. Ўзбекистон тараққиётининг асосий тамойиллари ҳақида сўз юритганда, «биз иқтисодий ўнгланиш, иқтисодий тикланиш, иқтисодий ривожланишнинг маънавий ўнгланиш, маънавий покланиш, маънавий юксалиш ҳаракатлари билан тамомила уйғун бўлишини истаймиз, дейди у. Сиёсатимизни шунга асосланиб қурамиз ва уни тўла татбиқ этамиз... Маънавият ва иқтисод бир-бирини инкор этмайди, балки бир-бирини қувватлаб, ўзаро таъсирланиб ривожланиб боради, Миллий камолот йўли мана шу»¹⁷

Дарҳақиқат, маънавият ишларини йўлга қўймасдан туриб, нафақат иқтисодий юксалишларга, балки, умуман жамият тараққиётида юксакликларга эришиб бўлмайди.

¹⁶ И. А. Каримов. ¹⁴ Ўзбекистон иқтисодий ислохотларни чуқурлаштариш йўлида. Тошкент, «Ўзбекистон», 1995 йил

¹⁷ И. А. Каримов. Ўша китоб. Тошкент, 1995 йил, 476 бет.

Иқтисодий ислохотлар ҳар қандай шароитда, ҳар қандай ижтимоий тузум ёки жамиятда зарурий эҳтиёж ҳисобланади, бироқ бу жараён маънавий ислохотлардан ажратиб олинган ҳолда юз берадиган бўлса, жамият тараққиётини тўла таъминланган - деб бўлмайди. «Бозор муносабатларига ўтиш кўркўрона мақсад эмас, балки иқтисодни ўнглаш, жамиятни янгилаш йўли. Демократик давлат қурмокчи эканмиз, аввало, ижтимоий адолат принципларига содиқ бўлиб қолишимиз керак. Агар бозор етимесирларни, ҳариялар ва камбағалночор одамларнинг кўз ёши эвазига қуриладиган бўлса, бунақа бозорнинг уйи куйсин, - - деб таъкидлайди И. А. Каримов. - Юксак маънавий бурчлар кеча ёки бугун ўйлаб топиш эмас. Улар инсониятнинг минг йиллик тарихи, ота-боболаримизнинг неча-неча авлодлари тажрибаси давомида юзага келган. Бозор иқтисодиёти - деб инсон маънавиятини унутиш гуноҳ бўлади. Нуқул пул ва фойда кетидан қувсақда, аммо одамларимиз руҳан кашшоқ бўлиб қолишса бундай жамиятнинг ҳеч кимга кераги йўқ»¹⁸.

Иқтисодиёт моддий тушунча, ахлоқийлик эса маънавий категория бўлсада мана шу иккала ҳолатни уйғунлаштирмай туриб мамлакатимизда янги жамият қуриш мумкин эмаслиги, юқоридаги сўзларда ниҳоятда кескин даражада қўйилади. Тарихдан маълумки, иқтисоднинг маънавиятдан ажралиб қолиши, поймол этилиши борлиқ билан маънавият, инсон билан олам ўртасида ўтиб бўлмас жарлик пайдо бўлишига олиб келади. Натижада, Инсонлар ҳар қандай шароитда ҳам, ҳар қандай йўл билан бўлсада, ҳатто юрт манфаатларини сотиш эвазига ҳам, бойлик, молмулк орттиришга ҳаракат қилади, яшашнинг осон йўлларини ахтаради, унинг виждон, иймон, одамгарчиликдан маҳрум воситаларини топишга ружу қўядилар. Демак, иқтисод билан ахлоқ, моддий эҳтиёж билан маънавий зарурат ўртасидан уйғунлик бузилган жойда жамият таназули учун замин пайдо бўлади.

Маънавият ва иқтисод ўртасидаги алоқадорлик ҳақида сўз юритиш учун авваломбор «иқтисодиёт» тушунчасининг мазмунини ёритиш тақозо этилади. Илмий адабиётларда таъкидланганидек, иқтисодиёт фаолиятнинг алоҳида турисифатида ҳўжаликни бошқариш - деб эътироф этилади.

Дарҳақиқат, инсонлар ҳаёт кечириш учун моддий неъматларга эга бўлиши керак. Бунинг учун уларни яратишга эҳтиёж тугилади. Табиийки, бу жараён, бир томондан, табиат нарсаларидан, бошқа томондан,

¹⁸ И. А. Каримов. Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура. 256 бет.

одамларнинг ўзаро муносабатлари асосида юз беради. Англашиладики, етиштирилган истеъмол маҳсудотларида пафакат уларни етиштирувчилар ўртасидаги моддий муносабат, балки, шу билан бирга маънавий муносабатлар ҳам амал қилади.

“Иқтисодиёт тушунчасига мамлакатдаги ишлаб чиқаришнинг ҳолати, унинг жойланиши ва динамикаси (ҳаракати) киради. Иқтисодиёт аввало одамлар фаолиятидир, уларнинг табиатга ва ўзаро таъсири натижасида моддий неъматлар ва хизматларнинг яратилиш жараёнидир. Кенг маънода иқтисодиёт шу неъматлар ва хизматларнинг вужудга келтирилишидир”¹⁹. Агар масалага бозор иқтисодистига ўтиш нуқтаи назаридан ёндашадиган бўлсак, у суянадиган барча объектив омиллар айтилиш вақтида маънавий жиҳатларни ҳам ўз ичига олади. Бундай омилларнинг дастлабкисини моддий шартшароитлар билан боғлаб тушунтирсак, унда мулкни давлат тасарруфидан чиқариш, хусусийлаштириш, мулкчиликнинг турли шакллари ва вужудга келтириш, кишиларда хўжайинчилик (мулкка эгалик) ҳиссини таркиб топтирган, соғлом рақобатчилик муҳитини яратиш каби жараёнлар кўзда тутилади. Утиш жараёнида ижтимоий ҳимоя омилларининг ҳам катта ўрни борлиги ҳаммамизга малум, бунда бозор муносабатлари шароитида одамларни ижтимоий муҳофаза қилиб бориш, янги иқтисодий тизимга ортиқча азиятсиз, озор чекмасдан ўтиш масаласини ижобий ҳал қилиш зарурати тутилади. Энг муҳими, кишиларимизнинг бозор муносабатларига ўтиш ва бозор шароитида яшашлари учун уларни маънавий жиҳатдан тайёрлаш, эски иқтисодий ҳаёт руҳиятида, айниқса, боқимандачилик канфиатидан бутунлай ҳалос этиш керак бўлади

Дарҳақиқат, «кишиларда, янгича иқтисодий фикрлашни шакллантириш, уларнинг дунёқаролини ўзгартириш, ҳар бир кишига ўз меҳнатини сарфлаш соҳаси ва шакллари мустақил белгилаш имкониятларини бериш керак». Ўз-ўзидан равшанки, янгича иқтисодий тафаккур маънавий жараён бўлиб, инсон ҳаёти ва тақдири, унинг ахлоқий фазилатлари, ички дунёси, характери билан боғлиқ ҳодисадир. Бунинг маъноси, тадқиқотчилар таъкидлаганларидек, биринчидан, кишилар мулксизлик ҳолатидан мулкка эгалик қилиш ҳолатига ўтишлари, мулкни тасарруф қила олишда эркинликка эга бўла олишлари, боқимандачиликка барҳам бериб, ўзларининг иқтисодий ҳамда ижтимоий ҳаётида яхшилашлари учун шахсан масъул эканликларини англашлари, иқтисодий соҳадаги

¹⁹ Қ. Йўлдошев, Қ. Муфтайдинов, Иқтисодий билим асослари. — Тошкент, “Ўқитувчи” 1997 йил, 16–17-бетлар.

рақобат курашида маънавий жиҳатдан собит бўлишлари, маънавият, ҳалоллик, поклик, ишбилармонлик фазилатларини таркиб топтиришлари тақозо қилинади. Иккинчидан, ҳар бир кишининг фаровонлиги унинг ўзига қўп жиҳатдан боғлиқлиги, шахсий меҳнати, тадбиркорлиги, ўз мулкни омилкорлик билан бошқариши, фан техника янгиликларини чуқур эгаллаши, иқтисодий маданиятини ошириб боришини кун тартибига қўяди. Учинчидан, ҳар бир киши ўз фаолияти ва меҳнатини қайси соҳа бўйича риножлантириши, фойдазарарнинг фарқини била олиши, ҳисобкитоб қила билиш малакасини ривожлантириб бориши керак. Табиийки, юқоридаги жараёнлар инсон маънавияти, шунингдек, жамиятнинг маънавий ва ахлоқий тамойиллари билан боғлиқ талаблар доирасида амал қилади²⁰.

Республикамизда маънавий муҳитнинг соғломлиги, ҳар қандай ислохотлар, аввало, одамлар онги ва дунёқаролига, руҳий оламига мослаштириб олиб борилаётганлиги сабабли фуҳаролар имконияти, яратувчанлик ва бунёдкорлик имкониятлари тобора кенгаймоқда, уларда Ватан, миллат, гуруҳ тушунчалари чуқурлашмоқда. Президентимиз томонидан амалга оширилаётган сиёсат туфайли ҳар қандай моддий манфаадорлик, ҳар қандай иқтисодий раванқ бевосита маънавий баркамоллик туйғулари билан боғлиқ эканлига, шу асосдагина ҳақиқий ривож топиш мумкинлигига ишонч ортиб бормоқда. Бу ерда яна бир маънавий омил тўғрисида тўхташ лозим - деб уйлаймиз, у ҳам бўлса, бозор муносабатлари таркиб топиши жараёнида халқимизнинг бой маънавий мероси улкан тарбиявий аҳамият касб этиши масаласидир. Кишиларимиз бозор муносабатлари таркибига ва жараёнига кирар эканлар, авваламбор, ана шу қадимий талаб ва фазилатларга амал қилишлари тақозо этилади. Қуръони Карим, Ҳадислар, шунингдек, алломаларимизнинг савдосотик, бозор муносабатларига оид қароълари алоҳида бир мактаб вазифасини ўтайди, яъни улар одамлар ўртасидаги узаро алоҳаларда поклик, ҳалоллик, тугри сўзлик, ёлгон ишлатмаслик, мурувватли бўлиш каби имсоний фазилатларга катта эътибор беришга даъват этади. Шунингдек, улар тўғридан тўғри хўжалик юритиш билан, иқтисодиёт билан бевосита боғлиқ бўлган категориялар (ижара, солиқ, истеъмол, эҳтиёж, ҳунар, деҳқончилик, пул, тақсимот қабилар)нинг маънавийлик негизига ҳараб чиққанлар ва бунда инсонийликни биринчи ўринга қўйганлар. Шундай қилиб, маънавият билан иқтисодиёт ўртасидаги ўзаро алоқадорлик ижтимоий

²⁰ Н. А. Қаринов. Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш йўлида. 139–140-бетлар.

таракиётимизга катга ижобий таъсир кўрсатмоқда. «Халқнинг маънавияти ва маданияти, унинг ҳақиқий тарихи ва ўзига хослиги қайта тикланаётганлиги жамиятимизни янгиланиш ва тараккий топтириш йўлидан муваффақиятли равишда олға силжитишда ҳал қилувчи, таъбир жоиз бўлса, белгилловчи аҳамиятга эгадир»¹⁹ Президентимиз И.А.Каримов мамлакатимизни иқтисодий жиҳатдан мустаҳкамлаш жараёнида маънавиятни бойитишнинг алоқида ўрни мавжудлигини қайтақайта уқтирмоқда. Шунингдек, юртбошимиз ёшлар онгига дунёвий билимлари сингдириш билан бирга, мингйиллар мобайнида синалган ва юксак диний тамойиллар билан уйғунлашиб кетган одобахлоқ кўрсатмалари асосида уларни тарбиялаш, камол топтириш ишига ҳам алоҳида эътибор бераётганлиги маълум. Президентимиз Имом алБухорий Ёдгорлик мажмуи очилишига бағишланган нутқида диннинг инсон маъвайиятини баркамоллаштиришдаги ролини шундай таърифлаган эди: "Мен илоҳий динимизнинг олижаноб интилишларимизга хизмат қиладиган, хайрли ишларимизда бизга мадад берадиган битмастуганмас кучқудрат манбаи бўлиб қолишига ишонаман" ("Миллий тикланиш", 1998 йил, 27 октябрь).

Маънавият, иқтисод бу энг аввало оиладан бошланади. Оила - деб аталмиш мукаддас Ватанда истиқомат қилувчи ҳар бир инсон оила фаровонлиги учун ҳаракат қилмоғи керак. қолаверса, ҳар ким яшаш учун курашади, меҳнат қилиб, моддий ва маънавий эҳтиёжларини қондиришга ҳаракат қилади.

Оила иқтисоди уйрўзгор юритиш ҳақидаги билим, малака ва кўникмалар йиғиндисидан иборат. Абдулла Авлоний таърифига кўра, «Иқтисод - деб, пул ва мол каби неъматларнинг кадрини билмакни айтиладур». Пулу давлати кўп бўлган инсон бой эмас, балки иқтисодчи инсон бой ҳисобланади. Оила иқтисодини шакллантиришда, бошқариш ва назорат қилишда унинг ҳар бир оила аъзосининг ўз ўрни бор. Инсондан пул, молу дунё топиш учун бор ақлни, ундан оқилона фойдаланиш эса ўн марта ортик ақлни талаб этади. Шунинг учун оила иқтисодига ўта масъулият билан муносабатда бўлмоқ лозим.

Пул, аввал таъкидлаганимиздек, ҳалол, пок йўл билан қилинган меҳнат эвазигатопилоғи зарур. Ўғрилиқ, пора, алдамчилик, ҳаллоблик билан орттирилган бойлик ҳаром саналади. Шунинг учун оила иқтисодига қўшиладиган ҳисса ҳалол бўлмоғи лозим. Ҳалол билан ҳаромни фарқлай билишни эса бола онгига ёшлиқдан сингдириб бориш керак. Одатда ўзбек хонадонларида оиланинг моддий таъминоти эркак зиммасида бўлади. Оила

жамғармасини тежамкорлик билан ўз ўрнида сарфлаш, исрофгарчиликка йўл қўймасдан, оилада кутбарака бўлишини таъминлаш аёлнинг вазифаси. Шунинг учун хонадоннинг бой, тўқ, фаровон турмуши, эрхотиннинг тежамкорлик одобидан хабардорлигига ҳам боғлиқ. Оила фаровонлигини таъмин этиш билан унда камолга етаётган фарзандларнинг келгусида моддий фаровон турмушига асос солиш мумкин. Бу эса, ўз навбатида, давлат ва жамият бойлиги учун заминдир.

Абдурауф Фитрат айтганларидек: "Маълумки, яшаш учун пул, пул топиш учун касбхунар ва амал лозим. Аёллар эркакларга ўхшаб ҳаёт мушғулотларига тоб бермай, турмуш тахлилида қийналиши мумкин. Тажрибасизлик ва заиф миқозлари устига аёл зоти баъзи йиллари тўқкиз ой "хомилдорлик" юқини кўтариб юради, бола тугилишидан бошлаб тарбияси билан машғул бўлади. Янабориб ишлаб пул топиш эса уларга мушкулдир. Ишлаб, саъйҳаракат қилиб пул топиш бу эркаклар бурчидир. Эркаклар бор кучларини ишга солиб, пул топиб бир қисмини ахлуаёллари эҳтиёжлари учун сарф қилишлари лозим. Пули ва бойлиги бор кишилар болачаҳалари ва ахлуаёлларининг нафаҳалари хусусида зикналик қилсалар ё" нафаҳаларини бериб миннат қилсалар, ёки оила аъзоларининг ўлмаслиги учун бошқўздан садака бериб, ўзлари бошқа жойларда айшишрат билан машғул бўлсалар, зулм ва инсофсизлик қилишларига шубҳа йўқдир. Зулм ва инсофсизлик эса исломда қуфр ва ҳаромдир. Бас, эркакларнинг бу ҳаракатлари ҳам ҳаромдир

Президентимизнинг: "Аёлларимизни ҳурмат қилайлик, эъзозлайлик. Бу фоний дунёда оналаримизни бошимизга кўтарайлик, қанийди, онагинам тирик бўлсалар, дунёни сайру саёхат қилдириб келмасмидим. Оналаримизнинг, оталаримизнинг умрини ғанимат билиб, қадрига етайлик», деган сўзлари ҳар биримизнинг ёдимизда турмоғи керак. Уйрўзгорда тежамкор бўлиш инсоннинг фаровон яшашини таъминлайди. Бунинг учун оила аъзолари масъулдирлар. Барча маҳсулотлар катта меҳнат орқали бизга етиб келади. Меҳнат қилган одам ўз меҳнат маҳсулини тежабтергайди. Бу фазилатни биз тежамкорлик одоби деймиз. Энг қимматли бойлик вақтдир. Фурсатдан аҳши фойдалансангиз олтинлар топилади, вақтни бекор ўтказиш олтинларни қўлдан бой беришдир. Ақлли кишиларнинг вақти оқилона тақсимланади. Ота-боболаримиз: "Вақтинг кетдинақдинг кетди", "Вақтни сақла, фурсатни қочирма", деганлар, вақтдан

Ақли болалар вақтларини бекор ўтказмайдилар. ғайрат билан ўқийдилар, ишлайдилар, олтинга тенг вақтларини қадрлайдилар, кунининг

хар лахзаси уларучун ҳисобли, Донишмандларни улуғликка элтган нарса вақтдан унумли фойдаланиш бўлган. Инсонни бахтли қилувчи ҳам ва умрини безатган ҳам вақтдир. Вактинг кетди ~ бахтинг кетди,

Маъно кўпдир бу ҳикматда.

Вактни
ҳадрлаганлар
Доим юрар
иззатда.

(Мақол)

Оила иқтисодни режалаштирмасдан туриб, мамлакатимизнинг иқтисодий тараққиётига муносиб улуш қўшиш мумкин эмас. Аксарият, ўзбек оилаларидадаромад, кундалик эҳтиёжларининг сарфҳаражатлари, ҳар бир киши учун йиллик озиқовқат маҳсулотлари режалаштириб ўтирилмайди. Лекин Ота- боболаримизнинг рўзгор юритиш тажрибаларидан келиб чиқилса, бу нарса оила иқтисодини режалаштиришдан бошланмоғи зарур. Халқимизда «Режали иш бузилмас», «Маслаҳатли туй тарҳамас», «Режасиз иш - қолипсиз гишт» каби мақоллар бор. Бу ишни ҳар бир киши олдиндаи пухта ўйлаб, режа асосида қилмоғи зарур, деган маънони беради.

Юқоридагилардан келиб чиқадиган ҳулоса шуки, маънавият узлуксиз жараён бўлиб, жамиятимиз ҳаётининг барча соҳаларида ўзининг чуқур ифодасини топади. Мустақиллик маънавияти ҳақида фикр юритар экан, Президентимиз И.А.Каримов шундай деган эди: "Маънавият деганда, авваламбор, одамни руҳан покланишга, ҳалбан улгайишга чорлайдиган, инсон ички дунёсини, иродасини бақувват, иймонэътиқодини бутун қиладиган, виждонини уйғотадиган кучни тасаввур қиламан"

9. БОЗОР ОДОБЛАРИ ҲАҚИДА

"Отанг бозор, онанг бозор"
(Мақол).

Дунёдаги ҳар бир халқнинг тил ва забони ўзгача бўлгани каби, миллий ҳулқ- аъвори, одоб-ахлоқи, феъл-аъвори, муомала-муносабати, турфа урф-одатлари билан ҳам ажралиб фарқ этиб туради, лекин умуминсониятга хос бўлган меҳр- муҳаббат, ҳаё иффат, раҳм-шафқат, ҳурмат-иззат ва қадр-қиммат деган туйғулар борки, бу ҳамма миллатлар учун бирдек гўзал фазилат ҳисобланади. Бозор деган жойнинг

табарруклиги одамлар эҳтиёжини қондирадиган эл дастурхони бўлиши билан бирга, ҳеч бир миллатни ажратмай, ҳеч кимни камситмай барчани ўзига чорлайди. Бозорга қайси миллат ёки элат кириб келмасин, ҳаммаси бир инсонсифатида ўзаро муомала-муносабатда хушмуомала, ширинсўз ва адолатли бўлишлари табиий ҳолдир, шундан келиб чиқиб бозорхамманики, насиба эгасиники, ҳар ким насиб қилганини олади, дейишимиз жоиздир.

Бозорнинг турли туман одоб қоидалари борки, улардан баъзиларини қуйидагича баён этамиз, "Савдогар-сотувчиларга" ва "Харидор муштариёларга" деган сарлавҳаларда насихат эмас, зарурий ҳисобланган маслаҳатларни илтимос тарзида, эслатма қилиб келтирдик, булардан мақулларини қўллаганларга Аллоҳ таоло бахт-барака ато этсин!

Бозорни - саришта, одамларни фаришта - деб билинг.

Бозорда баланд овозда бақириб-чақирманг, ҳаё-иффатингизни сақланг. Ҳисоб-китобда бир-бирингизга ҳиёнат қилманг, ҳиёнат баракани учиради. Бозор ризқи-рўз дастурхони, уни ифлос қилманг.

Покиза неъмат – тани- сихатга қувват.

Бозорда бир-бирларини ота-она, оғанини, опа-сингилдек ҳурмат қилган иззаттопади. Икки кишининг - сотувчи ва оловчининг келишиб турган савдосини бузманг, гуноҳ бўлади.

Бозорда ҳеч кимга унинг дилини оғритадиган аччиқ-қурум гап қилманг. Ҳадисда айтилган, "Ўзингизга раво кўрган нарсани бошқа биродарингизга ҳам раво кўрмагунингизгача мўъминни комил бўла олмайсизлар" васиятини дилда маҳкам тутинг. Сўз ғазабига миниб, оғзингизга эрк берманг.

Чайқовчи-олибсотарларга дуч келиб қолсангиз, ранжиб: "Илоё бозорига ўт тушсин - деб айюханнос солманг, ҳалол савдогар бозорчиларнинг дилини оғритиб қўйманг!

Бозорда кўпчилик ичида ҳарғиш ва сўқиниш сўзларини тилга олманг.

Бозорда бировга махлиёмуз тикилманг ва қўл бармоғи билан ёнингиздаги одамга бировни нуқта-лаб кўрсатманг.

Бозорда биров бехосдан туртилиб кетса, "хайвонга ўхшамай ўл", "Туркинг курсин", "Кўзингга ҳараб юр, аҳмоқ" каби сўзлар билан ҳақорат қилманг. Бундай ҳолда: "Ие, нима бўлди, эҳтиёт бўлиб юринг", - деб танбех берилса, унинг хушёр бўлишига кифоядир.

Бозорда ноилжликдан харидга чиқиб, мункиллаб доғдираб қолган қарияларга ёрдам ва мадад бермоқ савобли ва раҳматли юмуш эканини унутманг.

Сиздан ёрдам-мадад сўраган ожиз, нотавон, қария, заифа, бемор кишиларни кўрганда илтижоларини эшитмагандек тескари ҳараб кетманг, илтижоларини бажо этинг, омма раҳматини оласиз!

Харидор муштарийларга илтифотли бўлиши керак.

Харидорликни ширин сўз билан бошланг, харидингиз хайрли бўлади.

Сотувчининг молини ёқтирмасангиз олманг, лекин хунук сўз айтиб лат уриб кетманг.

Бирор харидор оламан - деб турган нарсани тортиб олишга уринманг, бундай қилсангиз бировнинг оғзидаги луқмани еганчалик гуноҳига қоласиз.

Нимаки харид қилмоқчи бўлсангиз, нархини камайтириш ниятида: "Молингиз яхши эмасу, арзонроқ берсангиз оламан", - деб сотувчини дилини оғритманг.

Бир киши олаётган нарсадан, "менга қолмайди" - деб шошманг, сизнинг насибангизга аталгани ҳам борлигини унутманг.

Сотувчи камгап камсуқум одам бўлса, сўзамоллик қилиб ранжитиб қўйманг.

Пештахталардаги ювилган ювилмаган меваларни оғизга солаверманг, бирор юқимли дардга чалиниб қолишингиз мумкин. Ноз-неъмат харид қилишда сифатимазасини билиш учун сотувчи деҳқоннинг ризолигини олиб, сўнг еб кўринг.

Сотувчи айтган нархга нарса олманг, ҳадисда "мусулмонларда савдолашмасдан олишлик "ҳаром"га киради деган иборани эсланг.

Нарх-навода сотувчи қилишинг, лекин уч қайта сўраганингиздан кейин бермаса, зўрламанг, чунки "Сўраганинг бир юзи қора, бермаганинг икки юзи қора" бўлишини унутманг.

Сотувчи молни тош-тарозида тортганда: "Бир-иккита ташлаб юборинг", - деб таъмагирлик қилманг, ҳимматни ўзига ҳавола этинг.

Сотувчи ноз-неъматни олиб тарозуга қўяётганда, сиз ҳам қўл чўзиб, чангаллаб тарозуга солишга одатланманг, агар ёмонини кўриб қолсангиз, олиб ташлашнинг сотувчидан яхши сўз билан илтимос қилинг.

Бозорга тушишдан олдин уйда зарурий нарсаларни рўйхат қилиб ёзиб олинг, шунга ярашук тўрва-халта идишларни эсдан чиқарманг. Сотувчи нарсани тортиб тайёр қилганда, тўхтатиб маҳтал қилиб қўйманг.

Харид қилган мева-чевангиздан еб, чиқиндисини дуч келган жойга улоқгирманг.

Сотувчи битта олувчи мингта, сотувчини айблаб, қаттиқ сўз айтманг.

Деҳқондан ноз-неъмат олганда, "Барака топинг, Аллоҳ қувват берсин", - деб яхши тилак айтишни унутманг.

Мол-буюмни баҳолашни билмасангиз, арзон ёки қиммат нархни айтиб

бировларга жабр қилманг, яхшиси аралашманг.

Сотувчи кўпчилик билан олди-сотди қилаётганда, сизга ортиқча қайтим бериб юборса, "боладим савдогарни" - деб кетманг, бу ҳаром пул рўзгорингиз баракасини қул қилади.

Яхшиларнинг бозорлари баракали, нон насибалари ва имонлари бутун бўлсин, топган-тутганлари тўй-у, хайрли ишларга буюрсин!

Савдогар - сотувчиларга қуйидагича муомалада бўлиши лозим.

Савдогарликнинг энг яхши фазилати меҳр-муҳаббатли, ҳурмат-иззатли ва илтифотли бўлишдир.

Савдо-сотикда тор фъелли бўлганининг ҳамёни ҳам торайиб боради.

Ҳалол савдогарнинг қўлига, мевали дарахтга қушлар келиб кўнавергандек барака кираверади.

Харидордан ҳақни тўғри ҳисоблаб олинг, қайтимини тўғри санаб беринг, сўнг рози-ризалик тилашиб қўйинг.

Харидорга сертақаллуф, ширин лутф, одамшаванда бўлинг.

Сотувчиларнинг забонида: "Келинг, пулингиз бўлмаса ҳам олиб кетинг. Олмасангиз ҳам тотиб кўринг, еганингизга пул олмаймиз", "Ош бўлсин" баракатопинг деган тилаклар бўлиши қанчалар яхши эканини доим хис этинг.

Харидорнинг халта-тўрвасига тарозидан нарсани беозор жойлаб бериб: "Уйингизга яхши етказиб олинг", - деб тилак айтинг.

Касал кўргани борадиган харидор илтимос қилса, ноз-неъматдан саралаб беринг, шунда сиз ҳам беморни кўрганлик савобини оласиз.

Харидор тажанг бўлса, сиз қулиб очилиб муомала қилинг

— таранг асаби бўшашади, фъелатвори

— тош бўлса, сахийлик қилинг, тошдек дили мумдек юмшайди.

Харидор билан нархни келишолмай қолсангиз ачиқтаниб: "ўтинг, сиз оладиган нарса, "хув анёқда" - деб дил оғритиб йўл-йўриқ кўрсатманг, яхшиси: "Нархини келиша олмадик, бошқаларникини сўраб кўринг", - деб чиройли муомала қилинг. Илтифотли бўлинг, харидор ҳар бозорга тушганда сизни қидириб топадиган бўлсин.

Иқтисодиётнинг нимани, қанча ва қим учун ишлаб чиқариш зарур деган азалий муаммоси бозорда аниқланади. Бозорнинг зарурлиги ана шу ерда кўринади.

Шу сабабли бозор тизими қонунқоидаларини ўрганишни бозордан бошлаймиз ва энг аввал бозорнинг ўзи нималигини аниқлаймиз, сўнгра унинг турларини кўриб чиқамиз.

Ишлаб чиқаришда яратилган турли-туман маҳсулотлар ва

кўрсатиладиган хизматлар истеъмолчиларга тўғридантўғри эмас, балки бозор орхали етиб боради. Бозор ишлаб чиқаришни истеъмол билан боғлайди, чунки ҳеч бир нарса текинга берилмайди, уни бозорда пулга сотиб олиш талаб қилинади.

Бозор - бу харидорлар билан сотувчилар ўртасидаги иқтисодий алоҳалар, уларни бир-бирига боғлайдиган механизмдир. Бозорга товар эгаси уни сотиш учун, харидор эса уни олиш учун чиқади. Сотувчилар - бу товар ишлаб чиқарувчи фирмалар, фермер хўжаликлари, яккатарзда ишлаб чиқарувчи кишилардир. Харидорлар эса жамики истеъмолчилар, яъни хонадонлар, ресурсларни олиб ишлагувчи фирмалар, давлат идоралари ва яқка тартибда ишлаб чиқарувчилар бўлади. Агар аҳоли бозордан истеъмол бутумлари ва хизматларни сотиб олса, фирмалар ва яқка тартибда ишловчилар асбоб-ускуна, машиналар, ёкилғи, электр энергия, хом ашё ва иш кучини сотиб оладилар. Бозорда товарларни пул воситасида айирбошлаш, яъни олди-сотди муносабатлари пайдо бўлади.

Бозор иқтисодиётининг конун-қоидалари товар айирбошлашда муҳим аҳамиятга эга. Товар пула айирбошланганда (ТП бўлганда) сотиш операцияси, пул товарга айирбошланганда (ПТ) харид этиш операцияси юз беради.."

Демак, бозор муносабатларида ҳам товарлар, ҳам пул ишлатилади. Шунинг учун бунини товар-пул муносабати - деб айтилади.

Ишлаб чиқаришда яратилган маҳсулот ва хизматлар бозорда товар шаклига кирилади. Шунинг учун ҳам товар деганда бозорда сотиш учун чиқарилган нарсалар тушунилади.

Ҳамманинг иши бозорда битида, чунки у ердан пулга барча керакли истеъмол буюмлари ва ресурсларни топса бўлади. «Ҳамма нарсанинг отаси ҳам бозор, онаси ҳам бозор» деган гапнинг маъноси мана шунда. Ҳамма ишнинг бозорда битиши унинг афзаллиги бор дегани. Хўш, бу афзаллик нимада? Бу бозор алоҳаларининг иқтисодий жиҳатдан қулай бўлишида, албатта. Гап шундаки, ҳамма нарсани ўзи ишлаб чиқаргандан кўра бир хил маҳсулотни чиқариб, бошқасини сотиб олиш нафли бўлади. Товари яратувчининг меҳнати ихтисослашган бўлади, яъни ишлаб чиқарувчилар фақат у ёки бу товарни ишлаб чиқариш билан машғул бўладилар, натижада касбларнинг тури кўпайиб боради. ХХI асрга келиб ер юзидан 20 мингдан зиёд касблар пайдо бўлдики, улар билан машғул кишилар 40 триллион доллардан зиёд (2000 й.) маҳсулот ва хизматларни яратдилар, булар гоят хилмаҳил товарлар бўлиб, уларни ишлаб чиқарувчилар бозор орхали бир-бирига етказиб берадилар.

Ихтисослашув товарларни айирбошлаш орхали истеъмол этишини қулай қилганидан бунга зарурат пайдо бўлади. Ихтисослашув чуқурлашган сари янги янги турдаги товарлар пайдо бўладики, булар бозорга келиб айирбошлаш доирасини кенгайтиради. ХХI аср бошига келиб ер юзидан бир неча миллион хилтовар нафақат миллий бозорда, балки халқаро бозорда ҳам айирбошланди.

Айирбошлаш заруратини, унинг афзаллигини тушуниш учун иккита ихтисослашган фермер хўжалиги нима қилишини кўриб чиқамиз. Биринчиси сут етиштиради, иккинчиси бугдой экади. Улар ўзида йўқ маҳсулотларга бўлган эҳтиёжни икки йўл билан қондиришлари мумкин: а) йўқ маҳсулотни ишлаб чиқариш; б) ўз маҳсулотига йўқ маҳсулотни бозор орхали айирбошлаб олиш. Фермерлар иккинчи усулни танлаб оладилар, чунки бу афзаллик беради. Ресурслар чекланган бўлганидан бир вақтнинг ўзида керакли нарсани ишлаб чиқариш учун бошқасидан воз кечиш керак. Чорвадор ўзига керакли бугдойни етиштириш учун сут ишлаб чиқаришдан воз кечиши, зироатчи эса ўзига керакли сутни олиш учун бугдойдан воз кечиши керак. Чорвадор 1 литр сут олиш учун 1 соат вақт сарфлайди, зироатчи 1 кг бугдой учун 20 минут сарфлайди. Сутнинг бозор нархи 300 сўм, бугдойники 100 сўм. Нарх нисбати 3:1, иш вақтини 6 соат - деб олсак, чорвадор кунига 6 литр сут олади, зироатчи эса 18 кг бугдойга эга бўлади. Улар ихтисослашганлиги учун чорвадор ўзига керак 3 кг бугдойни ўзи етиштирсин, бунга 2 соат вақт сарфлайди. Бу вақт мобайнида эса у 2 литр сутний ўқотган бўлади. Натижада унинг ихтиёрида 4 литр сут ва 3 кг бугдой бўлади. Зироатчи ҳам ўз ишидан ташқари чорвага қўл урса, 1 литр сут олиш учун 1,5 соат вақт сарфлайди, бу билан у шу вақт ҳисобидан 4,5 кг бугдой йўқотади. Унинг ихтиёрида 13,5 кг бугдой ва 1 литр сут бўлади. Агар чорвадор ва зироатчи ўз маҳсулотларини бозорда айирбошласалар, ютукка эга бўладилар. Бунда чорвадор ихтиёрида 15 литр сут ва 3 кг бугдой бўлар эди. Зироатчи айирбошлаш туфайли 15 кг бугдой ва 1 литр сутга эга бўлади, у ўзи ишлаб чиқарганда қўлида 13,5 кг бугдой ва 1 литр сут бўлар эди. Демак, айирбошлаш ҳам чорвадор, ҳам зироатчи учун нафли экан. Бозорда товар айирбошлашнинг уч афзаллиги бор. Биринчидан, бозор орхали эҳтиёж қондирилганда товарларни ўзи ишлаб чиқариб истеъмол этгандан кўра сотиб олиш арзонга тушади. Иккинчидан, истеъмол учун керакли маҳсулот ва хизматларни бозордан осонгина топиш мумкин, бу билан истеъмолни қондириш сарфлари тежалади. Агар бозор бўлмай маҳсулотни бир-бирига тўғридан-тўғри айирбошланса, керакли маҳсулотга етишиш учун жуда

кўп айирбошлаш операциясини ўтказиш керак. Масалан, «А» маҳсулот эгасига

«Х» маҳсулот керак бўлса, бунда камида 25 марта айирбошлаш операциясини ўтказиш керакки, бу гоят катта харажатларни юзага келтиради, яъни халқ таъбири билан айтганда «эшагидан тўқими қиммат бўлади». Учинчидан, бозорда товарларни танлаб олиш имкони бор. Ҳамма ишлаб чиқарувчилар бир хил ёки ўринбосар товарларни бозорда кўплаб тақдим этганидан булар хоҳ ресурс, хоҳ истеъмол товарлари бўлсин, улардан маъкулини танлаб олиш мумкин бўлади. Ўзи ишлаб чиқарганда танлаш имкони бўлмас эди.

Бозорнинг афзаллиги шундан иборатки, у чекланган ресурслар шаронтида эҳтиёжларни кам меҳнат сарфлаган ҳолда ва тўларок қондириш имконини беради. Бозор кўрсатадиган хизматларга зарурат бўлганидан у доимо кенгайиб боради, бозор алоҳалари дамига тобора кўп ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар тортилади.

Бозор инфратузилмаси эътибор берайлик. Бозордаги иқтисодий алоҳаларда кўпчиликдан иборат субъектлар қатнашади. Бу алоҳалар гоят хилмаҳил бўлиб, мураккаб кечади, булар бевосита алоҳалар ва билвосита алоҳалардир. Бевосита бозор муносабати пайдо бўлганда сотувчи ва харидор бири бири билан

тўғридантўғри алоқа ўрнатади, бу ерда ҳеч ким улар ўртасида воситачилик қилмайди. Билвосита бозор муносабати юз берганда сотувчи ва харидор ўртасидаги алоҳалар воситачилар орқали ўргатилади. Улар олдисотди соҳасида бозор иштирокчиларига ўз хизматини кўрсатадилар, бу инфратузилма хизмати бўлади. Бозор инфратузилмаси бозор алоҳаларини ўрнатишда иштирок этувчи, яъни сотувчилар ва харидорларга хизмат кўрсатувчи институтлардир, яъни фирма ватурли муассасалардир.

Бозорнинг микёси, унда иштирок этувчи товарларнинг таркиби, олдисотди муносабатларининг характериға ҳараб турли инфратузилма бўғинлари амал қилади. Инфратузилма 2 хил бўлади. Биринчиси ҳамма бозор алоҳаларига хизматқилувчи инфратузилма. Бу товарларни қандай кўламда, қандай усуллар билан сотилишидан қатъий назар ҳамма бозорларға хос бўлади. Бунга сугурта, савдо-сотик партнёр (шерик) топиш, пулни ундириш каби хизматларни кўрсатувчи муассасалар қиради. Улар хизматидан бозорнинг барча иштирокчилари керак бўлган пайтда фойдаланади. Инфратузилманинг иккинчи тури бу махсус бозорларда махсус хизмат кўрсатувчи институтлардир. Булар жумласига савдо уйлари, товар биржалари, реклама компаниялари, меҳнат

биржалари, фонд (қимматли қоғозлар) биржалари, брокер компаниялари, аудитор фирмаларини қиритиш мумкин. Булар ҳам воситачилик қилади, аммо улар хизмати ҳамма ерда эмас, балки айрим бозорларда юз беради. Товар биржалари улгуржи савдо хизматини кўрсатади, улар орқали товар ишлаб чиқарувчилар харидор топади. Меҳнат биржаси иш берувчи билан ишга кирувчига хизмат кўрсатади. Фонд биржаси қимматли қоғозлар (акция, облигация, сертификат ва бошқалар) эгалари билан уларға харидорларни бирбириға боғлашда хизмат қилади. Брокер фирмалари улгуржи савдода воситачилик қилади. Аудитор фирмалари хизмати махсус тавсифға эга. Улар ахборот хизматини кўрсатадилар, яъни тафтиш асосида фирмаларнинг аҳволиға тегишли ҳолисона ахборотни бозор иштирокчиларига етказиб беради.

Бозор инфратузилмасида ҳуқуқий хизмат кўрсатиш алоҳида ўрин тутати.

Бозорда фаолият юритишнинг қоидалари турли қонунларда белгиланади, уларғариоя этиш назорат қилинади. Бозор қоидалари унинг ҳамма иштирокчилари манфаатини ҳисобға олади, қандай иш қилиш мумкинлигини ва қандай ишға йўл берилмаслигини аниқлаб қўяди. Бозор қонунқоидалари бузилганда унинг лаёқатсизлиги пайдо бўлади, муҳими бозор алоҳаларини ўрнатишға ҳаратилган харажатлар (булар трансакцион харажатлар - деб юритилади) ортиб кетади, бозор ўз вазибаларини яхши бажармай қўяди. Шу сабабли қонунқоидаларнинг бажарилишини таъминловчи ҳуқуқий хизматлар борки, буларни хўжалик судлари, арбитраж фирмалар ва адвокатлар фирмалари бажаради.

Бозор кўлами. Бугунги кунда қтисодиёт учун бозор кўлами гоят муҳим, чунки бозор қанчалик кенг бўлса, шунчалик ишлаб чиқаришнинг ўсишиға шароит муҳайё бўлади, яъни товарлар ўз вақтида сотилади, керакли ресурслар сотиб олиниб, ишлаб чиқариш давом этади. Бозор кўлами - бу бозорнинг каттакичилиги бўлиб, олди-сотдининг ҳажми билан ўлчанади. Кўлам товарларнинг миқдори, уларнинг нархи ва неча марта олди-сотди қилинишиға боғлиқ бўлади. Масалан, мамлакатда, 1 млн. дона товар яратилган бўлиб, унинг ўртача нархи 100 бирликка тенг - деб олсак, жами товарлар нархининг суммаси

100 млн. бирликни бозорда сотадилар. Бозор микёси товар оборотининг (айланмаси) ҳажми билан ўлчанади, бу эса олди-сотди кўламини билдиради. Бозорнинг каттакичилиги умумий тарзда ва айрим бозорларға татбиқан аниқланади. Агар истеъмол товарлари бозорини олсак, унинг умумий ҳажмини айрим товарлар бозори, масалан,

озиковкат, кийимкечак ва турли хизматлар бозориюшг ҳажми аниқлайди. Бунинг қандай эканлигини чакана савдо оборотиға ҳараб билиш мумкин. Масалан, 2003 йилда Ўзбекистондаги чакана савдо обороти 52600 млрд. сўмни ташкил этди. Бозорнинг кенгайиб боришини унинг қўламининг ортиб бориши ифодалайди. Бу ўз навбатида ишлаб чиқаришнинг ҳажмига ва яратилган маҳсулот ва хизматларнинг нақадар хилма-хил бўлиши, бинобарин айирбошлашга мўлжалланганлигига боғлиқ бўлади. Маҳсулотнинг қандай қисми айирбошланиши унинг товарлилик даражасини билдиради. Бу даража қанчалик юқори бўлса, шунчалик бозор ҳажми катта бўлади. Демак, иктисодда шундай қоида бор:

Бозорнинг қўлами ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматларнинг миқдориға ва уларнинг товарлилик даражасига тўғри мутаносибликда бўлади.

Маҳсулот ва хизматлар бозор учун ва ўзи учун яратилади. Булар ўзи учун қанчалик кам ва бозор учун қанчалик кўп яратилса, шунчалик бозор кенг бўлади. Шу сабабли жами яратилган маҳсулот бозор маҳсулотидан фарқ қилади. Масалан, Ўзбекистондаги сутнинг мутлақ катта қисми деҳқон, фермер хўжаликлари ва томорқада ишлаб чиқарилади. Сут бозорининг ҳажми унинг сутнинг қандай қисми хўжаликларда хонадон истеъмоли ва бузоқларни боқиш учун қолишига ва қанчаси сотишга чиқарилишига боғлиқ бўлади. Бозор муносабати ривожланган сари ўзи учун ишлаб чиқариш қисқаради ва бозор учунишлаб чиқариш кенгайди.

Бозорнинг ҳажми ишлаб чиқариш ҳолатига ҳараб ўзгариб туради. Ундаги ўзгаришларни динамикада (ҳаракатда) билиш учун реал товар оборотини аниқлаш зарур. Реал товар обороти ўзгармас ёки базавий йилдаги нархлар воситасида, яъни инфляция таъсиридан холи этилган нархларда ҳисобланган оборотдир. Буни аниқлаш учун жорий нархларда ҳисобланган товар обороти нархнинг ўзгариш индексига бўлинади. Масалан, жорий нархдаги чакана савдооборотини 696 млрд. пул бирлигига тенг, жорий йилдаги нарх 1,2 марта ўсди шунара индекс; савдо обороти 580 млрд. Маъна шу бозорнинг реал ҳажми бўлади. Реал оборотга ҳараб бозорнинг кенгайгани ёки тарайганини билиш мумкин.

Бозор қўлами ва иштирокчилари жиҳатидан маҳаллий, ҳудудий, миллий, давлатлараро ва жаҳон бозорига ажратилади.

Маҳаллий бозор бу кичик ҳудуддаги бозор бўлиб, унинг иштирокчилари шуерли сотувчилар ва харидорлар бўлади. Бу бозорда асосан маҳаллий товарлар олди-сотиқ юз беради. Бунга мисол қилиб

Ўзбекистондаги туман бозорини олиш мумкин, бунга шу ердаги савдо шохобчалари, буюм бозорлари, деҳқон бозорлари қиради. Унинг иштирокчилари туман аҳли бўлиб, булар истеъмолчилар, ишлаб чиқарувчи фирмалар, савдо фирмалари, фермер ва деҳқон хўжаликлари ҳамда томорқа соҳибларидан иборатдир.

Ҳудудий бозор бу бир неча чегарадош ҳудудлар доирасидаги бозор бўлиб, маҳаллий бозорлар мажмуасидан иборат. Унинг субъекти иштирокчилари ҳудуддаги товар ишлаб чиқарувчилар ва истеъмолчилар ҳисобланади. Унинг объекти турли ҳудудларда яратилган маҳсулот ва хизматлар ҳамда ташҳаридан келтирилган товарлар ҳисобланади. Ҳудудий бозор қўлами маҳаллий бозор қўламинан катта бўлади, унинг иштирокчилари ҳам кўп. Ҳудудий бозорга мисол қилиб Ўзбекистондаги Шаркий ҳудуд (Фарғона водийси) бозорини кўрсатиш мумкин.

Миллий бозор - бу муайян мамлакатнинг миллий чегараси доирасидаги, яъни мамлакатнинг ички бозори. Бу бозор миллий иктисодиётнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Унинг иштирокчилари муайян мамлакатдаги барча товар ишлаб чиқарувчилар, истеъмолчилар ва улар ўртасида турган воситачилардан иборат. Миллий бозордаги товарларнинг асосий қисми мамлакатнинг ўзида ишлаб чиқарилади, қисман чет элдан келтирилади, аммо иктисоди қолоқ ва ҳарам мамлакатларда улар яратган маҳсулотлар асосан ҳам ашё бўлрхб, у мамлакат ички товар оборотида иштирок этмайди, балки четга чиқарилади. Улар ички бозорида четдан келтирилган товарлар устувор бўлади. Бундай миллий бозорда ҳарамлик аломати бўлади. Миллий бозор мамлакатдаги барча бозорларни бирлаштиради, бу ерда миллий пул харид учун ягона тўлов воситаси бўлиб хизмат қилади. Миллий бозор давлатҳимоясида бўлади. У очик бозор, унга кириб келиш, ундан чиқиб кетиш эркиндир.

Давлатлараро бозор - бу икки ва ундан кўп мамлакатларнинг ўзаро бозори бўлиб, бунда турли мамлакатлар фирмалари ва давлат идоралари қатнашади. Бубозорда товарни бевосита истеъмол этувчилар хонадонлар қатнашмайди. Бу бозор чегарадош давлатлар бозори бўлиб, бу ерда шу мамлакатларда яратилган товарлар, четдан келтирилган товарлар олди-сотиқ қилинади. Айтилган мамлакатларда чегара олди савдосотиғи кенг илчашпш оулади.

Жаҳон бозори - бу дунё мамлакатлари ўртасидаги савдо-сотиқ муносабати.

Бу бозорда тараккиёт даражаси, бинобарин товар ишлаб чиқариш салоҳияти хар хил

мамлакатлар қатнашади. Улардан бири тайёр маҳсулотлар етказиб берса, бошқаси ҳам ашё ва ёкили каби ресурсларни бозорга чиқаради. Жаҳон бозори ўзининг учта белгиси билан ажралиб туради. Биринчидан бу бозорда товарлар эмас, балки сайланган, яъни кўпчилик учун звур (масалан, нефть, газ, кўмир, ёғоч, дон, жун ва бошқалар) олди-сотдиси юз беради. Иккинчидан, бу бозорда истеъмолчиларнинг ўзи, яъни ақоли харидор сифатида қатнашмайди. Бу вазифани савдо фирмалари бажаради. Учинчидан, бу бозорда товарлар улгуржига сотилади. Жаҳон бозори халқаро биржалар ва савдосотиқ ташкилотлари фаолиятида намоён бўлади.

Жаҳон бозорининг ҳажми турли мамлакатлардаги ишлаб чиқариш кўламига ва унинг нақадар ихтисослашувига, яъни бозорга товар етказиб беришига боғлиқ бўлади. Одатда жаҳон ишлаб чиқаришининг ўсиши билан жаҳон бозори ҳам кенгайиб боради. Бунда нархнинг моҳияти ва функцияси бениҳоят катта.

Бозорда товар ва хизмат харид этилган чоғда бунга қанча пул тўлаш кераклигини нарх белгилайди. Нарх арзон бўлса пул камроқ тўланади, нарх қиммат бўлса пул кўп тўланади. Нарх бозордаги олдисотди алоҳаларини таъминлайди. Хўш, нархнинг ўзи нима?

Нарх бозор алоҳаларининг асосий иқтисодий воситаси бўлиб, товар аа хизматбирлигини сотиб олиш учун тўланадиган пул миқдорини билдиради.

Товарни пули бор одам сотиб олади. Унинг қанча товар сотиб олиши мумкинлигини, яъни унинг харид қурбини биринчидан товар нархи белгиласа, иккинчидан, унинг пулини миқдори белгилайди. Товарнинг қандай нархда олдисотди қилиниши сотувчи ва харидорнинг келишуви асосида белгиланади. Сотувчи бозорга ўз нархини таклиф қилади, харидорнинг ҳам ўзи мўлжаллаган нархи бор, бу унинг ёнидаги пулига боғлиқ. Сотувчи ва харидор нархи бирбирига мос тушганда бозор нархи пайдо бўлади ва шу нарх билан товар сотилади. Сотувчи ўз нархини фойдани кўпроқ олиш учун белгилайди. Харидор нархи эсаннинг кўлидаги пулга сифатлироқ ва кўпроқ товар олишга ҳаратилади. Савдолашув асосида ҳар икки томонга маъқул нарх пайдо бўлади.

Бозор тизимидаги барча иқтисодий алоҳалар нарх воситасида амалга ошганидан у бозор ҳўжалигининг амал қилишида асосий роль ўйнайди.

ХУЛОСАЛАР

Биз хулоса қилиб шуни айтишимиз мумкинки, ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологиялари юзасидан амалга оширилган ишлар бутун дунёнинг доим диққат марказида турган асосий муаммолардан бири ҳисобланади. Инсон учун ейиш, ичиш, ўкиш ва ҳаётда ўз ўрнини топиш, сарф-харажат, айнан тадбиркорлик, тежамкорлик, иқтисод ва унга таълуқли тушунчаларни шакллантиришда муҳимроқ ўрин тутди. Биз тадбиркорлик, тежамкорликни давлат сиёсати даражасида кўтаришимиз ўқувчиларда тежамкорлик тушунчалари ҳақидаги билимларина янада мустаҳкамлашимиз лозим. Ҳар бир оилада унинг аъзоларига тадбиркорлик, тежамкорликка ва иқтисодий тарбия масалаларига алоҳида эътибор қаратишлари лозим деб ўйлаймиз. Бунинг учун ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологияларини ёшларга ўргатиш зарурий эҳтиёж айланиши лозим.

Бу борада юқорида олиб борган мавзулар тежамкорлик ҳақидаги хикоялар, ривоят ва шеърлардан иборат бўлган тарбия жараёнида, ўқувчилар қисман бўлсада тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчалари ҳақида маълумотга эга бўладилар. Шуни таъкидлаш лозимки, мавзунинг ёритишда кўпроқ миллий меросимиз намуналаридан самарали фойдаланиш мақсадга мувофиқдир.

Хулоса ўрнида шуни айтиш мумкинки ривожланган даврларда хусусан ҳозирги шиддат билан тараққий этаётган мустақил Ўзбекистонда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия масаласига давлат ва шахсий мулкни эҳтиётлаб сақлаш ва уни мустаҳкамлаш нуқтаий назаридан ёндашиш биринчи вазифа сифатида қаралади:

1. Бу нарсга узок йиллар давомида иқтисодчилар, педагоглар, философлар ва технологларининг иқтисодий тарбия масаласига ўзгача ёндашуви, унинг

сабаб ва оқибатларига диққат эътиборни қаратганини билдиради. Ўқувчиларга тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини орқали ёшларни ҳар томонлама баркамол шахс сифатида камол топтириш, уларни жаҳон ҳамжамиятидаги муносиб ўз ўрнини белгилаши учун замин тайёрлашимиз мумкин;

2. Ўқувчиларга тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия

тушунчаларини шакллантириш зарурий эҳтиёж турлари эканлиги ва уларни кондиритиш манбалари ҳақида етарли маълумотлар бериш ва уни амалда фойдаланиш;

3. Ўқувчиларга иқтисодий тарбия зарурлиги тўғрисида, инсон ва жамият ҳаётида пулнинг роли, даромадларнинг манбаи ва оила сарф-харажатлари структураси тўғрисида тушунчалар бериш, тасаввур ҳосил қилишни ўргатиш, ўз пулларида қандай қилиб яхшироқ фойдаланиш ва эҳтиёжларни кондиритишда меҳнатнинг аҳамиятини тушунтириш лозим;

4. Ўқувчиларга тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантириш учун муҳим шарт-шароит яратишдир. Бозор иқтисодиётига ўтаётган бир шароитда ривожланиш учун ҳукуматимиз томонидан амалга оширилаётган салмоқли ишларда доимо фаол бўлиш;

5. Ўқувчиларга тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантириш билан бирга улар онгида иқтисодий тафаккурнинг барча босқичлари - шахсий ҳаёти, кишилар билан муносабати, унинг ҳулқ-атворидаги фазилатлар, ҳаётга бошқача кўз билан қараш, ижтимоий муносабатларда ижобий кўникмалар ҳосил бўлади.

6. Ўқувчиларга тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологиясини такомиллаштириш ва уларни иқтисодий фаолиятга тайёрлаш учун имкониятлар яратиш. Бу эса ёшлардан жамиятимизнинг иқтисодий манфаатлари негизини билиш, иқтисодий билимлардан самарали фойдаланиш, иаҳлаб чиқаришни кенгайтириш ва атроф - муҳит ҳамда моддий заҳиралардан оқилона фойдаланишни ўргатиб боришдир.

7. Ўқувчиларида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологияси ҳақидаги билимни ва кўникмаларни ривожлантириш педагогик соҳасида муҳим муаммо саналади.

8. Ўқувчиларида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологияси, тарбияжараёнида халқ педагогикаси Шарқ мутафаккирларининг асосий гояларидан мақсадга мувофиқ фойдаланиш тарбия самарадорлигини амалга оширишга ёрдам беради.

9. Ўқувчиларида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологияси оид билим ва кўникмаларини ривожлантиришда маълум мақсад,

вазифалар, мазмун, шакл, метод ва воситалари ифодаланган бир бутун тизимни ташкил этади.

10. Ўқувчиларида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологияси ташкил этишда халқ анъаналаридан самарали фойдаланиш технологиясини яратиш.

11. Тадқиқот давомида олиб борилган тажриба синов ишлари ва уларни натижаси биз юкорида баён этган фикрларнинг ишончилигини тасдиқлайди.

Тадқиқот ва тажриба сипов ишларининг умумий натижаларига таянган ҳолда ўқувчиларида тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологияси билим ва малакаларини шакллантириш ишларининг самарадорлигини таъминлашга хизмат қилувчи куйидаги тавсияларини илгари сурамиз:

Ўзбекистан Республикаси мустақилликка эришгандан кейин ўқувчиларда тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологиясига жуда катта эътибор берилиб келинмоқда. Ўқувчиларига ота - боболаримиз томонидан яратилган ва бизгача етиб келган тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологиясига эътибор беришимиз кераклигини алоҳида қайд этиши билан бирга, келажакда бўлажак фуқароларимизнинг ўз она Ватанини севишга ҳаракат қиладиган ёшлар бўлиб етишиш учун муҳим аҳамиятга эгадир. Бу эса биз олиб борган тадқиқот ишимизнинг асосий мазмуни ва мақсади ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Ўзбекистон республикасининг 2020 йил 23 сентябрдаги ЎРҚ-637- сонли — Таълим тўғрисидаги Қонун // <https://www.lex.uz/acts/16188>
2. Мирзиёев Ш.М.нинг Бирлашган миллатлар ташкilotи Бош ассамблеясининг 75-сессиясидаги сўзлаган нутқи. // — Халқ сўзи газетаси, 2020 йил, 24 сентябрь, 202 (7704)- сони.
3. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 02.06.2016 й. 185-сон "Электрон тижоратда битимларни амалга ошириш тартибини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида"ги Қарори
4. Ўзбекистон Республикасининг 20.12.2012 й. ЎРҚ-341-сон "Тадбиркорлик фаолияти соҳасидаги рухсат бериш тартиб-таомиллари тўғрисида"ги Қонуни 5.Ўзбекистон Республикасининг 25.05.2000 й. 69-II-сон "Тадбиркорлик фаолияти эркинлигининг кафолатлари тўғрисида"ги Қонуни (Янги таҳрири, ЎЗР 02.05.2012 й. ЎРҚ-328-сон Қонуни билан тасдиқланган) Олий Мажлисининг Ахборотномаси, 2012 й., I-сон.
6. Мирзиёев Ш.М.нинг 01.02.2017 й. ПҚ-2750-сон "Тадбиркорлик субъектларига давлат хизматларини кўрсатиш механизмларини такомиллаштиришга доир қўшимча чора-тадбирлар тўғрисида"ги Қарори.
7. "Тадбиркорлик фаолиятини ҳимоя қилиш тизимини тубдан такомиллаштириш ва прокуратура органлари фаолиятини оптималлаштириш чора-тадбирлари" тўғрисида ПФ-5690-сон Фармони.
8. Мирзиёев Ш.М.нинг "Марказий ва Жанубий Осиё: минтақавий ўзаро боғлиқлик. Таҳдидлар имкониятлар" мавзусидаги халқаро конференциядаги нутқи. -Т.: 2021 йил 15 июнь.
9. Мирзиёев Ш.М.нинг "Янги Ўзбекистон" газетаси бош муҳарири саволларига жавоблари юзасидан "Янги Ўзбекистон демократик ўзгаришлар, кенг имкониятлар ва амалий ишлар мамлакатига айланмоқда" номли интервьюси. -Т.: 2021 йил 17 август кун.
10. Мирзиёев Ш.М.нинг "Тадбиркорликни жадал ва янада кенг ривожлантириш учун барча шароитларни яратиш — энг муҳим вазифамиздир" мамлакатимиз тадбиркорлари билан очик мулоқот шаклидаги учрашувда сўзлаган нутқи. -Т.: 2021 йил 20 август
11. Мирзиёев Ш.М. "Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз". Ўзбекистон Республикаси Президенти лавозимига киришиш тантанали маросимига бағишланган

Олий Мажлис палаталарининг қўшма мажлисидаги нутқи. - Тошкент : Ўзбекистон, 2016. — 56 б.

12. Мирзиёев Ш.М. Танқидий таҳлил, қатъий тартиб-интизом ва шахсий жавобгарлик — ҳар бир раҳбар фаолиятининг кундалик қондаси бўлиши керак.

- Т.: «Ўзбекистон», 2017. —44-б.

13. Каримов И.А. Ўзбекистон — бозор муносабатларига ўтишнинг ўзига хос йўли // Ўзбекистон: миллий истиклол, иқтисод, сиёсат, мафкура. — Тошкент: Ўзбекистон, 1994. Т.1. — 364 б.

14. Каримов И.А. Жаҳон молиявий иқтисодий инқирозининг оқибатларини енгиш мамлакатимизни модернизация қилиш ва тараккий топган давлатлар даражасига кўтариш сари. -Тошкент: Ўзбекистон, 2010. - 264 б.

15. Каримов И.А. "Ўзбекистонда ижтимоий-иқтисодий сиёсатни амалга оширишда кичик бизнес ва хусусий тадбиркорликнинг роли ва аҳамияти" мавзусидаги халқаро конференциянинг очилиш маросимидаги нутқи. — Т.:

//Халқ сўзи, 2012 йил 15 сентябрь.

16. Каримов И.А. «Баркамол авлод — Ўзбекистон тараккийининг пойдевори», "Ўзбекистон", Тошкент, 1998-йил. 146-бет

17. И.Каримовнинг "Юксак маънавит — енгилмас куч" асари. Тошкент. "Маънавият" нашриёти 2008. 146-б

18. Азизов Х.Т., ва бошқалар. Тадбиркорлик субъектлари фаолиятини фуқаролик-ҳуқуқий тартибга солиш. Ўқув қўлланма. -Т.: Академия, 2013. — 114 б.

19. Азизов Х.Т. Ўзбекистонда суд-ҳуқуқ соҳасидаги ислохотлар ва уларни такомиллаштириш. "Ўзбекистон демократик ислохотлар ва фуқаролик

жамиятини ривожлантириш йўлида" мавзусидаги Республика илмий-амалий конференция материаллари тўплами. —Т.: Академия, 2012. Б.60-62.

20. Азизов Х.Т. Аҳоли фаровонлигини таъминлашда фермер ҳаракатининг роли. —Т.: ТДЮИ нашриёти, 2013 й.

21. Аъзамова М.Н. "Тежамкорлик сабоқлари". —Т.: Инновация-зиё. 2015 й

22. Алишер Навоий. Ибратли ҳикоятлар ва ҳислатли ҳикматлар.

Нашргатайёрловчилар А.Тилавов, И.Сайдуллаев. - Т.: «Sano-standart», 2016. -92-б.

23. Бабакулов С.Б., Тадбиркорлик фаолиятини эркинлаштириш соҳасидаги ислохотлар. — Тошкент, -Т.:ТДЮИ, 2012. — 52 б.

24. Бабакулов С., Ибратова Ф., Кичик бизнес хусусий тадбиркорлик – ижтимоий ва сиёсий барқарорликни кафолати. Ўқув услубий мажмуа. - Тошкент 2011. 64 б.
25. Бурханходжаева Х.В. Тадбиркорлар ҳуқуқларини суд томонидан ҳимоя қилиниши. Тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш муаммолари. Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. -Т.: ТДЮИ 2002.- Б.170- 172.
26. Бўри Зиёмухаммедов. Педагогика. Тошкент.: “Турон-Истиқбол”. 2006. 112бет.
27. Бабакулов С.Б., ва бошқалар. Кичик бизнес ва хусусий тадбиркорлик субъектлари учун белгиланган юридик кафолатлар. -Т.: ТДЮИ, 2012. –50 б.
28. Бабакулов С.Б. ва бошқалар. Хўжалик(тадбиркорлик) ҳуқуқи.. Ўқув-услубий мажмуа. –Т.: ТДЮИ нашриёти, 2011. 150 бет.
29. Дўстов У.Н. Хўжалик юритувчи субъектлар банкротлиги. Ўқув қўлланма. –Т.: ТДЮИ.2006
30. Зиёдова Т., ва бошқалар.Талабаларда ихтисосий билим, кўникма ва малакалар интеграциясини таъминлаш-касбий маҳоратни шакллантириш омили. -Гулистон.2012й. 132 б.
31. Зилола Қобилжонова, Тошкент шаҳридаги 318-ихтисослашган боғча- мактаб мажмуасининг Бошланғич синф ўқитувчиси. “Бошланғич таълим” №10. –Т.: 2008 й
- 32.Ибратова Ф.Б. Хозяйственное процессуальное право. Учебник. – Ташкент:ТДЮИ. 2011.-705с.
- 33.Ибратова Ф.Б. «Айрим тоифадаги қарздорлар банкротлигининг ҳуқуқиймуаммолари». Монография -Тошкент. ТДЮИ 2012. 405-б.
- 34..Ибратов Б.И.Тадбиркорлик (бизнес) ҳуқуқи.-Т.: Молия, 2001. -218 б.
- 35.Нарзиев О. Хозяйственные (предпринимательские) договоры. Учебное пособие. Ответственный редактор: д.ю.н, проф.О.Окюлов. – Т.: ТГЮИ, 2010. – 206 с.
- 36.Отахонов Ф.Х. Хўжалик (тадбиркорлик) ҳуқуқи (лотин алифбосида).Муаллифлар жамоаси. - Тошкент: Адолат, 2007. – 466 б.
- 37.Окюлова О. Хозяйственное (предпринимательское) право. Учебник. - Т.:ТГЮИ, 2010. 560 с.
- 38..Окюлов О ва бошқалар. Оилавий тадбиркорлик – мустаҳкам оила асоси.–Тошкент, ТДЮИ, 2012. – 52 б.
39. Олейник О.М. Предпринимательское (хозяйственное) право.- М.:

Юрист,2001.Том 1-2.

- 40.Отахонов Ф.Х. Тадбиркорларнинг ҳуқуқларни ҳимоя қилишда юридик хизматнинг роли. Тадбиркорларни қўллабқувватлаш ва ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш муаммолари./ Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. - Т.: ТДЮИ, 2002.-Б.73-81
- 41.Окюлов О. Сохта банкротликка оид қонунчиликни такомиллаштиришнинг айрим масалалари // Ўзбекистон Республикаси Олий ҳўжалик суди Ахборотномаси- Т.: 2012. №4. Б.43-46.
- 42.Окюлов О., Отахонов Ф., “Тадбиркорлик субъектларини ҳуқуқий ҳимоя қилиш тизимини мустаҳкамлаш муаммолари”, Тошкент, ТДЮИ 2010, 200-б.
- 43.Окюлов О. Тадбиркорликни ривожлантириш ва унга нисбатан тўсиқларни бартараф қилишнинг ҳуқуқи муаммолари. Тадбиркорларни қўллаб-қувватлаш ва ҳимоя қилиш тизимини такомиллаштириш муаммолари./Илмий-амалий конференция материаллари тўплами. -Т.: ТДЮИ. - 2002.-Б.36-39
- 44.Окюлов О. Президент фармонлари – иқтисодий ислохотларни таъминлаш ва тадбиркорлик фаолиятини ривожлантиришнинг ҳуқуқий асоси. Ўзбекистон Республикасида қонунчиликни такомиллаштиришнинг долзарб муаммолари. /Республика илмий-амалий конференция материаллари.-Т.:Ўз.Р.ИИВ Академияси. -2005.-Б. 366-367.
- 45.Сарсенбаева Р.М., Оилада иқтисодий таълим-тарбияни шакллантириш йўллари. “Замонавий таълим” журнали. №5. 81-88-бет.-Т.: 2017 й.
46. Раҳмонқулов Х.Р., Азизов Х.Т. Тадбиркорлик субъектлари хусусий мулкҳуқуқининг фуқаролик-ҳуқуқий кафолатлари.– Т.: 2013. -181 бет.
47. Рўзиназаров Ш. Тадбиркорлик субъектлари мулккий ҳуқуқларини ҳимоя қилиш кафолатлари. - Т.: Олий ҳўжалик суди ахборотномаси, 2006.11-12.
- 48.Рўзиназаров Ш.Н., Синдаров К.О., Тадбиркорликнинг ҳуқуқий асослари. (савол-жавоб, қонун ҳужжатлари). - Т.: Консаудитинформ, 2002. -208 б.
- 49.Раззоқов А. “Оила-фароғат қасри” -Т. Сано-стандарт нашриёти.2012. -102 б
50. Раҳимова,К. ва бошқалар “Ҳаёт ҳавфсизлиги асослари ” услубий қўлланма.Тошкент, Навруз,2006 йил
- 51.Сарсенбаева Р.М. Иқтисодий фанларни ўқитишда қўлланиладиган интерактив методлар. / Ўқув-методик қўлланма. – Т.: ТМИ, 2015. 52.
- Тожибоева Д. Иқтисодий педагогика. – Т.:«Fan va texnologiya»,2007–242-б.
- 53.Тошқўзиева А.З. “Иқтисодий

билимлар сари”. Тошкент-2009 йил

54. Хасанбоев Ж., ва бошқалар. “Педагогика фанидан изоҳли лугат” -Т.: “Фанва технология”. 2009 йил.

55. Худойкулов Х. Ж. Замонавий таълим самарадорлигида педагогиктехнологиянинг аҳамияти. -Т.: Навруз 2011 й. 135-бет

56. Худойкулов Х. Ж. Бошланғич синф ўқувчиларида иқтисодий тарбияга оид тушунчаларни шакллантиришнинг назарий ва амалий асослари. Пед.ф.докторлик диссертацияси. -Т.: 2009 й.

57. Худойкулов Х. Ж. Бозор одоби-миллий кадрятларимиз кўзгиси. -Т.: Фан. 2008 й.

58. Хаитбоев М. Хўжалик юритувчи субъектларни молиявий жавобгарликкатортишнинг ҳуқуқий асослари -Т.: ТДЮИ Ахборотномаси. 2007.5.

59. Ходжаев Б. Реклама хизмати ва реклама хизмати кўрсатишнинг фукароликхуқуқий тавсифи. -Т.: ТДЮИ Ахборотномаси, 2008.4.

60. Ходжаев Б., Ибрагимов Б. Бозорда истеъмол маданиятини шакллантиришнинг ҳуқуқий асослари. Рисола. -Тошкент: Адолат. 2012 -131 б. 61. Шукуруллаев А. Банкротликка оид қонунчилик мазмун моҳияти// Олий хўжалик суди ахборотномаси. 2009. 9.

62. Қодиров К. Хўжалик шарномаси: расмийлаштириш тартиби, бажарилишини таъминлаш усуллари ва амалиёти. -Т.: “Янги аср авлоди”- 2003.

- 691 б.

Интернет сайтлари

1. www.gov.uz – Ўзбекистон Республикаси Давлат ҳокимияти портали
2. www.uza.uz – Ўзбекистон миллий ахборот агентлиги расмий сайти
3. www.lex.uz – Ўзбекистон Республикаси Қонун ҳужжатларимаълумотлари миллий базаси.

Электрон таълим ресурслари:

1. [http:// www.businesspravo.ru](http://www.businesspravo.ru).
2. <http:// www.gov.uz>
3. <http:// www.inter-mba.ru>
4. <http:// www.law.uk.edu>
5. <http:// www.legislature.ru>
6. <http:// www.lex.uz>
7. <http:// www.press-service.uz>
8. <http:// www.law.harvard.edu/news/spotlight/businesslaw/index.html>
9. [http:// onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/\(ISSN\)1744-1714](http:// onlinelibrary.wiley.com/journal/10.1111/(ISSN)1744-1714)
10. <http:// businesslaw.calbar.ca.gov/>

М У Н Д А Р И Ж А

КИРИШ 3-бет

1. Ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик қилишнинг бугунги бозор талаби асосида ривожланиши ва унинг моҳияти.....6-бет

2. Ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорликнинг илмий-назарий педагогик асослари.....19-бет

3. Ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик қилишнинг ўзига хосзамонавий илғор технологиялари.....35-бет

4. Ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик ҳақида Шарк мутафаккирларининг тарихий меросидан фойдаланишнинг ўрни ва аҳамияти.....40-бет

5. Ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик технологиясининг ўзига хос амалий шакллари, усуллари ва воситалари.....66-бет

6. Ўқувчиларига тадбиркорлик, тежамкорлик ва иқтисодий тарбия тушунчаларини шакллантиришда оила билан ҳамкорлик қилишнинг миллий кадрятларимизга мос кўринишлари ва тузулиш.....79-бет

7. Ёшларнинг иқтисодий салоҳиятини юксалтиришда мулкдорлик маданиятини шакллантириш.....95-бет

8. Бозор муносабатларини шакллантиришда маънавий ва ахлоқ-одоб фазилатларини ўрни.....102-бет

9. Бозор одоблари ҳақида.....108-бет

ХУЛОСА119-бет

ФАЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ.....122-бет

БОБОҚУЛОВА ДИЛФУЗА МЕНГЛИБОЕВНА

**ЎҚУВЧИЛАРИГА ДАСТЛАБКИ ТАДБИРКОРЛИК,
ТЕЖАМКОРЛИК ВА ИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯГА ОИД
ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ
(Услубий-қўлланма)**

Нашр учун маъсуллар:

**Мухарир: И. Ахмедов;
Бадий муҳаррир: Ж. Адилов;
Техник муҳаррир: М. Пардаева;
Компьютерда саҳифаловчи Ф. Тугешева.**

**Нашр лицензияси А1 №102; 15.02.2022.
Босишга рухсат этилди. 2022 йил. Бичими: 60x84 1/16
Офсет коғози: Tints New Roman гарнитураси Кенгаш 12 шрифтли
Адади: 100 нусха. Буюртма №78.**

**Тошкент “Таълим нашриёти” МЧЖ. 2022
Адрес: Тошкент шаҳри, Я. Ғуломов кўчаси 74-уй.**

БОБОҚУЛОВА ДИЛФУЗА МЕНГЛИБОВНА

**ЎҚУВЧИЛАРИГА ДАСТЛАБКИ ТАДБИРКОРЛИК,
ТЕЖАМКОРЛИК ВАИҚТИСОДИЙ ТАРБИЯГА ОИД
ТУШУНЧАЛАРНИ ШАКЛЛАНТИРИШ
(Услубий-қўлланма)**

Нашр учун маъсуллар:

**Мухарир:И.Ахмедов;
Бадий мухаррир:Ж.Адилов;
Техник мухаррир:М.Пардаева;
Компьютерда саҳифаловчи Ф.Тугешева.**

Нашр лицензияси А1 №102; 15.02.2022.
Босишга рухсат этилди.2022 йил. Бичими:60x84 1/16
Офсет қоғози: Tints New Roman гарнитураси Кенгаш 12 шрифтли
Адади:100 нусха.Буюртма№78.

**Тошкент “Таълим нашриёти” МЧЖ. 2022
Адрес: Тошкент шаҳри, Я.Ғуломов кўчаси 74-уй.**

ISBN 978-9943-69-70-9-6

9 789943 697096